

**Юрій Шаповал
Станіслав Шаповал**

**Витоки
походження українців
(на основі української лексики
полтавського регіону)**

**2017 рік
Полтава**

УДК 94(477)+811.161.2'282.2
ББК 63.3(4Укр)+63.5(4Укр)+81.411.1-3Кр
Ш 25

Шаповал Ю. С., Шаповал С. Ю.

Ш 25 Витоки походження українців (на основі української лексики полтавського регіону) – Полтава: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2017 – 200 с.

ISBN 978-617-7464-03-6

У розділах цієї роботи досліджені витоки походження українців, наведені ігноровані офіційною наукою деякі факти етнічної історії українців та походження української мови, які дозволяють зробити об'єктивні, неупереджені висновки про етноісторичні процеси розвитку та становлення українського етносу.

В рамках дослідження витоків походження українського етносу та української мови, на базі української лексики полтавського регіону, визначені основні особливості утворення українських прізвищ, назв населених пунктів та водних об'єктів полтавського регіону, походження назви Україна та українці, проведена реконструкція їх значень, як характерних ознак етногенезу українців.

Для всіх хто цікавиться походженням українців, української мови та краєзнавством.

Друге перероблене та доповнене видання.

ББК 63.3(4Укр)+63.5(4Укр)+81.411.1-3Кр

© Ю. С. Шаповал, 2017

© С. Ю. Шаповал, 2017

ISBN 978-617-7464-03-6

Зміст

Українські поляни	5
Вступ.....	5
Кімерійці – сини Пóля	8
Скіфи – етнічна складова українців	12
Божі анти	24
Авари	30
Полянська Русь	36
Висновки	51
Кам'яні скульптури Пóля	55
Українські прізвища полтавського регіону: утворення та реконструкція значень	64
Українські назви населених пунктів полтавського регіону: утворення та реконструкція значень	101
Гідроніми полтавського регіону: утворення та реконструкція значень	113
Сула	114
Псел	124
Хорол	127
Удай	131
Говтва, Коломак	139
Грунь, Грунь-Ташань	147
Оріль	154
Мерло.....	158
Назви дрібних річок полтавського регіону: утворення та реконструкція значень	160
Походження назв Ворскла та Полтава	176
Україна та українці.....	184
Джерела та література.....	193
Перелік топонімів, етніонімів, давніх антропонімів, реконструкція значення яких проведена у дослідженні.....	197

„Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші.”

Турецький мандрівник і поліглот
Ельвія Челебі. 1657 р.

Українські поляни

Вступ

Проблема *полян* – одна із основних не тільки у встановленні походження давньоруських племен. Це проблема походження етносів Північного Причорномор'я, проблема історичного процесу у вказаному регіоні. Без вирішення її неможливе розв'язання питання етногенезу українців.

Поляни руських літописів це:

1. давньоруське плем'я – „...слов'яни прийшовши сіли по Дністру і назвались полянами” [33.2];

2. „були вони мужами мудрими і тямущими” [33.4], протипоставлялися іншим давньоруським племенам (конкретно вказаним в літописах), бо інші „жили подібно до звірів” [33.8];

3. коли „поляни жили осібно і володіли родами своїми” [33.6], полянські князі заснували Київ, „а по сих братах почав рід їх держати княжіння в полян” [16,6], „од них ото є поляни в Києві і до сьогодні” [33.4];

4. „поляне, яже нине зовомаю Русь” [33.23];

5. по суті державотворче плем'я, яке заснувало Київську Русь.

В той же час *поляни*, як давньоруське плем'я, не відповідають тій видатній історичній ролі покладеній на них руськими літописами. Відомості про полян руських літописів носять легендарний характер на відміну від інших давньоруських племен, а іноземні історичні джерела середньовіччя (візантійські VII-VIII ст., Костянтин Багрянородний, Баварський анонім, арабські автори та інші), які містять відомості про слов'ян, зовсім не знають *полян*. Ці джерела у своїй сукупності згадують майже всі інші племена відомі з руських літописів, але *полян* – жодного разу.

Аналізуючи сукупність даних про розселення (території) давньоруських племен та *полян*, напрошується висновок про відсутність території зайнятої *полянами*, їм „на карті Русі взагалі не знаходиться місця” [5.141].

Етимологія назви *полян* безумовно пов’язана з *полем*, *відкритою місцевістю*, *рівниною*, *степом*, тобто *поляни* – це „жителі *пóля*”. Хоча сама українська лексема *поле* утворилася шляхом приєднання до словотворчої основи *ле* (*лье, ле, лы, льє*) у значенні *води, вологи*, українського словотворчого елемента *по* у значенні *після*: *по+ле* – *поле* із значенням *по воді, після води*, можливо, *після моря, по морю, по великій воді*, або конкретно, *після Меотійського болота*, як називалося у доскіфські та скіфські часи Азовське море.

В той же час, якщо вважати головним містом *полян* Київ, то ця етимологія не підтверджується, бо територія Києва це лісова смуга з дуже пересічним рельєфом (Київські гори) та й згідно руських літописів мова не йде про заснування Києва на території *полян* (*полянські князі тільки заснували Київ*). Та й заснували *полянські князі Київ* не на пустому місці. Засновники Києва будували град на протокиївському поселенні, яке відноситься, як мінімум, до початку нашої ери, „зробили вони городок, на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом” [4.2]. Дивною обставиною є також те, що *поляни*, як давньоруське плем’я, археологічно не атрибутоване (не знайдено жодної речі, яку можна було б назвати *полянською*, не має матеріальної *полянської археологічної культури*). Отже *поляни* не мають території розселення, археологічної атрибутики, згадки про них відсутні в основних історичних іноземних джерелах середньовіччя (періоду становлення Київської Русі). Ці вказані обставини приводять до висновку, що *полян* ніколи не було.

В той же час все не так просто. З *польськими полянами* пов’язують виникнення Польщі – „слов’яни, сіли на Віслі і прозвались ляхами. А від тих ляхів прозвались *полянами*”

[33.2], відомі також *моравські та болгарські поляни*. Тобто *поляни*, в широкому розумінні, значне явище в історії етногенезу українців, „бо простою конвергенцією в назвах ці відповідності пояснювати не можна” [5.143]. Неможливо також визначити роль полян в історичних процесах Північного Причорномор'я та Придніпров'я базуючись тільки на даних руських літописів, які входять в непереборні протиріччя з археологічними даними та даними інших історичних джерел.

Брайчевський М.Ю., намагаючись усунути вказані протиріччя і прийти до історично-логічних висновків, висунув версію про *полян*, як загальну назву групи південних давньоруських племен, відмовляючи тим самим в праві полян вважатись давньоруським плем'ям. Але ця версія не вирішила проблему взагалі і породила інші непереборні протиріччя, в тому числі, і по такому важливому для етногенезу українців та східнослов'янських народів питанню, як походження Русі, бо згідно руських літописів – „поляне, яже нине зовомаю Русь”. Складається враження, що Брайчевський М.Ю. висуваючи вказану версію не стільки розв'язував проблему полян скільки узгоджував деякі кричущі несумісності руських літописів в своїй фундаментальній праці „Походження Русі”.

Праця Брайчевського М.Ю. в ракурсі вирішення проблеми *полян* є показовою з точки зору коментування неузгодженостей історичних фактів наведених в руських літописах без залучення інших історичних джерел, в рамках тільки східнослов'янських історико-етнічних процесів.

Проблема *полян*, як бачимо, є однією з ключових не тільки в історії східного слов'янства, а і взагалі в історико-етнічних процесах Північного Причорномор'я. Для її вирішення потрібні глибокий аналіз історико-етнічних процесів в Північному Причорномор'ї на значному історичному відрізку часу, неупередженість та залучення, окрім давньоруських, і інших історичних джерел.

Кімерійці – сини Поля

Кімерійці – міжетнічне об'єднання племен Північного Кавказу, Приазов'я та Північного Причорномор'я, що займало степи від Волги до Дунаю. Основу цього об'єднання склали північнокавказькі племена.

Під кімерійцями слід розуміти назву багатоетнічного населення вказаних територій в певний історичний відрізок часу об'єднаного, перш за все, спільним ареалом проживання та владою певного рівня централізації. До складу цього об'єднання, вірогідно, входили і деякі іраномовні, праукраїнські племена, деякі етноси Західного Кавказу, які займали не тільки кавказький регіон та степ, а і лісостепові зони Лівобережної України, як номади так і осілі племена. Кімерійська археологічна культура була надбанням не одного етносу.

Кімерійці є першим в історії народом на території Північного Причорномор'я згадки про який в VII ст. до н.е. з'явилися у давньогрецькій історії та літературі, як назва етносу. В середині V ст. до н.е. давньогрецький історик Геродот повідомляв, що й до нині в Скіфії є „Боспор Кімерійський”, „Кімерійські переправи”, „Кімерійські стіни” та область, що називається „Кімерік”. Геродот також повідомляє, що кімерійці були витіснені скіфами, що при появі скіфів кімерійські царі не дійшли згоди битися з нападниками чи відступати. При прийнятті рішення справа дійшла до воєнного конфлікту (битви), внаслідок якої кімерійські царі загинули і були поховані в кургані у Пониззі Дністра. Вірогідно, що частина кімерійських племен, які хотіли відстояти свій ареал проживання, залишились в Причорномор'ї, а частина відійшла вздовж узбережжя Понту Евксінського (Чорного моря) в Малу Азію. Згідно Геродота кімерійці постійно рухалися вздовж узбережжя Чорного моря, а скіфи, переслідуючи їх, вторглися в Малу Азію та Мідію в кінці VII ст. до н.е.

За археологічними даними та зображеннями кімерійських воїнів на етруських вазах, останні становили кінноту озброєну довгими мечами (довжина перевищувала 1 метр), далекобійними луками, булавами, бойовими молотками і сокирами. Кімерійських озброєних вершників у специфічних головних уборах (довгих і гостроверхих) супроводжували бойові пси. Своїх померлих кімерійці хоронили під курганними насипами.

Після витіснення кімерійців із Північного Причорномор'я, скіфи вже не переслідують кімерійців, а виступають разом з ними, як союзники мідян, здійснюючи військові набіги на асирійські провінції та інші держави Передньої Азії. До недавнього часу більшість дослідників вважали кімерійців, як і скіфів, іраномовними племенами, але не ототожнювали їх. В сучасній історикографії все більше підтверджень знаходить версія про північнокавказьке походження кімерійців, зокрема, їх абхазо-адигської приналежності.

З початку II тисячоліття до н.е. Близький Схід в т.ч. і Мала Азія зазнає впливу регулярного вторгнення кавказьких етносів. Лінгвістичні та археологічні факти дозволяють визначити, як мінімум, три значних просування кавказьких етносів, які розмовляли на індоарійських діалектах [58.16-17]. Це індоарійськомовні *хети* – в Північну Анатолію, *кассити* – в Центральний Загрос (теж індоарійськомовні) та *митани* – в Північну Сирію. Всі ці народи, за дослідженнями У. Кулікана, кавказького походження [58.17]. Російська дослідниця Членова Н.Л. вважає, що Північний Кавказ – відправний пункт кімерійських походів в Малу Азію, що шлях цих походів пролягав через території здавна заселені носіями абхазо-адигських мов (*адигами, черкесами, кабардинцями, абхазами, абазинами, убихами*), що особливу роль для кімерійців відігравала північно-східна частина Малої Азії пов'язана археологічно з кобанською та колхідською археологічними культурами Північно-Західного Кавказу, де в

II-му тисячолітті до н.е. жив народ *кашки* чи *каска* (*каситу*). Ці етноніми вважаються тотожними етнонімам *кашаг* та *касог* Північного Кавказу із етнічною назвою *адигів* (в грузинських мовах – *кашаки*, *кашаг*, у вірменській – *гашк*, із візантійської – *касахія*, із арабської – *кашак*, із української – *касог*, *касаг*, *косаг*) [10.178-179].

Зводити кімерійське міжетнічне племінне об'єднання виключно до протоабхазо-адигських етносів є безпідставним висновком, але без сумніву ці етноси входили в кімерійський союз племен і, можливо, становили його значну складову. Заперечувати факт складової інших північно-кавказьких етносів в кімерійському об'єднанні племен, як і факт знаходження в його складі протоукраїнських етносів, іраномовних племен теж є безпідставним.

Отже, при такій історико-етнічній ситуації, величезній території розселення з різними історико-економічними умовами існування, є малоімовірним поширення етнічної самоназви одного із етносів (хоча б і панівного) на інші складові міжетнічного об'єднання та утримання цієї назви, як назви об'єднання, на значному історичному відрізку часу та на значно віддалених однієї від іншої територіях.

Кімер, *кімерійці* це не самоназва етносу. Еліни називали це об'єднання *кімеріой*, асирійці – *гімірай*, а країну – *Гамір*, вірмени – *гамір*, в перських пам'ятках – *гімірі*, давні євреї – *гомер* (в Біблії синами *гомера* названі скіфи). Український історик Грушевський М.С. наводить факти того, що турки та татари в своєму етнічному складі виділяли степовиків, яких називали *комри*. Архаїчність етноніму заважає достовірному встановленню його походження. Це підтверджують безкінечні версії істориків та мовознавців радянського періоду Трубачова О.Н., Лаврова Л.І., Щербини Ф.А. та інших, які є формально-лінгвістичними побудовами не пов'язаними з реальними історичними процесами та етнофактами.

Кімерійці – автохтонне населення Північного Причорномор'я та Кавказу. Вони були етнічно неоднорідні, як і скіфи і цей етнонім розповсюджувався на все автохтонне населення доскіфського періоду від волго-донського межиріччя до Дунаю (*дунай* – „край світу”, „всесвіт” з адигської мови) [71.151].

Народи Кавказу, Передньої Азії, Малої Азії, Закавказзя найбільш часто стикалися з кімерійцями, мали про них найбільш достовірну інформацію і, можливо, на певних історичних етапах деякі з них входили в це об'єднання. Отже, базою для визначення походження етноніму *кімер* є елемент *кпр* (*gmr*), який може приймати форму – *гомер*, *комер*, *гамір*, *комір*, *гімер*, *кімер*, тощо. Найбільш стабільним елементом вказаних форм є *мер* чи *мір*. Нинішня Грузія колись носила назву (але не самоназву) *ібер*, що може бути певною варіацією *i+мер*, *кі+мер*, *ко+мер*. *Мера* (*мер*) з грузинської мови – *поле*, *рівнина*, з тюркської (турецької) мови – *луг*, *пастівник*, *комри* з тієї ж турецької – *степовики*, *кочівники* [71.113].

Абхазо-адигські мови Кавказу та картвельська мова Грузії виявляють давню спорідненість з хатською мовою населення Малої Азії. Хатська мова деякими дослідниками вважається проміжною ланкою між абхазо-адигськими мовами та грузинськими, куди входить і картлійська, на якій *гмірі* – *герой*, *богатыр*. Підтвердженням походження досліджуваного етноніму є хетське *gimra* (*гімра*) – *степ*, *поле*, а хети є наступниками вище згадуваних хатів. Грушевський М.С. характеризує етнонім *кімерійці* висловив слідуючий сумнів: „чи не маємо тут якоїсь загальної назви, скоріше географічної ніж етнографічної” [20.351].

Отже, *мер* не що інше як *рівнина*, *степ*, *поле*. Цією назвою певна спільність людей (населення) називатись, звичайно, не могла, тому фонема *g* (*г*, *к*) мала б означати певну належність терміну до означення людської спільноти. Видається цілком ймовірним, що елемент слова *go*, *gi* – *ко*, *кі*

міг значити *син*, *дитя* із мов кавказьких етносів. В адигській мові *ко* (*къо*) значить *син*, подібне значення *ко* в діалектах грузинської мови. Звідси *комер* ймовірно могло значити *син поля*, *діти поля*, або ж точніше, *поляни*. „Сын или дети обычное слово для образования племенных названий” [37.71]. Під цією назвою ховалось безліч різноетнічних племен (народів), ареалом розселення яких, було *Пóле* (*степ*, *рівнина*) від Волги до Дунаю.

Не потрібно проводити беззастережну аналогію із нинішнім етнічним станом Північного Кавказу і Причорномор'я та етнічним станом *Пóля* кімерійського періоду. Із зроблених висновків зовсім не значить, що нинішні *адиги*, *черкеси*, *лезгини* чи *аварці* є безпосередні нащадки кімерійців. Кімерійці були корінним автохтонним населенням Північного Причорномор'я, Прикубання і Лівобережного Лісостепу. Абхазо-адигські етноси в протокімерійській та кімерійській період теж проживали в сусідстві з іншими протоукраїнськими етносами на цій території, в *Пóлях*. Виключно гірськими народами Північного Кавказу вони стали значно пізніше під тиском історичних та етнічних процесів, вносячи свій вклад в становлення інших етносів *Пóля*. Про це свідчить маса топонімів *Пóля*, північних областей України та інші лінгвістичні дані.

Скіфи - етнічна складова українців

Розглядаючи історико-етнічну ситуацію *Пóля* неможливо не відзначити визначну роль скіфів у формуванні його етнічної картини. За Геродотом скіфи межували з кімерійцями і мешкали на схід від Кімерії. Перші історичні згадки про них датуються VII ст. до н.е. Вони являли собою міжетнічне об'єднання племен *Пóля*, яке прийшло на зміну кімерійському об'єднанню, але ареал цього об'єднання виходив далеко за межі *Пóля* в північно-південних векторах.

В період малоазійських походів скіфів 653-625 р. до н. е. основний ареал їх об'єднання знаходився на Північному Кавказі та в Прикубанні. Тут згрупована найбільша кількість скіфських поховальних пам'яток. Частина етносів, що складала кімерійський союз племен, ввійшли в скіфське об'єднання, тому стародавні історики часто „путають киммерійцев и скифов, в особенности, когда речь идет о походах... в Переднюю Азию” [18.328]. Під час цих воєнних походів скіфи користувались бойовими сокирами „позаимствовав их у народов Кавказа” [27.137], а простіше – в цих походах брали участь північнокавказькі та кавказькі племена, що раніше входили в кімерійське об'єднання.

В Передній Азії на протязі століть скіфи вели постійні війни в яких змінювались, як вороги так і союзники, але тісні політичні, воєнні, а можливо і етнічні зв'язки з мідянами підтримувалися постійно. Скіфське міжетнічне об'єднання утворилось навколо етносу, який розмовляв „на одном из диалектов иранского языка относящегося к той большой языковой семье, в которую входили так же... мидийцы” [27.137]. Мідян об'єднав Деіок (Дейок) із племен *бусів, паретакенів, струхатів, арізантів, будіїв та магів* [18.209] в 675-653 роках до нашої ери. Не дивлячись на те, що „племена идентифицировать невозможно, но *аризанты (арии и занту племя)* были, вероятно, преимущественно арийцами...” [27.138]. Всі ці етноніми мають певні протоукраїнські ізголоси, і знаходять своїх фонетичних відповідників в українській мові.

Так, етнонім *будії* асоціюється з *будинами* скіфського періоду, або *уличами (улицями)* давньоруського періоду, етнонім *арізанти (ар+із+анти)* – з *антами*, з Антським союзом племен Придніпров'я. Етнонім *буси* асоціюється з племенем *бужан* давньоруського періоду, *маги* – із *удами, удінами* – північнокавказьким етносом. Інші етноніми теж можуть в тій чи іншій мірі знайти свої аналоги в українській мові чи в мовах північнокавказьких етносів. Потрібно

зазначити, що вказані етноніми, вірогідно, не всі є самоназвами мідійських племен, або не були самоназвами на момент їх об'єднання. Так, *арізанти* – етнонім в якому *анти* це *поляни* (з вірменської *hant* – це *поле*), а *ар* – уточнюючий термін (займенник) *він, цей, вони, ті* із адигської мови. Тоді підтверджується, що *арізанти* – це *поляни*. Сам шлях праукраїнських етносів „Велесової книги” пролягав через регіон Мідії до Придніпров'я. Мідійська мова за лінгвістичними даними входить до групи давньоіранських мов поряд із скіфською, аланською, українською мовами.

Лівобережна Україна – Посулля, Припсілля, Поворскля та на північ до р. Десни має безліч топонімів із словотворчим елементом *буд* – безкінечні *Буди, Будища, Будницькі*, тощо. Столиця Угорщини – *Будапешт* утворилась із двох поселень *Буда* та *Пешт*, де *буда* знаходиться в одному ряду із вищевказаними топонімами (*буда+пешт* – *буда+пост* – у значенні *буда, пост*, можливо, на переправі через Дунай). Ці топоніми також широко поширені в балканському регіоні. Всі ці факти наводять на думку, що під час походів скіфів в Передню Азію вказані мідійські племена вийшли з Мідії і розселились в Північному Причорномор'ї та в Лісостеповому Лівобережжі України, можливо повернулися на свою прадавню батьківщину, де виступали під аналогічними етнічними назвами, що фіксувалися в історикографії в той чи інший історичний проміжок часу. В цей же період (але можливо і дещо раніше) з Мідії виходили і інші племена.

Одним із них було плем'я *мадяр* (*мадь+ар*) які, пройшли через Кавказ та Північне Причорномор'я на Закарпаття в Панонію отримавши від адигомовних етносів Кавказу (як і багато інших етносів, що проходили або проживали в *Полі*) цю назву, що означала *мідяни+вони* (де *ар* вказівний займенник *він, цей* з адіго-абхазьких мов) [36.21], а від праукраїнських племен, в подальшому – *угорці* (*у горах*). Тільки після приходу в Панонію кочових угрофінських племен в IX ст. н.е. ці мідійські племена втратили етнічне

лице, але на кочівне угрофінське населення Панонії перейшла назва тих етносів, які проживали в Панонії до приходу кочівників і які втратили свою мову, що була близькою до української (на відміну від *болгар*, які зберегли мову, але втратили самоназву).

Потрібно зазначити, що „вихід” праукраїнських племен із Передньої Азії та Мідії проходить із залученням близьких по культурі та мові етносів, а також союзників, бо цей процес не міг проходити в ідеально мирних умовах, і це не був якийсь одномоментний процес, а довготривалий (можливо розтягнутий на протязі століття) та й розміщувалися ці етноси не в безлюдних місцях і не на найгірших територіях, асимілюючи автохтонів та зазнаючи від них деякого етнічного (мовного, культурного) впливу. Історик-хроніст араб ал-Масуді однозначно стверджував, що „славяне суть мадая” (не навпаки), тобто мідяни, розуміючи при цьому певну мовну спорідненість праукраїнців (антів) із словенами (склавінами) та з наступними слов'янами.

Ті ж *будії*, вірогідно, *будини* Лісостепового Лівобережжя разом із автохтонним населенням цього регіону мешкали в поселеннях Поворскля (Більське городище, місто Гелон) де якраз археологічно зафіксовані унікальні з точки зору розвитку етносів та їх культур речі. Історія міста Гелона нерозривно пов'язана з двома етносами – *будинами* та *гелонами*. В Історії Геродота подана розширена характеристика деяких із цих етносів, але притягує до себе увагу те, що на відміну від характеристики інших племен неодноразово підкреслюється багаточисельність *будинів*. Скоріше за все етнонім *будини* охоплює не один етнос, а великий союз племен. Цим, можливо, і пояснюється те, що *будинів* плутали з *гелонами*, але завжди відмічали етнічну різницю між *будинами* і *гелонами*. В Геродота підкреслюється, що *будини* є автохтони Північного Причорномор'я, але це твердження породжує протиріччя з легендою про походження скіфів де фігурує один із

родоначальників етносу Північного Причорномор'я – *Гелон*, тобто *гелони* не можуть бути прийшлим народом, і етнічний склад населення цього регіону був набагато складніший. „Относительно решения вопроса о происхождении гелонов, то необходимо учитывать не легенду о происхождении скифов, а источники свидетельствующие о том, что гелоны первоначально поселились на Кавказе” [70.160], між меланхленами і колхами. *Гелами* (*легами*) давньогрецькі історики іменують один із багатьох етносів, що населяли Кавказьку Албанію (сучасний Азербайджан та частину Дагестану). Можливо, що етнонім *гелони* є аналогічним етнонімам *гели* (*леги*, *лехи*) та *галичани* (*гали*). Західноукраїнський (карпатський) термін *легінь* у значенні *молодий верховинець* (*горець*) пов'язує наведені етноніми. Крім того дослідник-антрополог Бунак В.В. вважав, що карпатські українці відзначаються найбільш темним кольором очей та волосся, найбільшим виступанням носа та вузьколицістю поміж українців і займають по цих показниках проміжне положення серед північнокавказьких етносів та загалом українців. Давні історики фіксують переміщення *гелонів* на північ від Меотійського озера (Азовського моря), де вони мали свої фортеці. „Самая большая и воинственная часть киммерийцев после того как скифы вытеснили их с берегов Меотиды, переселились на север в лесной край. В киммерийскую эпоху гелоны жили на Кавказе и возможно входили в киммерийский союз племен” [70.160]. Більшість дослідників відносять їх до праукраїнців.

Процес формування лісостепової культури скіфської доби Лівобережного Лісостепу нинішньої України був складний і в ньому, однозначно, були задіяні етноси з Кавказу, можливо історичні *меланхлени* та *гелони*. Але, в будь-якому випадку, у цьому регіоні на думку дослідника Більського городища Шрамко Б.А. могли знаходитися етноси, що входили в киммерійське міжетнічне племінне об'єднання і які відійшли після перемоги скіфів у цей регіон в т. ч.

можливо деякі північнокавказькі етноси [70.162]. Археологічні знахідки цього городища свідчать про досить високу культуру та причетність її до культур кімерійського типу. Це наявність мечів кімерійського типу, бойових сокир, тощо, а також велика кількість кістяків собак (степових хортів) які теж є певною ознакою кімерійців (зображення кімерійського воїна на етрусських вазах).

Проблему походження етносів Лівобережного Лісостепу досліджувала також Іллінська В.А. яка доводила, що на початку раннього залізного віку відбулася кардинальна зміна населення вказаного регіону шляхом витіснення пришельцями автохтонних етносів на інші території або повної їх асиміляції. Територія Лівобережного Лісостепу була охоплена скіфською культурою посульсько-донецького типу з появою якої лінія розвитку місцевої автохтонної доскіфської культури була припинена. Навіть кераміка курганів Поворскля, Посулля, Припсілля не дає картини послідовної культурно-хронологічної зміни її форм. Ця скіфська культура з'являється у вказаному регіоні вже в розвиненому стані з характерними її ознаками. Її поява обумовлена проникненням нових войовничих етносів із степової зони Причорномор'я та Кавказу з витісненням автохтонів в басейн р. Десни та асиміляцією і поступовим розселенням прийшлих етносів вздовж берегів р. Ворскла, р. Псел, р. Сула та їх притоків (р. Груні, р. Голтви, р. Удаю, р. Хоролу). Існує також тісний зв'язок археологічних культур скіфських курганів Лівобережного Лісостепу з археологічними пам'ятками кімерійського типу Північного Кавказу та Прикубання. Етноси, що принесли ці пам'ятки в Лівобережний Лісостеп прийшли із причорноморських степів, Північного Кавказу і навіть Закавказзя [23.58-92].

Гідроніми цього регіону, включаючи праву притоку Дніпра – Десну, є виключно іраномовними, праукраїнськими або кавказькими. Балтійські та угрофінські гідроніми відсутні. Сама назва правої притоки Дніпра – *Десни* свідчить

про заселення Подесення з півдня і значить з давньоукраїнської *права*, відносно основної водної артерії України Дніпра.

Після приходу мідійських етносів в Північне Причорномор'я та Лісостепове Лівобережжя в іраномовному та кавказомовному середовищі *Поля* з'явилися етноси, які стали основою української мови і деякі вищенаведені дані про етнічну близькість скіфів та мідян це тільки підтверджують.

Етнонім *скіфи*, *скіфа* не є самоназвою. Про назву скіфів Геродот відмічав „всем же (скифам) сообща имя – сколоты” [18.133], що на основі української лексики може означати *ті що з кол* (*с+кол+оті*). Про його походження точилося немало вчених суперечок, але більш-менш однозначних висновків дослідниками не зроблено. Можливо, етнонім *скіфи* утворився на основі деформованого грецькою фонетикою адигейського терміну *цліфи* – *люди* (адигсько-шапсугське *сліф* – *людина*) [13.127]. Вказаний термін міг бути адигсько-українським композитом *ціхи* – *ці+хи*, де *ці* – український вказівний займенник, а *хи* (*ху*) в адигських мовах означає *море*. Отже етнонім *скіфи* та етнонім *ціхи* (*зіхи* – *адиги*) можуть означати: „ці моря, ці люди моря, поморяни”. В українській лексиці полтавського регіону збереглася лексем *хіба* у значенні *невже* із відтінком здивування, яка, вірогідно, є композитом у якому також *хі* означає *море*, а *ба* – урізане українське дієслово *бачити*, використане у значенні *то*. Окрім того, в українській лексиці полтавського регіону зберігся вигук *хі*, як вища ступінь здивування від побаченого чи почутого. Етноніми, подібні за утворенням проаналізованим, утворювалися у значенні назв етносів, як „имя, данное им со стороны соседей, означало на языке автора просто „люди” [13.127].

Останні дослідження пов'язують виникнення Києва також із скіфським періодом української історії. „Велесова книга” однозначно стверджує, що Київ засновано скіфами, зокрема, антами. Деякі дослідники визначають за „Велесовою

книгою”, що заснування Києва відбулося близько 640 р. до н.е. [8]. Існує також припущення, що свою назву у сусідніх народів скіфи отримали від їх головного міста – *Києва*. *С+кі+фа* фонетично ймовірно *с(з)+кіє+ва(фа)* з грецької мови.

За „Повістю временних літ”, згідно легенди, Київ заснували брати Кий, Щек та Хорив, а також їх сестра Либідь. Ця легенда має всі „признаки фольклорного оформлення и внеисторический характер” [6.33]. Згідно таких висновків в історикографії утвердилася теорія етимологічного характеру, що ця легенда – вимисел хроніста з метою пояснення виникнення назви Київських урочищ та назви міста. Але існує також вірменська версія цієї легенди із „Історії Тарона” (VII ст. н.е.), яка дотепер не знаходить пояснення явних аналогів легенд про трьох братів із „Історії Тарона” (VII ст.) та „Повісті временних літ” (XII ст.). У „Повісті временних літ” в давньоруському варіанті брати Кий, Щек, Хорив і сестра Либідь заснували місто Київ. В „Історії Тарона” брати *Куар*, *Мелетей* (змії на вірменському) і *Хоріан* та їхня сестра *Каран* (лебідь на вірменському) також засновують місто назване в їх честь.

Етимологічно ім’я *Кий* пов’язане із словом *кий*, *кийок*, *молот*, *палиця*, *жезл* з української мови. У вірменській легенді також зберігається в імені *Куар* елемент *Ку* (*Ку+ар*) від слова *кувати* (*кувати молотом*, *кув*). *Ар* – елемент слова характерний для північнокавказьких етносів і значить *він*, *той*, *цей*, інколи інші вказівні займенники [17]. Пов’язує ці дві етнімічні легенди також патроніми: *Мелетей* – *змії*, на вірменській та *Щек* – *змії* з давньоукраїнської, *Каран* – *лебідь* на вірменській та *Либідь*, *лебідь* – на українській, а також фонетична тотожність *Хоріан* та *Хорив*. Крім того у давньоруському варіанті засновники Києва – *поляни* (етнічна належність), у вірменському варіанті вони з країни *Полунік*, що може визначитись як з країни *Полян*.

З історичних джерел відомо, що одним із династій мідян був *Кіаксар* (*кіак+сар*), де *сар* – голова із іранської і титул *цар* вірогідно походить від слова *сар* – голова. По суті патронім *Кіак* значить – *кий, кийок*, що вкладається в ряд: *Кий, Кіаксар, Куар*. Як відомо, мідяни та вірмени існували в одному регіоні в один історичний відрізок часу і мали безліч політичних, військових та інших зв'язків. Вказані легенди могли відображати реальні історичні події і зафіксувались в історичних джерелах різних етносів в декількох варіантах.

Приналежність засновників Києва до *полян* вказує на те, що засновники належали до етносів *Пóля* і що *полянами* називали групу племен – по перше, кімерійців, які залишилися в Північному Причорномор'ї після поразки у боротьбі із скіфами, по друге – мідійські племена, які переселились на територію *Пóля* і які мали також крім цього свої старі етнічні назви, як от *анти*. Отже і в скіфський період в Північному Причорномор'ї поняття *Пóля* та *полян* не зникло і зберігалось на подальшому відрізку нашої історії в етніконах *алан, антів, авар, половців*.

Поява алан на історичній арені пов'язана із ослабленням інтегруючої ролі скіфів в Північному Причорномор'ї. На межі нашої ери на сході *Пóля* починає формуватись могутнє міжетнічне об'єднання племен – Аланський союз племен на базі північно-іраномовних та іберійсько-кавказьких етносів. В цей же період на заході *Пóля* формується міжетнічне об'єднання племен на базі протоукраїнських етносів – Антський союз племен. На даний час більшість дослідників розглядають алан як міжетнічне об'єднання основу якого склали північно-іраномовні етноси до яких відносять також *роксолан, аорсів, сіраків*.

В певний період розвитку, без іберійсько-кавказьких етносів, вони виступають під загальною назвою *сарматів*, що може означати із кавказьких мов *головна мова* („*головной язык*”), де *сар* – голова, *мат* (*матт*) – мова, тобто північно-іраномовні етноси *Пóля* до яких відносяться мідійські

племена (предки українців), що прийшли із Мідії визначаються цією назвою, як „*головные языки*” в Аланському міжетнічному об’єднанні племен. Автор „Історії Русі” стверджує, що *сармати* це українці. Згідно згадок грецького історика Діодора Сіцилійського (перше століття до н.е.) наведених українським істориком Грушевським М.С. „Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножилися, зруйнували і в пустиню обернули більшу частину Скитії й вигнали її людність” [20.120-121], тобто власне скіфів. Опосередкованим підтвердженням вірогідності цієї версії є також історичні згадки про існування у вказаний історичний період на території Пóля таких етносів, як *язіги* (*язіки*), *язамати*, *яksamати* етимологія яких дуже подібна. Це не самоназва етносів, а їх означення сусідніми етносами, що не входили в Аланське міжетнічне племінне об’єднання.

До іберійсько-кавказьких етносів, що входили в Аланське міжетнічне об’єднання потрібно віднести також *савроматів* – *с(з)авраматів*, в основі назви яких лежить *матт* (*мова*) і назва яких може визначатись, як ті, що *мовою з полян*. До них відносилися іберо-кавказькі етноси та можливо *савіри* чи *савари*.

Аланське міжетнічне об’єднання племен Пóля складалося із *сарматів* (іраномовних етносів – українців) та *савроматів* (іберо-кавказьких етносів), які могли фігурувати в історичних джерелах і як окремі племінні об’єднання.

Етнонім *алан* з’являється в творах Гая Плінія Секунда, який згадує цей народ разом з *роксоланами*, та у Діонісія Перісгета в розповідях про придунайські народи. „К северу от этой реки вплоть до устья Меотийского озера широко рассеяно множество племен: германцы и сарматы, геты и бастарны, необъятные земли даков и отважных алан” [1.46,133] в кінці I століття н.е. Іудейський проримський історик Іосіф Флавій в цей же період визначає *алан*, як частину скіфів та розміщує їх на берегах Меотіди (Азовського моря) і Танаїсу (Дону) [1.138-139]. Клавдій Птоломей

(II століття н.е.) всю Східну Європу до Волги відносить до Скіфії, Дон визначає кордоном між Європою і Азією і вказує, що „вся область к северу от этой Скифии, вблизи неизвестной земли, разделена между так называемыми аланами – скифами, соубенами и аланорсами” [1.150].

В арабських і перських історичних джерелах етнонім *алан* з'являється на рубежі VIII-XI століть і вживається аж до XV століття. Етимологія терміну *алан*, за загальноприйнятими версіями, виводиться із назви східних осетин – *ірон*, які як і інші осетини вважаються нащадками *алан* і єдиним іраномовним етносом Кавказу. Підставою для цього вважається та обставина, що це об'єднання північно-іраномовних племен відбувалось під гаслом їх „арійського” (іранського) походження.

В тексті вірменського географа „Карта світу” звертає на себе увагу відсутність терміну *ірон* за те наявне визначення *алан*, як народу *дігор* і *андігор*, „народ алан аш-дигор” [1.369]. „За дигорами знаходяться алани в стране Ардоз Кавказских гор” [1.369]. Наведені витяги із тексту „Карти світу” важливі тим, що визначають нетотожність понять *алан*, *дігор* та *андігор*.

Етнонім *ос*, *осетин* має не зовсім кавказьке походження. Грузинські хроніки заповнені згадками про *алан*, але як про *осів* чи *овсів* [1.404-420]. Отже *осетини* це назва яку їм дали сусідні етноси, а самоназва *осетин* – *ірон*, *дигірон* [10.180-181], що, без сумніву, етимологічно пов'язано з *іронцями* „Велесової книги”, з *іранцями* та з термінами *дігор* і *андігор* періоду формування Аланського об'єднання племен.

Етимологія терміну *ардоз* виводиться із осетинського слова *оердуз* – *поляна* [10.30]. Осетини, як і більшість іберо-кавказьких етносів поділялися на жителів рівнин – *полян* та *горців*. Звідси терміни *дігор* та *андігор* могли означати відповідно частину *іронців*, які проживали в горах – *горців* та частину, яка проживала на рівнині – *полян*.

Країна південних осетин називалася *Твал* [1.401]. Звідси жителі цієї країни – *твали*, *двали*. Етимологія цих етнонімів вважається невизначеною, хоча є версія, що якась частина іронців населяла території сусідні з грузинськими етносами від яких і отримала назву – *твали*, хоча грузинські історичні джерела не знають цього етноніму [1.40]. Балкарці ж (кавказький тюркомовний етнос) називають осетин *таулами*, *твалами*. *Тавлами* називають ногайці (кавказький тюркомовний етнос) своїх сусідів *аварців* та *кумиків*. На Кавказі також існує етнос – *талиши* (*поляни*). Термін *тала* характерний для багатьох тюркських мов і у різних варіантах означає „*степь, поле, равнина*” [42.170], тому *твал*, *тавл*, *таул* вірогідно значить *поле*, а *тавли*, *твали*, *туали* – *поляни*.

Розмежування етносів по лінії *гори – рівнина* є характерною архаїчною підставою виникнення подібних етнонімів. Ця традиція етнічного розмежування складалась на території *Пóля* на протязі багатьох віків (з кімерійських часів) у зв'язку із значною етнокультурною відмінністю між *горцями* і *полянами* навіть у представників одного і того ж етносу. Вона була покладена і у формування поняття *Пóля* та *полянських* етносів.

Етимологія терміну *алан* витікає також із цієї традиції і являє собою визначення *Пóля* та *полян*, як жителів *Пóля* – тюркомовними етносами. З тюркських мов *алані* – „...открытое место, поляна, какая-то ровная площадка, среди других значений – поля, равнина, долина” [42.44], звідси *алани* – *поляни*, жителі *Пóля*.

Історія *алан* довга та складна. В її орбіту втягувались чисельні етноси, як безпосередньо *Пóля*, так і всієї Європи. Аналіз цієї історії не є об'єктом даного дослідження, але без встановлення вихідних основ виникнення Аланського міжетнічного об'єднання племен не може бути і правдивим висвітлення його історії та історії подальших міжетнічних племінних об'єднань *Пóля* – *антів* та *авар*.

Важливим було визначити, що *алани* є *полянами*, що термін *Пóле* виник на межі гір і рівнин, як об'єднуючий, щодо *горців* та *полян*, а не сформувався на протистоянні *пóля* та *лісу*, як це завжди вважалось, що термін *Пóля* в тому чи іншому варіанті проходить через тисячоліття історії розвитку українського етносу.

Божі Анти

Вперше назва *анти* зустрічається в одному з написів III ст., знайденому в Керчі в Криму. Ця згадка дуже популярна в історичній літературі, але здається дещо непевною. Основні ж свідчення про *антів* містяться в історичних джерелах IV ст.-VI ст., а на початку VII ст. зникають зовсім. Частина дослідників вважає, що *анти* були східними слов'янами. Російський історик Соловйов С.М. вважав, що *анти* це південно-східні слов'янські племена уличів і тіверців, Грушевський М.С. вважав *антами* праукраїнців.

Формування Антського союзу племен почалося на заході Пóля, можливо в межиріччі Дністра і Дніпра, одночасно із формуванням Аланського союзу племен. Основу його без сумніву склали праукраїнські етноси до яких потрібно віднести так званих *арізантів*, *бусів* та *будіїв* – мідійські племена, які прийшли із північного сходу Малої Азії у кімерійсько-скіфський період. Малоазійське переселення етносів в Північне Причорномор'я було досить поширене. „Приток переселенцев из Малой Азии на Боспор в V-IV вв. до н. е. был весьма интенсивным” [55.196].

Арізанти (*ар+із+анти*, *анти*) зайняли території по Дніпру, *буси* по Дністру та Бугу, а *будії* (*будини* скіфського періоду, *герули* та *атаули* антського періоду, *уличі* Київської Русі) зайняли територію Лівобережної України та Приазов'я. Не виключена участь у Антському союзі племен і інших праукраїнських етносів мідійського походження, бо „прибыв

на новое место, переселенцы обычно сохраняли прежние связи” [55.199], які не згадувалися в історичних джерелах після переселення.

В Антський союз племен, без сумніву, входили і деякі інші етноси заходу Пóля, в т.ч. адиго-абхазькі етноси. Міжплеменним центром цього союзу був Київ становлення якого дослідники пов’язують із антським періодом розвитку Пóля. Назва Антського союзу племен є дещо умовною. Походження самого етноніму *анти* не розв’язане. Згадується він лише у візантійських джерелах. Етнонім *анти*, *ант* виводиться із іранської – *край, кінець*, та із осетинської мови – *зовнішній, чужий, окраїнний*, що точно характеризує *антів*, як мідійських переселенців, не споріднених із сусідніми етносами та етносами Пóля. „Этимология этнонима *анты* спорна. Фасмер М. видел в нем иранское соответствие древнеиндийскому *antya* – „находящийся на краю, на конце” от анта – „конец”, этнонимы с аналогичным значением – германское племя маркоманов и украинцы” [64.6]. З вірменської ж мови *анти* „по армянски *hand* – поле” [65.162] – *поляни*. „Исторически армянский язык служил промежуточным звеном который связывал кавказкие народы с иранскими, семитскими и др.” [62.76]. В українській мові *поле* означене також як *лан*, в англійській та німецькій *land* має подібне значення, „английское *land* – земля” [65.162]. Брайчевський М. Ю. вважає, „що самі анти називали себе полянами” [5.55], а точніше відносили себе до етносів Пóля. Етимологічно *анти* це *поляни*, з послідувачим уточненням значення етноніму – *краяни, українці*, що також вкладається в етнонімічні традиції Пóля.

В „Гетиці” Йордана спільними предками *антів* та *склавів* (*словен*) виступають *венети* (*венеди*), але в подальших згадках Йордан визначає *венетів*, *антів* та *склавів*, як три окремих етноси. „Эти (венеты)...происходят от одного корня ныне известны под тремя именами: венетов, антов, склавленов.” [25.19]. „Анты же сильнейшие из обеих –

распространяются от Данастра до Данапра ...” [25.6]. В даному випадку мова йде про давню, можливо, мовноіранську спорідненість праукраїнців (*антів* та *склавівів*) в період перебування в Малій Азії.

В „Гетиці” Йордана згадуються також *геніди*, які інтенсивно виступали на історичній арені в антський період. Готи називали цей етнос „*geranta*” (*ген+анта*) – „нечто ленивое и отсталое” [25.16]. Етнонім *гепанта*, без сумніву, пов’язаний із *антами*, або ж із Антським союзом племен. Йордан вказує на північне походження *генідів*, але в пізніші часи (в VI ст.) *генідів* бачимо на території Панонії (сучасної Угорщини) де проживають *мадяри*, що етимологічно може значити *мад+ари* – тобто *вони мади*, *вони мідійці*. Не виключена версія, що *геніди* теж одне із племен мідійського походження, що в певний період ототожнювало себе з *антами*.

В Антський союз племен входили також нащадки мідійського племені *будіїв*. Цей етнонім не згадується в історичних джерелах в алааноантський період історичного розвитку Поля. Вони виступають в „Гетиці” Йордана як *герули* та *атаули*. *Атаули* згадуються в „Гетиці” серед етносів підкорених королем готів Германаріхом. Вірогідно, це дещо спотворена спільна назва *антів* та *улів* (*анта+ули*), але можливо що цей етнонім пов’язаний із древніми *хатами* (*хата+ули*).

З *герулами* готи вели постійні сутички. „Вышеуказанное племя жило близь Меотийского болота. Племя это очень подвижное и необыкновенно высокомерно. Не было тогда ни одного племени, которое не подбирало бы из них легковооруженных воинов” [25.19]. Хоча Йордан відносить *герулів* до племен північного походження (як і *генідів*), в інших візантійських джерелах *герулів* вважають скіфами. *Герули* виступають поряд з *антами* та готами здійснюючи походи на Візантійську імперію. Походження етноніму *герули* зводиться більшістю дослідників до означення головних *панівних чи старших улів*, але більш вірогідно, що цей етнонім просто

множинне означення *улів* (*херул, герул*). Словотворчий елемент *ул, ули* присутній у багатьох етнонімах Північного Кавказу: *таулу, таули* – осетини, *бутурул* – чеченці, *магІарулал* – аварці із аварської мови, *рутульці*, тощо [10.180-181]. Крім того існують топоніми з елементом *ул* на території Лівобережної України – р. Сула, р. Сулак та Ульський аул на Північному Кавказі.

В українській мові *вулиця, вулик* однозначно пов'язані з *будинком, будою*. Із аварської мови – *улка, ульке* – „край, область, страна”, „аул – кавказское – деревня, жилище, двор” [42.59], із давньогрецької аула означає „двор греч. дома” [18.66]. Як відомо скіфське плем'я *будинів* (мідійських *будіїв*) більшість дослідників, в т.ч. Шрамко Б.Л. дослідник Більського городища, розміщували в басейнах річок Лівобережної України – Ворскли, Сули, Псла. На цій території збереглися та зафіксовані топоніми із словотворчим елементом *буд*: *Буди, Будки, Будища*, як назви населених пунктів. Етимологія гідроніму *Сула* може виводитись, як „та що із ули – С(з)ули”, бо *улка, улька (ула)* – *край, країна*. На Сумщині існує населений пункт із дуже промовистою у цьому зв'язку назвою *Улиця (улі+ця)*. На Полтавщині існують населені пункти *Улинівка (улин+ів+ка), Тахтаулово (тахта+ул+ово)*, що з аварської мови значить *аул смушків, село де виготовляють смушки*, а також *Гожули (Гож+ули)*, що може значити *гожі ули, гожі поселення, гарні поселення*. Вірогідно, в певний історичний період на окремих територіях Пóля, зокрема в полтавському регіоні, загальним означенням поселення виступав також термін *ула́ (ул)* в значенні *село, хутір, місто*, синонімом якого виступав термін *ру́са*, а синонімом топоніму *ула́ (улка)* був топонім *ру́са, русь (країна поселень)*. Етнонім *будини, будії* міг бути заміщений на *ули (герули, уличі)* під впливом кавказьких етносів з якими вони тісно спілкувались (особливо із племенами Західного Кавказу), контролюючи території до Азовського моря (до Меотійського болота за Іорданом).

Крім цього на території розселення *улів* знаходиться регіон з поширеним розповсюдженням гідроніму *Грунь* (басейн річки Псла), є і населені пункти з тотожними назвами. Походження цих топонімів неясне, але в українській мові *груні* це *високі поля*, що є підтвердженням віднесення вказаної території до *Поля*, до *антів*.

Участь в Антському союзі племен брали адиго-абхазські племена Західного Кавказу, Кубані та Приазов'я в першу чергу – абазини. „Соответствующее русскому *абазин* национальное название *Тапанта* (*тап+анта*) иранского (осетинского) происхождения означает „равнинный житель” [14.11] на противагу етноніму *шкарава – горець*. *Тап* (*tap*) із іранської мови „сяяти”, а *ант* – *поле*, тому цей етнонім значить: *сяюча анта, сонячна анта, світла анта* чи *божественна анта, божа анта*. В готсько-антській війні перемогли готи і „распяли короля их Божа с сыновьями его и семидестью старейшинами” [25.37]. На багатьох іберійсько-кавказьких мовах *бухъ, бохъ* значить *сонце*, тому *тапанта* може означати, *божі поляни, божа анта, божественна анта* (*божа країна, божественна країна*). В українській мові збереглося прізвище *Бохун*, ойконім *Бохуни*, що пов'язано етимологічно із *бохъ – сонце*.

Відносини Аланського та Антського союзів племен *Поля* не досліджені, але якихось серйозних протиріч між *антами* та *аланами* в історичних джерелах не зафіксовано. Безумовно Аланський союз племен був значно могутнішим і вийшов на історичну арену раніше, тому можливо, що Антський союз племен був наступником Аланського союзу племен або існував в його складі, а вирішальну роль почав відігравати після ослаблення Аланського союзу племен.

Поле це територія де безроздільно панували *поляни* – українські та північнокавказькі етноси. Словен (слов'ян) на цій території не було, „можемо говорити лише про появу (та й то тимчасову) окремих груп слов'янських переселенців” [5.153].

Остання згадка про *антів* відноситься до періоду слов'яно-аварських війн і датується 602 р. IV ст. – час розквіту черняхівської археологічної культури, що займала ті території, де згідно з історичними джерелами жили *анти*. Історична діяльність *антів* відбувалась тоді коли жодних інших археологічних пам'яток окрім пам'яток черняхівської культури на цій території не було. Черняхівська культура не була ні культурою словен (слов'ян) ні культурою готів, бо вони ще не знали на той час гончарних виробів зроблених на гончарному крузі. Це була культура українців із значними іранськими впливами, як і значно давніша культура Більського городища на Лівобережній Україні.

Час існування черняхівської культури перша половина I-го тисячоліття н.е. Територія черняхівської культури це майже вся степова та лісостепова зона України – територія Пóля та прилеглі регіони. В процес створення черняхівської культури були втягнуті всі етноси заходу Пóля, але цікаво те, що дослідники ніяк не можуть визначитись яка ж археологічна культура наслідувала характерні ознаки черняхівської культури і не тому що таких культур було безліч, а тому що їх не було. Черняхівська культура проіснувала до VII-VIII століття н.е., умовно до ослаблення та розпаду Аварського каганату. Після його розпаду почалось масове переселення словен в регіони розповсюдження Черняхівської культури (в райони заходу та півночі Пóля). Вони не були носіями прогресивних традицій черняхівської культури, а несли її занепад (архаїчний уклад), тому всі наступні культури зберегли тільки деякі окремі риси цієї археологічної культури і не можуть вважатися її повноцінними наступниками.

Авари

Вперше *авари* засвідчені візантійськими історичними хроніками у 557/558 роках. В 558 році *авари* звернулися до аланського правителя Саросія, щоб той допоміг їм впрохати візантійського імператора Юстиніана впустити їх на територію імперії. Правитель *алан (полян)* Саросій просив Юстиніана про плем'я, яке входило в аланський союз племен. Аварське посольство прибуло в Константинополь під керівництвом Кандика, словотворчий елемент імені якого явно *кан, хан*, а *ик* зменшувальний суфікс і ім'я його повинно було б звучати як Каник – Ханик, яке з'явилося у візантійських хроніках через посередництво носіїв праукраїнської мови. У „...Византию вступило необыкновенное племя так называемых аваров и весь город сбежался посмотреть на них, так как никогда не видел такого племени. Сзади волосы у них были очень длинными, связанными пучками и переплётенными, остальная же их одежда подобна остальных гуннов. Они, бежав из своей страны, пришли в область Скифии и Мизии, и направили Юстиниану послов, прося принять их.” [64.52]. Запис вказує, що *авари* були подібні гунам за одягом, але мали відмінності в зачісках (подібні до інших кочових племен) і прийшли, а точніше, втекли із своєї країни в Подунав'я, просячись під руку імператора Юстиніана.

Про етнічну приналежність *авар* конкретні свідчення відсутні, але візантійські хроніки відносять їх до „західних гунів” [64.53]. Візантійський літописець VII століття Феофілакт Сімокатта вказував, що *авари* це псевдонім племен *уар* і *хуни (гунів)*. В той же час гунами іменуються і *савіри* – „...гунны именуемые савир” [64.19], і відмічається спорідненість *авар* із *гепідами* – „гепиды от которых позднее отделились лонгобарды и авары” [64.48]. У візантійського історика Прокопія Кесарійського є деякі відомості про *савір* VI століття. Вони є гунським племенем, що живе біля

Кавказьких гір, що вони винайшли легкий, закритий таран для облоги фортеці та інших укріплень, що їх військові табори огороджуються. Арабський історик ал-Масуді в „Золотих лугах” називає *савірами* також хозар, але говорить про них, як про тюркських савірів.

На сторінках історичних хронік *савіри*, *савари*, *савромати*, як правило, виступають під узагальненою назвою *гуни*. У цих етнонімах виділяється спільний словотворчий елемент *авр*, тобто всі ці назви етносів вказують, що їх носії *із авр*, *із авар*. В етнолінгвістичному ланцюгу етнонімів *савір*, *савар*, *савромат*, *авар* цілком логічно вписуються етноніми *сіверян*, *севрів*, *севрюків*, *сіверців* та етнонім *тіверців* (часів Київської Русі), що є однією із форм етноніму *сіверці*, тобто *сі+аварці* та *ті+аварці*, в можливому значенні *ближні (сі)аварці* та *дальні (ті)аварці*. В адигейській мові „я аварець” звучить, як „сиаварц”, а „ми аварці” звучить, як „тиаварц” [3.72].

В просторово-територіальних рамках Пóля та Європи топоніми із словотворчим елементом *авр*, *авар* є досить поширеними. Це і Сіверський Донець, і Саварія в Панонії, Баварія в Німеччині, Таврія і Таврида та інші. Що стосується топонімів Таврія і Таврида, то за давньогрецьким істориком Геродотом ці топоніми походять від етноніму *таври* (*таврос* з грецької та латинської мов – *бик*) [36.163], які в скіфські часи населяли цю територію Пóля. Це підкреслює глибоку етнонімічну традицію населення Пóля із вживання етнонімотворчого та топонімотворчого елементу *авр* з метою визначення приналежності того чи іншого етносу до Пóля та його етнокультурних традицій.

При цьому неможливо ігнорувати етимологію *авр*, *авар*, *авари* від рутульського – *поле*. Рутульці як етнос належать до лезгінської мовної групи іберійсько-кавказьких мов, проживають на Півдні Дагестану у верхів’ї р. Самура, сусіди аварців, кумиків та лезгінів [43.537]. Крім того *аварців*, як і осетин, ногайці (тюркомовний етнос Північного Кавказу)

називають *тавл*ами, а *тала* з тюркської – *поле* [42.169]. Від цього слова походить не один етнонім Кавказу – *талиши* (*поляни*) та *таулу* (*балкарці*), *тумал* (*лаки*) [71.458]. Враховуючи деякі фонетичні особливості вказаних мов, можна вважати цілком логічною етимологію етноніму *тавл* від *тала*, можливо, за схемою: *тавл*, *таул*, *тал*, де фонема *-в* переходить в *-у* та об'єднується із фонемою *-а*.

По своїй суті *авр*, *авар* не є етнонімом, а вказує на батьківщину (територію) з якої вийшли, чи проживали, чи проживають ці етноси – на територію *Пóля*, степу між Волгою та Дунаєм, на батьківщину *авар* (*полян*). Вказані етноніми із елементом *авр*, *авар* не були самоназвами етносів. Так називали їх ті чи інші сусіди, або і вони самі, але коли хотіли підкреслити не свою етнічну відмінність, а приналежність до могутніх етносів *Пóля*.

Більшість етносів, які вторглися в контрольовані Візантійською імперією краї іменувались однією назвою – *поляни*, з *поля*. Звісно, що вони мали і свої самоназви, які тепер важко, а іноді і зовсім неможливо вичленити. Етнонім *авар* прийшов у візантійські хроніки та інші історичні джерела через носіїв праукраїнської мови, про що свідчать афікси наведених етнонімів, але з підкресленою визначною роллю носіїв іберійсько-кавказьких мов в аварській експансії на території Візантійської імперії та у створенні Аварського каганату.

Значення власне аварського етносу (самоназва *магІарулал*, що значить буквально *горці* [43.268]) в аварській експансії на Захід визначити важко, але серед кавказьких етносів він відігравав значну роль, бо „аварский язык для многих народов Кавказа имеющих свой язык есть средством общения” [37.71]. „Языками-посредниками для Западного Дагестана являлись аварский и грузинский в силу их престижной роли в данном ареале” [36.77].

В 568 році в результаті військового та дипломатичного союзу із лонгобардами проти гепідів, *авари* утвердились на

Дунаї в Панонській низовині. Першим відомим каганом авар був *Баян (Бойан, Буйан)*, якому підпорядковувалися також *словени* і *геніди* Панонії. Свою владу Аварський каганат розповсюджував на всю територію Пóля, на схід аж до Волги, але з кінця VI ст. тюрки починають порушувати східні кордони Аварського каганату. В Пóле вливаються переслідувані тюрками зі Сходу кочові етноси кутригурів, таркіахів, зебендерів. В Поволжі формується, набирає силу Хозарський каганат та ряд інших військово-політичних утворень Пóля, можливо, Артанія, Куявія та Славія.

Одночасно *авари* вели війни проти візантійців і франків, що знаходились під владою династії Меровінгів. Після поразки під Константинополем в 626 р. Аварський каганат почав втрачати свою могутність і на Заході. В 791 році франки виступили проти каганату. В самому каганаті почалися внутрішні чвари. В 796 р. керівництво каганату вже присягало в Ахені, столиці Карла Великого, франкському королю. В цьому ж році військо франків захопило резиденцію аварських каганів на Тисі.

Цікаві подробиці занепаду Аварського каганату дали аварські воїни в полоні у болгарського хана Крума. Спочатку, через чвари, каган позбавився правдивих радників, потім правдивих суддів. „Обилие вина породило п'янство и аваре ослабев физически потеряли и рассудок. Наконец пошло увлечение торговлей: аваре стали торгашами, один обманывал другого, брат продавал брата” [50.31].

Етнічний склад *авар*, як полян, в першу чергу включав іберійсько-кавказькомовні, україномовні етноси та деякі інші іраномовні етноси, тобто ті ж самі етноси Пóля, що складали Аланський та Антський союзи племен, але вже при направляючій і об'єднуючій ролі іберійсько-кавказькомовних етносів. Етнічний склад Аварського каганату окрім вказаних етнічних груп власне *авар (полян)*, включав також деякі болгарські тюркомовні етноси в т.ч. *утигурів* та *кутригурів*, а також підкорених *словен*. Після поразки *авар* на Тисі в 601

році серед полонених була тільки п'ята частина власне *авар*, половина – *словен*, всі інші – різні етноси.

Роль *словен* в Аварському каганаті важко переоцінить. Це основна рушійна сила західної аварської експансії. Вони не просто були основною військовою силою, а також і колонізуючою. Їхні поселення почали виникати в Західній та Центральній Європі, на території нинішньої Австрії, Німеччини і аж до Данії.

Відносини *авар (полян)* із *славенами* змінювались від підкорених до союзників. В Літопису Руському за Іпатським списком існує недатована згадка про підкорення *аварами* слов'янського племені *дулібів*. Обри літопису, це *авари* і не зважаючи на жорстокість *обрів* до *дулібів*, літописець все ж відзначив: „були ж обри тілом великі, а умом горді...” [33.7]. Навіть через віки в історичній пам'яті західних слов'ян *обри* уявляються могутніми велетнями (*обр*, *авар* в деяких західнослов'янських мовах означає *велетень*). В українського народу збереглися навіть деякі прізвища із словотворчим елементом *обр*. Характерним є прізвище *Обринба* в якому об'єднаний етнонім *обрин* (*обр+ин*) та кінцевий словотворчий елемент *ба* – урізане українське дієслово *бачити* у значенні українського вказівного займенника *то* (*он то*).

Після ослаблення та розпаду Аварського каганату його терени все більше і більше піддаються натиску імперії франків. Словенські племена витісняються із Західної Європи, і в той же час на його території виникають об'єднання словенських та інших племен, щоб протистояти цьому натиску. Вони часто використовують назву *авар (полян)*, підкреслюючи свою минулу приналежність до могутнього Аварського каганату. З Аварським каганатом пов'язане виникнення етнонімів *поляки*, *чехи*, *лехи*, *лехіти* та формування цих етнічних об'єднань.

В „Лексіконі” П. Беринди етнонім *лех* визначено, як *пляц*, *поле*. В польській давній історикографії вперто повторюється версія про східне походження поляків то від *сармат*, то від

алан. Історик Готфрід Ленгних навіть сформулював ідею походження поляків і їх назви від *лазів* (*лаків, лакців* – кавказького етносу). Походження етноніму *чехи* пов'язують із етносом *бої, бойки*, які нібито займали територію, що потім зайняли *чехи*. Російський історик Татіщев В. поселяв чехів в Захії на Кавказі [53.337]. Його ідею повторили історики Добнер та Кромер, що чехи отримали свою етнічну назву від „...Цехов или Захов, некогда могущественного народа пределы которого простирались у Меотийского болота и Понта Эвксинского” [40.98]. Такі висновки можна було б вважати безпідставними, якби не було відомо, що Татіщев В. при викладі своїх ідей і поглядів користувався джерелами, які невідомі пізнішим авторам, що чеченців до сих пір на Кавказі називають *чехами*, що в чеченців до сих пір існує прізвище – *Чехняєв*, що самі чеченці є *вайнахами* (ще один етнонім), і що в цій назві проглядається слов'янське *война, войнах, войяк*, що є синонімом *боїв, бойків* (*воїв, войків, вояків, вуйків*). *Вайнах* як відомо в чеченській мові означає *наш народ* (*вайн – наш, нах – народ*) [71.310], що ніяк етимологічно не пов'язано з *боями* чи *бойками*, але народна етимологія за подібністю фонетики з *войною, вояками* пов'язала цей етнонім з *боями, бойками*.

Можливо, окремі владні етнічні групи носіїв іберійсько-кавказьких мов в Аварському каганаті мали у володінні окремі території заселені переважно предками *чехів, лехів, ляхів* і словенське населення цих територій називалось *чехами* (*вайнахами, войнаками, вояками, боями*) та *поляками* (*аварами, лаками, лехами, полянами*). Ці назви стали етнонімами після розпаду Аварського каганату і означали минулу залежність від окремих владних етнічних груп Аварського каганату та тогочасну певну правонаступність влади на означених теренах.

Більш західні словени, після розпаду Аварського каганату, з території сучасної Данії, Австрії, Німеччини під тиском франків та германських етносів були витіснені на

Схід, на територію сучасної Білорусі та Західної Росії. В кінці VIII століття розпочалась словенізація населення цих територій та з ними суміжних, витіснення північно-іранських, іберійсько-кавказьких мов та мовна деформація української мови словенським наріччям на території сучасної України. „Тогда русский язык был самый настоящий сарматский, несколько славянскому и нынешнему не подобен” [53.218]. Так з’явилися *радимичі, в’ятичі, псковичі, новгородці, ільменські словени* та інші об’єднання словен на вказаних територіях. В Літопису Руському літописець відмічає: „радимичі ж і в’ятичі [походять] від ляхів” [33.7].

Полянська Русь

Словенські племена в період Аварського каганату займали значні території Центральної та Західної Європи до Ютландського півострова (сучасної Данії). „В роли их своеобразного объединителя в то время выступают авары” [67.128]. Авари-словенський союз (Аварський каганат) здійснював постійну воєнну експансію на території Західної Європи зайняті германськими племенами. Після підкорення Аварським каганатом Баварії, король франків Карл Великий кинув всі свої військові потуги на війну з аварами, а його син Пепин повністю розбив авар в 796 році, а після 822 року авари взагалі не згадуються у франкських хроніках.

Після поразки частина авар (словенців) пішла на Балкани, в Болгарію, частина – залишилася в місцях постійного проживання і була асимільована багаточисельними германцями, а частина почала відходити в Східну Європу [67.135]. Це було значне переселення словенських племен, „когда славяне из Вандалии придя, Великой Русью овладели, тогда по власти славянской и сарматы стали славянами, а славяне от обладаемого предела руссами именоваться стали” [53.253], із Баварії, Померанії, Сілезії, Ютландії, тощо.

Сам етнонім *словени* утворився від морфем *слово* з приєднанням різних займенників: *ці (сі), які (акі, аки), вони (йони, яни, они, іни, ени)* – *словен+ці, слов+аки, слов+іни, слов+ени, слов+яни* і може бути реконструйований в значенні *слів (слов) вони одних*. Цим етнонімом означалась певна етнічна спільність різних племінних об'єднань споріднених за мовною ознакою. Вважається, що ще історик Іордан в своїх працях вперше зафіксував *словен* як окремий етнос під назвою *склавенів*, відмежовуючи їх від *антів* та *венетів*: „Эти „венеты” происходят от одного корня известны под тремя именами: венетов, антов, склавенов” [25.19]. Існує вірогідність того, що *венети* не є етнонім, а є загальним означенням *антів* та *склавенів*, яке може реконструюватися на базі української лексики, як *вони+ті – вони ті анти, словени*, тобто різні етноси хоча і одного витоку походження, а *склавени (склавіни)* – деформоване *с+кол+вони*.

Словенський етноколонізаційний потік на перших своїх етапах проходив по ріках Західному Бугу і Прип'яті розтікаючись широким морем по території сучасної Білорусі та західних регіонах Російської Федерації. Деякі російські дослідники вважають, що на цих етапах „перед нами не славянская колонизация, а освоение земли и сидящего на ней населения без различия этнических его особенностей” [19.304]. Але в результаті цих неколонізаційних процесів литовські етноси, що заселяли територію сучасної Білорусі та Західної Польщі були, переважно, витіснені в Прибалтику, частково в Українське Полісся і на Волинь, а ті що залишилися були асимільовані словенами.

Вся означена територія в передколонізаційний період вірогідно носила назву *Прусія (По+русія)*, що може реконструюватися, як територія *по русі*, територія *після русі*, і мала значні етнокультурні контакти з Руссю Київською чи Придніпровською, тим більше, що археологічні дані та топоніми засвідчують знаходження литовських племен, як

автохтонів, в Прип'ятському регіоні, в Київському Поліссі, в Подесенні.

В подальшому, на територіях словенської колонізації на основі словенських, литовських та угрофінських етносів розпочинається формування етноплемінних об'єднань, що згодом отримали в історикографії узагальнюючу назву: східно-слов'янські племена.

Виникло племінне об'єднання *кривичів* із назвою *криві+ці* (в значенні *неправильні, криві, кривдники*), племінне об'єднання *ільменських словен*, які залишили за собою узагальнюючу етнічну назву *словен*, а також племінні об'єднання *в'ятичів* та *радимичів* відносно яких давньоруські літописи чітко вказують на їх західне (польське) походження, а вказані етноніми по суті є епонімами – іменами осіб від яких походить назва етносу, в даному випадку етноплемінних об'єднань. Назви племінних об'єднань *псковичів, новгородців, смолян* не мають чіткої етнічної вираженості і можуть розглядатися як етнікони.

Із цього напрошується логічний висновок, що словенська колонізація вказаних територій проходила єдиним словенським масивом без виокремлення доколонізаційних етнічних структур, тобто мала значні стихійні риси. Більш того, можливо, що участь у цих колонізаційних процесах брали і представники германських та скандінавських етносів, з якими *словени* тісно контактували (не тільки ворогували) в місцях попереднього проживання, мали їх в своїх бойових дружинах чи самі служили в бойових дружинах владних представників цих етносів, здійснювали спільні військові походи. В основі цих процесів лежала політика християнізації Європи Карлом Великим, що проходила під гаслом „хрещення, або смерть”.

Після утвердження *словен* на північно-східних територіях та закінчення формування їх етнополітичних об'єднань, бойові дружини їх князів розпочали воєнні експансії на південь, на територію сучасної України. На цих територіях

бойові дружини північних сусідів називали *варягами*. Потім цей термін утвердився і на територіях словенської колонізації. Для цього були певні підстави. В основі назви *варяг* лежить словотворчий елемент *раг*, що з аварської мови значить *війна* [17.312], звідси в російській мові *враг*, (*в+раг*, *в войне*), в українській мові – *вражий*, *ворог*, побудовані на основі словотворчого елементу *раг* за законами української мови. Отже *варяг*, *вараг* – *ворог*, а не назва етносу, чи представників того чи іншого етносу. *Варяги* – бойові дружини князів та конунгів, тобто *вороги* нападали і на територію словенської колонізації із Заходу та Півночі і там, можливо, мали певну етнічну приналежність, але на території сучасної України всі вони виступали тільки, як вороги без етнічної складової, хоча „Велесова книга” зазначає, що міжусобиці прийшли на Русь від чуді, весі, сумі.

Можливо до VIII століття відносяться перекази зафіксовані в арабському трактаті „Моджамал ат – Тавріх” про слов’ян що прийшли на Русь, щоб там поселитися, але Русь їм відмовила, як і Хозари. Внаслідок відмови розгорівся військовий конфлікт і слов’яни відступили в свої краї, де знаходяться і нині.

Варязькі дружини регулярно здійснювали воєнні походи в Придніпров’я, на територію *П’оля*, та прилеглих до нього регіонів, яка під час панування Аварського каганату змінила свою назву на етнікон *Роса*, *Руса*, *Рос*, *Русь*. Відома фраза літописця „поляне, яже нине зовомаю Русь” [33.23]. Етимологія етнікону *Рос*, *Русь*, *Рус* пов’язана з аварським словом *росу*, *росо*, що значить *поселення* [17.331] та з латинським *rus* – *поселення*, *село*, *лан*. Поляни стали *росами*, *русамі*, а їх територія, тобто територія *П’оля*, стала називатися *Русь* – „країною міст, сіл, поселень”. Підставою для утвердження нового етнікону була велика кількість міст, сіл, поселень в західній частині *П’оля*, тобто на території сучасної України. „Недаром норманни,.... появившиися на Руси

впервые в IX веке, назвали ее „Гардарики” – „Государством градиев” [49.51], що абсолютно тотожно етнікону *Русь*.

Град, гард, город - лексичні варіанти одного і того ж значення: *городити, градити, гардити, огороджувати, обгороджувати*. Зокрема деякі частини міста Полтава (його околиць) ще на початку XX століття жителями міста Полтави називалися *гардами* тобто *укріпленнями, огордженнями*. Отже *град, гард, город* – *укріплене поселення, а місто – неукріплений населений пункт*.

Походження етнікону підтверджується чисельними гідронімами (назвами річок) – *Рось, Роська, Росава*, тощо, і які можуть значити, як *заселені, на берегах яких є поселення*. Гідронім *Неруса* – ліва притока р. Десни в Брянській області, Російської Федерації, майже на кордоні з Україною, красномовно свідчить, що ця *річка не заселена, або – неруська* (на ній закінчується в північно-східному напрямі *Русь*). Ойконіми (назви населених пунктів) *Росони* в Білорусі можуть реконструюватися, як *поселення – вони, або це поселення*, а *Стара Руса* в Новгородській області Російської Федерації реконструюється, як *старе поселення*, тоді стає зрозумілим ойконім *Новгород* як *новий град, нове поселення*, що виникло вже в процесі словенської колонізації.

Крім того походження етноніму *руський* явно лежить в руслі етнікону аналогічному етніконам *київський, московський, новгородський* (назва жодного словенського етносу не виступає в подібній формі). Існування топонімів з елементом *рус, рос*, на територіях словенської колонізації свідчить про етнокультурний вплив на ці території руських політичних об'єднань, що виникли на території Русі, особливо західної частини Пóля в дословенський колонізаційний період. У латинській мові словотворчий елемент *рус (rus)* використовується у самотійному значенні, як *село, поселення*, так і в значенні *поля, обробленого поля – лану* [21]. Ці значення словотворчої основи *рус (rus)* у латинській мові повністю пояснюють підставність заміни

терміну *Поля (полян)* на термін *Рус (Русь)*, зафіксованої у руських літописах. Поєднання у латинській мові цих двох значень у терміні *rus (рус)* дає підстави вважати, що словотворча основа *рус* у латинську мову була запозичена із мов етносів Поля, після її утвердження, як назви значної і значимої частини території Поля із ознаками, що відповідають значенням словотворчої основи *рус (rus)* у латинській мові. В аварській мові словотворча основа *rus (рус)* збереглася у формі *росу* в значенні *поселення* [17], у давній українській мові словотворча основа *рус (рус)* вірогідно використовувалася у формі *руса*, в жіночому роді, з долученням флексії *-а*, як ознаки жіночого роду, із тим же значенням.

Арабські історики кінця IX століття ал-Джейгані, ал-Істархі, ал-Балхі згадують в своїх творах про три центри Русі: *Куявію (Куяве, Кунаб)*, *Славію та Артанію (Артсанію, Арте, Танію)*. Під *Куявією* розуміється Київська Русь з центром у Києві. Під *Артанією*, вірогідно, слід розглядати Кубань, Приазов'я. В мовах етносів Східного Середземномор'я *arta* – *мука, хліб*, тож *Артанія* реконструюється як *хлібна*, а *Тана, Танаїс* – ріка Дон, що повністю відповідає характеристиці вказаних регіонів. Але вірогідний і інший варіант реконструкції значення цієї назви. *Артанія* може означати *Донська Русь, Річна Русь, (Руськолань* Велесової книги) де *Тана* – *Дон, ріка, вода*, а словотворчий елемент *ар* – *він (вона, цей, той)*, тобто буквально „*то дон*”, „*то потік води*”. Що стосується *Славії*, то більшість російських істориків вважає *Славію* слов'янським центром, країною слов'ян, хоча узагальнюючий етнонім *слов'яни* з'явився значно пізніше. В давньоруських літописах вживається виключно етнонім *словени*. Етнонім *слов'яни* виник на основі етноніму *словен*. Зміна його вірогідно пов'язана із мовнофонетичним впливом етносів, що були асимільовані словенами на території сучасної Білорусі (*слов'яни, слов'яни*). Насправді ж *Славія* походить від

українського слова *слава, славна*. Від цього ж слова походить українська назва Дніпра – *Славутич*, чисельні українські прізвища: *Славута, Славний*. Виникають також цікаві варіанти походження цього слова від словотворчого елементу української мови *лав, лава, з лав (с лав наших)*. На основі цього словотворчого елементу побудований ойконім *Переяслав (перейняв славу)* – назва одного із прадавніх центрів етнополітичного об'єднання на території Лівобережної України, на схід від Дніпра.

Отже найбільш обґрунтованим є розміщення історичної *Славії* арабських джерел на території Лівобережної України. На картах сіцилійського географа Ідріс, що складені на основі історичних знань мусульманського світу IX-XII ст., позначено дві *Русі* – одна на Дніпрі, а інша – на схід від неї. В „Книзі про Іскандаре” Нізамі згадується армія навіть „из семи Русий” під керівництвом Кінтала, що вторглася на Північний Кавказ [1.472]. В давньоруських літописах етнікон *Русь* в переважній більшості випадків вживається, як назва певної території південніше рік Прип'яті та Десни, а не як назва етносу [41.210-257].

Ототожнення норман, варягів, шведів, з *русами, росами* Придніпров'я на підставі згадок давньоруських літописів, до того ж неоднозначних і відірваних від контексту історичних процесів в Східній Європі, є безпідставним, а ігнорування записів цих же літописів, що *Русь* це поляни „яких нині зовуть Русь” [33.8] складається в замовну ідеологічну концепцію.

Отже *Русь, руси, роси* це *поляни* – всі етноси *Поля*, що проживали в постійних поселеннях розміщених на певних конкретних територіях, „что Русь – это совокупность..... городов (городских волостей)” [49.51]. *Русь* – це етнікон, що прийшов на заміну етнікону *Поля*. Шукати етнос з такою назвою в глибинах історії є методологічною помилкою зумовленою великоруською ідеологічною концепцією, бажанням перетворити етнікон в етнонім і віднайти джерела

походження „ніби етносу Русь” ледве не з біблійних часів. Крім того при дослідженні *Рус, Рос* як етнікону знімаються всі так звані протиріччя історичних джерел і стають зрозумілими історичні процеси на території *Пóля*.

На початкових етапах словенської колонізації, до перенесення колонізаційного вектору в південному напрямку на територію *Пóля* (Київської Русі) видається взагалі неможливим таке етнополітичне поняття як Словенська Русь. Знаходимо непоодинокі історичні свідчення у східних історичних джерелах про війни *русів* та *алан* із *слов'янами*, про работоргівлю *русів* „словенським полоном”, про етнокультурні відмінності *словен* та *русів*, про різноманітність поховальних обрядів *русів*, про їх управління хаканами, про руські та словенські назви дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного. Під *русами, росами* слід розуміти чисельні етноси *Пóля*, заселені території якого, стали виступати в історичних джерелах під загальним етніконом *Русь* для сусідніх етносів в тому числі для південних та східних сусідніх етносів *Пóля*, які не включали в себе, на ранніх етапах, словенські етноси чи представників нових північних словенських утворень. Ця традиція узагальнення етносів *Пóля* (особливо Північного Причорномор'я) під етніконом *полян, кіммерійців, авар, антів* чи то *скіфів*, чи *гунів* їх сусідами є історичною, яка склалась на протязі тисячоліть в регіоні *Пóля*.

З середини IX століття походи варяжських дружин із основного ядра словенської колонізації, Північно-Східної Європи на південь на Русь стають все більш масштабними і інтенсивними. В кінці кінців варяги утверджуються в Києві – „матери городов Русских”. З мовної точки зору видається дивним і не логічним, що *Київ* – *град, город, городок* виявляється жіночого роду – матір'ю городов руських, а от термін *рус, руса*, як *поселення* в словенській інтерпретації цілком узгоджується з таким виразом. Чи відігравав в означені часи Київ роль стольного града придніпровського етнополітичного об'єднання? Вірогідно, що ні. Це звичайно,

був значний форпост Русі на Дніпрі, до речі на древлянській землі, але заснований ще полянами, що стояв на заваді варяжським походам на Русь, які здійснювались в основному водними артеріями цього регіону, зокрема Дніпром. Стольним градом придніпровського етнополітичного об'єднання Київської Русі на той час, можливо, був Канів, як ставка хакана.

Володарювали чи правили в Києві на той час звичайні *бояри* (*бой+ар*, де *ар* – вказівний займенник *він*) – воїни *Аскольд* та *Дір* згідно давньоруських літописів. Можливо вони правили не одночасно, про що свідчать різні місця їх поховання, але більш вірогідно, що влада в Києві була захоплена варягами в 882 році в період київських міжусобиць та боротьби за владу між *Аскольдом* і *Діром*, яка і породила легенду про діархію. *Аскольд* і *Дір* були представниками правлячих автохтонних етносів *Пóля* (Русі) в період повного занепаду Аварського каганату. Ймовірно, що їх імена це чисто умовні народні назви, де *Дір* з аварської мови – *мій, наш*, а *Аскольд* – *син князя, благородний*, де *ас* – *благородний*, *ко* – *син*, в іншому дослівному перекладі з аварської мови *асколден* – *благородний меч, благородний воїн*.

Затиснуті зі Сходу Хозарським каганатом, а з Півночі та Північного Заходу варязько-словенською колонізаційною експансією, етнополітичні об'єднання Русі, зокрема Придніпров'я, не могли чинити достойний опір колонізаційним загарбницьким устремлінням, як із Сходу, так із Півночі та Північного Заходу.

Влада представників автохтонних (українських) етносів була знищена і в Києві утвердилась влада варязьких князів. Їх влада навіть в період найбільшого розквіту Київської Русі, на південь не поширювалася далі річки Рось, а на південному сході далі ріки Ворскла, і це не дивлячись на те, що київські князі постійно зміцнювали підступи до своїх володінь, будуючи, як форпости прикордонні гради – фортеці на Росі, Стугні та лівобережних притоках Дніпра – Сулі, Пслу,

Ворсклі, заселяючи їх представниками північних етносів та залишками кочових етносів Пóля.

Руські етнополітичні об'єднання та центри, особливо Придніпровської Русі, почали втрачати свою могутність та інтеграційне значення. Представники правлячої верхівки цих об'єднань почали втрачати свою владу у воєнному та економічному протистоянні з Київською Руссю. Владна верхівка етноплемінних об'єднань древлян, сіверян, уличів, тіверців, тощо, терплячі військові поразки в багаторічному протистоянні з Києвом і не бажаючи підкоритися, із своїми прихильниками відходила на захід, південний захід та південь Пóля – на Сіверський Донець, Дон, Кубань, в Придністров'я, в Побужжя, в Прикарпатський регіон. Інколи в цих процесах після тривалого військового протистояння з Києвом брали участь цілі етнічні групи, як от уличів чи тіверців. Але більшість населення продовжувало залишатись у цих регіонах Пóля особливо та, що не була пов'язана із етноплемінною верхівкою, зазнаючи асимілюючого впливу від словенських колонізаційних процесів тим більше, що населення в цих регіонах було дезінтегроване відходом найбільш значимого прошарку етносів та виснажливою боротьбою з варязьким Києвом.

Потрібно зазначити, що та частина етносів яка відходила у більш південні та південно-західні регіони Пóля, з якими на протязі багатьох віків перебувала в тісних контактах не була приречена на асиміляцію. Разом із автохтонами цих регіонів – ясами, касогами, бужанами, галичанами створювались більш чи менш успішні, більш чи менш живучі етнополітичні об'єднання для спільної боротьби із варязько-словенською колонізацією та з тюркомовними етносами, які почали більш інтенсивно проникати із сходу після розвалу Хозарського каганату.

В кінці кінців на сході Пóля, в межиріччі Волги, Дону та Дніпра виникло потужне політичне об'єднання половців.

Вперше вони заявляють про себе, як про значну військову та політичну силу, як загрозу Києву, в 1055 році.

Етнічну основу половців склали яси, касоги, та представники етносів Лівобережжя України, що відійшли із регіонів впливу Київської Русі – сіверяни, тиверці, уличі, а також деякі тюркомовні етноси, в значній мірі, вже асимільовані ясами та касогами. Так під час монголо-татарської експансії на територію Поля (на територію Русі), 1236-1237 років, монголо-татари взяли в полон і стратили на Волзі „Бачмана, великого эмира племені улирлик (уларланг)”, можливо, уличів: *ул+ар+лан(г)* – „то ул(и) Поля” та „эмира народа ас Укуле” – можливо, еміра ясів *ук+ула* – *укула* в значенні *великого, мудрого ула*, вождів половецького міжетнічного об'єднання, що чинили опір монголо-татарам [1.475]. Вірогідно, у цій згадці сплутані власні імена та титули правителів і військових начальників, але її можна вважати останньою згадкою про уличів в історичних джерелах. За твердженнями історика Плетньової С.А. назва *половці* означає *світло-жовті, кольору соломи, полови*. В свою чергу половці це черговий етнікон, а не етнонім. Етноси, які входили в це міжетнічне політичне об'єднання багаточисельні і різні, сусідніми етносами означались по різному: кімаки, кіпчаки, кан, куни, шари, кумани. Окрім вищевказаних етнічних груп в половецькому міжетнічному об'єднанні, без сумніву, брали участь і інші північнокавказькі етноси – авари, лезгіни, лаки, кумики. Як етнікон, *половці* значить *польові+ці, польов+ці, пол(ь)овці* тобто *поляни* – останні поляни на території Поля.

Могутність цього міжетнічного політичного об'єднання постійно зростала і Київська Русь неодноразово терпіла поразки від половців. Половці, небезпідставно, вважали деякі регіони Київської Русі своєю землею, батьківщиною і намагалися їх відвоювати, як от українське Лівобережжя. Ці військові потуги до початку XIII століття почали давати деякі плоди. Окремі удільні князівства Київської Русі все більше співпрацюють з половцями у військових походах, посилюються

дезінтеграційні процеси в Київській Русі. Київська Русь часто виступає, як вірний союзник половців, намагаючись налагоджувати мирні відносини в тому числі і шляхом династичних шлюбів. Але монголо-татарська навала зруйнувала ці потуги. Половецьке міжетнічне політичне об'єднання Пóля було знищене монголо-татарами. „Кавказ оказался на пути монгольского продвижения... Во время первого похода полководцы Джэбэ и Субэтэй, разгромив грузинскую конницу... прошли через Дербент и нанесли поражение коалиции алан, лесгов, черкесов и кипчаков (1222г.)” [1.480], тобто половцям. Київська Русь впала під натиском монголо-татар і не в останню чергу в зв'язку з невмінням організувати справжню спільну оборону своїх земель з половцями, хоча спроба така здійснювалася. Частина половців стала підданими Орди, а частина ще довго чинила опір завойовникам на Північному Кавказі та в Придніпров'ї. Це зокрема північно-кавказькі (адигські) етноси.

На основі залишків половецького об'єднання на півдні Пóля почало виникати козацтво, як нове етнополітичне об'єднання. Термін *козак* пройшов процес довгих змін його значення від етноніму до етнікону і до означення соціальної групи. Виникнення етноніму *козак* пов'язане з адигомовними етносами Північно-Західного Кавказу та Приазов'я. Вперше в історичних джерелах етнонім *zix* (*zichi*) зафіксований в Географії Страбона в кінці першого століття до нашої ери. Зафіксований в подальшому в греко-візантійських джерелах етнонім *зах*, *zix* (*цix*) означав адигомовний етнос (чи його частину), що населяв Приазов'я, Кубань, Тамань, Західний Кавказ. З VIII століття поряд з етнонімом *zix*, *зах* в історичних джерелах з'являється етнонім *адиги* та *косаги*. Адигомовні етноси відносяться до іберійсько-кавказької мовної групи і включають в себе на сучасному етапі розвитку етнополітичних відносин адигів, кабардинців, черкесів, убихів, абазин та абхазів, що мають певну спорідненість своїх мов. Етнонім *zix* походить від адигського слова *цlixу*, що

означає *людину, чоловіка*. Елемент етноніму *ко* (*кьо*) означає в адигській мові *син*. Отже етнонім *козак* є чисто адигомовним композитом і може реконструюватись в значенні *син зах*.

Етнонім *козак* (*казак, касак, кашаг, касаг*) є фактично тотожним етноніму *зіх* (*зах*) який означав все ті ж групи північно-західних кавказьких та приазовських адигомовних етносів. За Константином Багрянородним (кінець I-го тисячоліття) – „за Касахией находятся Кавказские горы” [1.242]. Давньоруські літописи свідчать про походи київського князя Святослава на *ясів* та *касогів*, які часто згадуються також в зв’язку з Тьмутараканським князівством на нижній Кубані. Ці два етнополітичні об’єднання розмежовуються не зовсім чітко, але вважається загальноприйнятим, що *яси* (*оси*) це предки сучасних іраномовних осетин, а *касоги* – предки сучасних адигомовних етносів, в першу чергу черкесів та адигів. Взаємозв’язок етніконів *Касахія* і *Зіхія* та етнонімів *захів* (*зіхів*), *касогів*, *козаків* є досить очевидним і доказовим, як з історичної так і мовної точки зору.

В подальшому в московських документах XVI-XVII століть *черкасами* називали, як адигомовних черкесів, так і українських козаків. Словосполучення *черкаські козаки* вже само по собі може свідчити про адиго-українське походження цього терміну. З часом, в пізніші періоди, етнонім *козак* повністю втратив своє значення як етнонім і став означати певну соціальну групу населення. У тюркомовних етносів термін *козак* (*козах, казах, казак*) закріпився у значенні *вільна людина*. В мовах північно-кавказьких етносів: в аварській, осетинській, балкарській, чеченській термін *козак* (*косаг, кусаг*) вживається в значенні *раб, домашній раб*, що свідчить про значне протистояння між горцями Північного Кавказу та полянами, зокрема, адигомовними етносами. У перській мові *козак* (*кешак*) вживається в значенні *гордий, сердитий*.

Окрім терміну *козак* (*казак*), *черкас* (*черкес*) до українських козаків, а потім і взагалі до українців в часи

Російській імперії почав вживатися також термін *хахол*, *хохол*, як неофіційний етнонім. Цей етнонім має однозначно північно-кавказьке походження, не містить в собі ніяких негативних ознак і виник, як означення соціальної групи з послідуєчим переходом в етнонім. З однієї сторони, це чисто адигський композит *хохол*, що значить *високоповажний, високошанований чоловік, х'ох'ил*. В основі цього етноніму лежить слово *хох* (*х'ох'ь*), що в адигській мові значить *здравиця, вшанування, вираження високої поваги (високий)*. *Хохи* це здравиці під час вшанування, віншування особи, як поетичні, так і пісенні. Адигське слово *ли* (*л'ы*) значить *чоловік (чоловік)*. З іншої сторони етнонім *хохол* може бути адиго-осетинським композитом, де *хох* виступає в попередньому значенні адигського *хох*, а *ол* з осетинської мови *високий*, але значення цього композиту теж подібне *високошанований, високоповажний*. Крім того в осетинській мові *хох* значить *гора (висока)*, тому *хох+ол* може бути виключно осетинським композитом і означати *дуже високий*. Отже значення слова *хохол* може знаходитися в межах значень: *високошанований, високоповажний, високий, верховний (той, що знаходиться на горі суспільної ієрархії)*.

Етнокультурні ознаки *зіхів (черкесів, адигів) половців і козаків* часто подібні. Військова стратегія та тактика *козаків* подібна до *зіхів*. „У побережья Зихии имеются острова, один большой остров и еще три; и ближе их к берегу есть и другие острова, используемые под пастбища и заселенные зихами. Турганирх, Царваганин и другой остров. В бухте Спатала находится еще один остров, а в Птелеях – другой, где зихи укрываются во время набегов аланов” [1.242]. Це свідчення Константина Багрянородного від X ст. н.е.

У творах ал-Масуді зазначається, що в XI ст. „между Кавказом и Черным морем... живут черкесы (kasak). Этот народ который не мог бы справиться с аланами если бы не имел для защиты укреплений на морском побережье. Причиной их слабости по отношению к аланам является их

нежелание (tark) назначить царя, чтобы он правил ими: иначе ни аланы, ни какой-либо другой народ не смогли бы устоять перед ними” [1.350]. Є свідчення, що всі питання у них вирішувалися демократично на народних зборах під священним тополем. Тополя в українських (козацьких) думах та піснях несе в собі значне навантаження (тополя – оберег, тополя – дівчина, захисниця). Саме слово *тополя* (*то+поля*) виступає означенням *країни, поля*, або його аналогом *раїна*. Подібне значення, але відносно етносу має *осокор – дерево оса* (*оса+кор*) та *ясин* (*яс+ин*) – тотемне дерево *ясів*.

Іоган Ерліх Тунман у XVIII ст. відзначав, що „черкеси називають себя адыге. Греки и итальянцы называют их цихами.... Черкесы вообще большого роста, хорошо сложены, крепкого и прочного телосложения, обладают большим природным умом, храбры, чистолюбивы. Их женщины особенно знамениты своей красотой и веселостью... Их хлеб из проса, они почти только его и сеют... Конского мяса они не едят, но любят свинину... Они стригут волосы на голове, кроме одного кончика на темени. Они довольствуются только одной женой... Погребения совершаются с большими обрядностями. Вместе с покойником они кладут погребальные подарки присутствующих и сооружают над могилой холм, который тем выше чем знатнее был умерший” [57.65].

Що стосується „козацького оселедця”, обрядового постригу воїна, то його необхідність пояснюється тим, щоб ворог відрубавши голову воїна не осквернив її своїм доторком, а брав відрубану голову за „оселедця”. Обрядовий постриг воїна є архаїчною традицією українського етносу. Ця архаїчність засвідчується способом утворення і реконструкцією значення слова *голова*. Словотворчою основою цього українського слова виступає елемент *гол* в значенні *голий*, до якого приєднується словотворчий присвійний суфікс *-ов* (*гол+ов – голов*), та флексія *-а*, як ознака жіночого роду. Тому *голова* (*го́лова*) може

реконструюватись у своєму первинному значенні як *голена* і для українців тільки *голена голова* означала *голову*. Отже первісне значення слова *хохол* може реконструюватись і як *високоголений* (*хох+гол*). Всі інші значення вірогідно стали похідними від наведеного в результаті етносоціальних процесів. Наведені спільні етнокультурні ознаки адигів та українських козаків, це лише незначна їх частина. Загальний комплекс цих ознак потребує детального аналізу.

Мовні паралелі в адигській та українській мові є також досить значними і недослідженими. Очевидні свідчення цього – значна кількість топонімів адигського походження на всій території сучасної України, півдня Російської Федерації та українські прізвища із так званими закінченнями на *-ко*, *-ай*, *-ар*, *-ас*, тощо. Ці мовні паралелі дуже давні і виникли на протязі тисячоліть тісних взаємовідносин цих етносів. Подібні мовні паралелі існують також в аварській та українській мовах. Складається враження, що вони виникли ще до остаточного виділення мов цих етносів із загального північнокавказького мовного масиву. Недаремно героїчний епос кавказьких народів „Нарти” неможливо віднести до надбання якогось одного сучасного північно-кавказького етносу. Це спільне культурноепічне надбання багатьох північно-кавказьких етносів.

Висновки

Навіть короткі і фрагментарні нариси по походженню та розвитку українського етносу дають змогу досягнути всю складність вирішення проблеми етоногенезу українців, яка лежить у площині методологічних підходів до її вирішення та комплексності.

Ніхто із істориків не заперечує очевидні факти того, що кімерійці, скіфи, алани, анти, авари, руси не були етносами, а являли собою міжетнічні політичні об'єднання в яких брали

участь (на різних ролях) різноманітні етноси Пóля. Назви цих етнополітичних об'єднань у більшості випадків не були їх самоназвами чи етнонімами. Так ці об'єднання означалися іншими сусідніми етносами, що не входили в склад цих об'єднань, але тісно з ними взаємодіяли на тому чи іншому етапі історичного розвитку Пóля. Підміна понять „міжетнічного об'єднання” поняттям „етносу” є грубою помилкою, яка спотворює об'єктивну етнічну ситуацію, що складалась в той чи інший історичний проміжок часу на території Пóля і не дає можливості вирішення проблеми походження українців. Сугубо помилковим є підхід істориків до поняття питання міграції етносів пов'язаних із територією Пóля. Етнічні міграції ніколи не здійснювались за принципом „чистого аркуша”, коли весь етнос в певний час збирає свої пожитки і переселяється на інші території. Етнічні міграції проходили набагато складніше, неодномоментно, а головне, що на місцях попереднього проживання мігруючого етносу обов'язково залишалися його представники (в меншій чи більшій кількості). Мігрувала, як правило, найбільш активна, мобільна, владна частина етносу і в багатьох випадках продовжували існування вже дві частини одного і того ж етносу, які тільки з часом зазнавали незворотних етнічних змін.

Коли мова йде про етногенез українців, то це є питання вичленення базисної етнічної складової на якій ґрунтувалося виникнення українського етносу (з врахуванням вищевказаних підходів). Такою базисною етнічною складовою етногенезу українців є історичні мідійські племена згадані батьком історії Геродотом: *буси, перетакени, струхати, арізанти, будії та маги*, які у кімерійсько-скіфський період мігрували, а вірогідніше повернулися із історичної Мідії на свою прадавню батьківщину – в Північне Причорномор'я, в Приазов'я, в Наддніпрянщину, на Лівобережну Україну. Ці племена стали складовою (вірогідно, головною) скіфського міжетнічного політичного

об'єднання. На послідуєчих історичних етапах розвитку етнополітичної ситуації в *Полі* мідійські племена виступають під різними етнонімами: *будинів, антів, герулів, атаулів, уличів, полян, бужан*, тощо, що вірогідно теж не були самоназвами. Ці племена входять у різноманітні політичні міжетнічні об'єднання, що існували на території *Полля* (аланів, антів, авар, полян, русі) і в багатьох випадках відіграють панівну та інтегруючу роль в них, аж до монголо-татарської навали XIII ст.

Мідійські племена, що мігрували в Північне Причорномор'я і стали основою українського етносу, були тісно пов'язані із північнокавказькими етносами зокрема із аварським та абхазо-адигським етносами з II-III тисячоліття до н.е. спільним регіоном проживання в Малій Азії (Північний Іран та Південний Азербайджан) та різноманітними суспільними етнополітичними відносинами.

Мовою українського етносу, його базисною основою, була давньоукраїнська мова, як одна із гілок давньоіранської мови (мідійська, антська), але лексичний склад давньоукраїнської мови мав певні спільні лексичні сфери із лексичним складом мов північнокавказьких етносів. Міф про єдину давньослов'янську чи давньоруську мову є ідеологічною вигадкою. Церковнословянська мова, як і латинська не мала носіїв. Це мова церковних відправ, мова релігійних текстів, склеяна із термінів-лексем різноманітних мовних систем та діалектів, на якій і писалися монахами-церковниками літописи та історичні хроніки. В певні періоди історичного розвитку ці спільні сфери лексики або звужувались або розширювались, але продовжують існувати і в нинішній час. Це цілком природній процес у розвитку будь яких мовних систем, тому питання про лексичні запозичення із цих мов в давньоукраїнську мову чи навпаки в принципі стояти не може. Тим більше, що мідійські племена, вірогідно, не були повністю етнічно однорідними і мали певні відмінні етнічні ознаки (на те вони і племена), які можливо

відслідковувалися в лексичному складі давньоукраїнської мови та відслідковуються в лексичному складі української мови. Так *будії* (*будини, ули, уличі*), *маги* (*уди, удини – чарівники* з адигської мови, чи самоназва *авар – магI+арулал*) були більш етнічно пов'язані із північнокавказькими племенами ніж *арізанти* (*анти*), *буси* (*бужани*) – із словенами (*склавінами*). Українські топоніми, українська система прізвищ також є неспростовними доказами етногенезу українців на основі мідійських давньоукраїнських іраномовних племен.

Кавказькі мови – мови етносів кавказького регіону, включають в себе декілька мовних груп: картвельську (грузинську, та ін), абхазо-адигську та нахсько-дагестанську (аварську, лезгінську та інші.) Ці групи мов не пов'язані із давньоіранськими мовами, семітськими чи тюрко-татарськими мовами. Вони сформувались задовго до появи там етносів, що говорили на цих мовах. Враховуючи велику кількість лексичних паралелей в кавказьких мовах (аварській, адигській, тощо) та в українській мові, спільний лексичний сектор словотворчих основ, напрошується єдино можливий висновок, що українська мова формувалася хронологічно в один історичний період із мовами північнокавказьких етносів, але до виділення їх в групи, в тісному взаємозв'язку з ними і є однією з найдавніших мов цього регіону.

В цих коротких нарисах не ставилося завдання детально відслідкувати всі етапи становлення та розвитку українського етносу. В них окреслені тільки найбільш загальні напрями вирішення проблеми етногенезу українців.

Кам'яні скульптури Пóля

Територіальне поняття Пóля включає в себе степові території Північного Причорномор'я, Приазов'я та Північно-Кавказької рівнини від Волги до Дунаю. Цивілізаційно-культурне поняття Пóля це цивілізаційно-культурна спільність історичних етносів та етнополітичних об'єднань, що існували в історичний період на вказаній території степової та частково лісостепової зони Волго-Дунайського межиріччя.

Кам'яні скульптури Пóля є унікальним історико-культурним та історико-археологічним явищем, як європейської цивілізації так і українського народу яке, на жаль, ще чекає фундаментальних досліджень.

Стародавні скульптури Пóля, так звані „кам'яні баби”, відомі із історичних джерел з кінця I-го тисячоліття нашої ери. Ці монументальні зображення висічені із брил сірого піщанику, вапняку, інколи – червоного граніту, в зріст людини, але досягали і 3-х метрів. В II тисячолітті нашої ери вони відомі під назвами: „кам'яних баб”, „бовванів”, „ідолів”, „мамаїв”, „поганських богів”, „половецьких баб”, „скіфських баб”, тощо.

Встановлювались вони на степових могилах, курганах з кімерійських часів (із середини I-го тисячоліття до нашої ери, а можливо, і раніше). „На вершині їх знаходяться статуї із гіпсового каменя, знайденого в цих місцях в землі. Вони зображені то стоящими, то сидящими, то лежачими с лицем завжди обертаним к востоку; некоторые имеют большие размеры и довольно хорошо выполнены, другие малы и плохи; они все изображены в одеянии, мужчины часто с оружием, с длинными усами; головные уборы женщин совсем особенные.” [57.44]. Форми їх різноманітні, від стел-обелісків до кам'яних статуй з більш чи менш схематичним зображенням воїнів, жреців, жінок, інколи, дітей, з побутовими, бойовими атрибутами та прикрасами, у

відповідному одязі. Дотепер їх збереглося близько півтори тисячі екземплярів, хоча можливо їх кількість досягала десятка тисяч на території Пóля. Основна маса їх була розміщена в Приазов'ї та на Кубані, а також на території Лівобережжя Дніпра. „И везде в полях стоят яко человеки по древнему обычаю от камня сделанные” [30.387]. Минали віки, зникали етноси, розвалювались етнополітичні об'єднання, сходили із історичної арени племена і народи, але історична традиція виготовлення і встановлення на степових могилах і курганах монументальної кам'яної скульптури на півдні України та в деяких суміжних регіонах залишалася незмінною.

Призначення цих кам'яних скульптур, без сумніву, культове. Біля них, як правило „...обыкновенно лежат в земле кости и скелеты лошадей” [30.44]. Є історичні свідчення про поклоніння цим статуям половців, адигів (черкесів), українських селян, „...сперва жертвоприношение совершали близкие родственники, затем все более отдаленные потомки, а иногда и чуждые по происхождению, пришедшие издалека народы” [61.97]. Азербайджанський поет Нізамі писав:

И приходят кипчаков сюда племена,
И перед идолом гнется кипчака спина...
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставит овцу перед идолом надо.

Але це не надмогильні пам'ятники конкретним, хоча і видатним особам: династам, воїнам, жерцям чи їх родичам. „Кам'яні баби” групами від 2-3 до 20 екземплярів розміщувалися на курганах або інших підвищених місцях. При чому в курганах, на яких стояли статуї, поховань як правило, не буває [54.72]. Це своєрідні олтарі чи храми під відкритим небом.

Саме визначення цих кам'яних скульптур, як „кам'яні баби”, „скіфські баби”, „половецькі баби” вказує на те, що

велику їх частину (може й переважну) становлять жіночі статуї. Це не вписується в загальні уявлення про „кам'яні баби”, як пам'ятники на місці поховання конкретних осіб. У вказані історичні періоди роль жінки ще (чи вже) не була достатньою для встановлення такої кількості надмогильних пам'ятників відносно кількості цих пам'ятників зведених династам та воїнам. Така висока роль жінки в суспільстві, коли повсюду панує патріархат, зустрічається не часто. В даному випадку жіночі статуї „кам'яних баб” – це не войовники, не „амазонки”, а цілком мирні „берегині роду”, як правило, без будь-яких бойових атрибутів, прикрашені та одягнені у відповідність з їх статусом.

Деякі історики упереджено та безпідставно вбачають в окремих рисах обличчя „кам'яних баб” монголоїдні ознаки, але доктор історичних наук Плетньова С. А., яка безпосередньо займалася науковими дослідженнями кам'яних скульптур П'оля, стверджує, що кам'яні скульптури, зокрема, виявлені в районі ріки Сіверського Дінця, мають надзвичайно правильні європеїдні риси. „Лица овальные, без выдающихся скул, носы с явно выделенной горбинкой, прямые или вьющиеся усы” [47.28], і тут же авторка визначає ці риси, як характерні для грузинського етносу (кавказького). Риси одягу та головних уборів, як чоловічих, так і жіночих кам'яних скульптур, побутові атрибути та озброєння також є характерними ознаками кавказьких етносів (головні убори у вигляді повстяних кавказьких шапок, підвісні точильні бруски, пояси воїнів, жіночі головні убори, ритони, кубки для напоїв, тощо).

Появі кам'яних скульптур П'оля передували чисельні артефакти пов'язані із Кам'яною могилою – історико-культурною пам'яткою світового масштабу. Доктор історичних наук Телегін Д. Я. пов'язує появу „кам'яних баб” з численними петрогліфами та малюнками Кам'яної Могили, де на кам'яних плитах висічені сцени життя, полювання древніх мешканців Приазов'я. Кам'яна Могила – це кам'яний

острів в степу біля Мелітополя на річці Молочній, нагромадження циклопічних плит залізо-марганцевого піщанику, в гротах якого безцінні петрогліфи та малюнки від епохи неоліту до середньовіччя (стилізовані малюнки оленів, собак, биків, коней, риб, людей, побутових сцен, тощо). На деяких плитах Кам'яної Могили висічені навіть сліди стоп ніг людини, як і на деяких кам'яних скульптурах П'оля [38.9].

Північнокавказькі етноси, зокрема осетини, авари, вайнахи, черкеси, адиги, абхази поклонялися горам, каменям, нагромадженням каміння [7.101], тому Кам'яна Могила могла бути ритуальним пам'ятником для вказаних етносів. У північнокавказькому епосі „Нарти”, що може вважатися спільним епічним надбанням адигів (черкесів) та інших північнокавказьких етносів, його основний герой Саусирико народився із каменю. Цей епічний мотив асоціативно відображений у деяких кам'яних скульптурах П'оля, зокрема, в зображенні, так званої, „половецької мадонни” із кургану Чорнухине, Перевальського району, Луганської області, характерною особливістю якої є зображення на животі цієї жіночої кам'яної скульптури фігурки дитини. Коні у героїв Нарт мають вирішальне значення. Вони швидкі, сильні, перелітають гори і долини. В абхазькому варіанті епосу „Нарти” богатир Абрскіл – це воїн на крилатому коні (кінь – араш Дулдул). Подібні опису крилаті зображення коня висічені на плитах Кам'яної Могили, там же – сцени полювання, які подібні описам кінних полювань героїв Нарт на оленів із використанням степових хортів. Взагалі олені і полювання на оленів – це тварини і дії майже ритуальні для кавказьких етносів, а „образ „крылатого коня” возник именно в украинских степях” [38.120].

Головний герой Нарт – Саусирико був убитий недругами. „Они (великане) покатали колесо к Саусырыко, который на этот раз оттолкнул его коленями. Колесо тотчас же отрезало ему ноги” [13.183]. Подібні описаним, два кам'яні вироби (гігантські кам'яні колеса – по формі)

знаходяться на території музею-заповідника „Кам’яна Могила”. Участь північнокавказьких етносів у створенні „кам’яних баб” – кам’яних скульптур Пóля, є найбільш вірогідною версією, принаймні, більш вірогідною ніж будь-якого іншого етносу Пóля.

Кам’яні скульптури такого масштабу розповсюдження, як на просторі Пóля, так і в часі не могли бути витвором окремих етносів, що інфільтрувались на територію Пóля із прилеглих регіонів чи більш віддалених країв: Уралу, Алтаю, Центральної Азії. Їх створити могли лише автохтони Пóля і техніка обробки каміння, створення кам’яних скульптур могла виникнути тільки на межі Пóля і Гір.

В зв’язку з цим кам’яні скульптури можуть бути зображеннями героїв північнокавказького епосу „Нарти”, в тому числі і однієї із головних дійових осіб епосу – Сетенай (Сатане) – матері всіх нарт. Епічні події викладені у нартському епосі здійснюються його героями на межі Пóля і Гір. В ньому фігурують великі ріки: Тене – Дон, Індиль – Волга, Пшиз – Кубань, море Меот – Азовське море, безкраї степи. „Нартский эпос создавался в степях Северного Кавказа” [7.121] та Південної України. Крім того, в адигській мові *богатыр, герой це нарт, пелуан*, що тісно пов’язує героїв Нарт з Подем, з *пелуан*, що є запозиченою лексемою адаптованою до адигської фонетики з української лексики, з лексеми *полянин (полян, полан)*.

Звичайно, на протязі більш ніж тисячолітнього періоду створення кам’яних скульптур вони видозмінювалися, змінювалася форма, техніка їх створення та обробки каменю, змінювалися їх характерні риси, але заперечувати їх кавказьке походження не можливо. Самі народні назви кам’яних скульптур несуть певні пояснювально-мовні навантаження. Найбільш поширена їх назва *баби – кам’яні, скіфські, половецькі*. В аварській мові *баба це мама, мамочка* [17.92], в українській мові – *стара жінка, стара мати*. Інша народна назва кам’яних скульптур – *мамаї, мамай*. Це

словосполучення може бути українсько-аварським композитом із слів *мама* та аварського займенника *ай* – *вона*. Крім того відомо, що в мові адигського (черкеського) етносу *ай* вживається в особистих чоловічих і жіночих іменах, „как морфологический элемент, служащий средством выражения именной формы обращения” [13.305], без категорії роду. В цьому руслі цікавими є паралелі в сучасних адигських та українських прізвищах (адигські прізвища *Кувай*, *Ханай*, тощо та українські *Чурай*, *Нечай*, *Шарай*, *Нагай*, *Лутай*, тощо). Складовою частиною цих прізвищ є все той же адигський суфікс *ай* (мають одну структурну схему побудови).

Події, які викладені у нартському епосі, здійснюються героями цього епосу, але у різних північнокавказьких етносах їх імена дещо видозмінені, як і діяння. Мати нартів у адигів (черкес, кабардинців) – *Сетенай*, у абхазів – *Сетени*, у осетин – *Сатана*, у грузинів – *Сатанай* [13.329]. В подальшому це ім'я отримало негативне значення в українській та російській мовах у формі *Сатана* під впливом християнізації краю та боротьби з поклонінням ідолам. В „Історії вірмен” Мовсес Хоренаці фіксує ім'я аланської (полянської) принцеси *Satinik*, яка брала участь в історичних подіях на Кавказі та Закавказзі в II ст. н.е. „Лучшим предположением видится связь с именем нартской героини Сатаны” [13.391].

Встановлення вірогідного значення імені матері всіх нарт (*пелуан*) ускладнюється значною кількістю фіксованих лексичних варіантів цього імені. Вважається, що цей суто адигський композит *Се+тен+ай* – *Сетенай* „означає „меч дарящая”, „мечедарка” [13.314]. Така реконструкція значення викликає деякі сумніви.

В українській лексиці існує етнонім *осетин*, *осетини*, який не є самоназвою етносу, а являє собою утворений за правилами українського словотворення етнонім, що означає назву одного із північнокавказьких етносів. Словотворчою основою цього етноніму виступає словотворчий елемент

се(и)т до якого долучений кінцевий присвійний словотворчий суфікс *-ин* (*сет+ин* – *сѣтин*) та передній словотворчий елемент *о*, який в даному випадку може виступати в значенні *біля* (*о+сет+ин* – *осетин*). Використання переднього словотворчого елемента *о* в українському словотворенні досить поширене (*оберіг* – *о+беріг*, *округ* – *о+круг*, *около* – *о+коло*, *окіст* – *о+кіст* і їм подібні). Основний словотворчий елемент *се(и)т* в українській лексиці відсутній (якщо не брати до уваги словотворчий елемент *сит* (*ситий*)), хоча в російській лексиці збереглася, дещо маловживана, лексема *сетовать* (*сет+ов* – *сетов+ать*), що означає *жалітися*, *просити*, можливо, *молитися* утворена також із використанням присвійного словотворчого суфіксу *-ов*. Отже при утворенні етноніму *осетин* основний словотворчий елемент *се(и)т*, можливо, вжитий у значенні імені божества деяких (в тому числі північнокавказьких) етносів Пóля. Тоді етнонім *осетин*, *осетини* може реконструюватися в значенні „*ті, що біля сѣти(е)них*”, можливо „*ті, що біля ситих*”.

Ім'я аланської принцеси зафіксоване в історичних джерелах, як *Сатінік* і яке вважається аналогом імені матері всіх нарт (*пелуан*, *полян*) конкретно пов'язане із аланами (полянами), а не тільки із північнокавказькими етносами Пóля. За словотворчу основу цього імені вірогідно також використаний основний словотворчий елемент *сет* у варіанті *сат* з долученням до нього все того ж присвійного словотворчого суфіксу *-ин* у формі *-ін* (*сат+ін* – *сатін*) та українського займенника *яка* в урізаному варіанті *ка*, (*я*)*ка*: *Сатін(і)+ка* – *Сатіні+ка* – *Сатініка* – *Сатінік* (з вилученням флексії *-а*). Отже ім'я матері всіх нарт у кінцевому варіанті може реконструюватись і на дещо іншій словотворчій основі в значенні „*яка сѣтена*”, „*та, що сѣтена*”. Що стосується імені аланської принцеси *Сатінік*, то може існувати і суто український варіант його значення в якому основний словотворчий елемент *сат* можливо виступав у варіанті *сит*.

Тоді реконструкція значення цього імені може бути слідуною – „*та, що сітого*”, „*яка сітого*”. Із епосу „Нарти” відомі епізоди про отримання зерна чудо-проса нартами від бога родючості (ситості). Для його зберігання „*нарты из железа (меди) сделали коны – зернохранилище*” [13.158], тобто лар, ларець. У багатьох кам’яних скульптурах Пóля присутній атрибут у формі лара, ларця (шкатулки), який тримають перед собою у руках скульптури. Можливо це і є скульптурне відображення нартського епізоду про дарування зерен чудо-проса богом ситості. Окрім того, кам’яним скульптурам Пóля поляни приносили трéби, пожертви, щоб отримати від них взамін благополуччя, „сита життя”, яке уособлювали чудо-зерна проса. В українській мові назва *просо* утворилася від дієслова *просити* (в полтавському регіоні – *просю*), що, вірогідно означає „випрохане у богів”. Спільну словотворчу основу із українськими термінами *просо* та *просити* мають також українські терміни *проща* (*прощати*) – *прошча* – *просча* – *просця* (*прос+ця* – *проса ця*), що однозначно пов’язує українське *просо* із „дарунком” богів, які *прощають* та приймають *пожертви* і *прохання*. У будь-якому випадку питання реконструкції значення імені матері всіх нарт потребує окремого детального дослідження.

Нартський епос існує в усіх північнокавказьких етносах. Відповідно і скульптурні пам’ятники Пóля мають різні форми та характерні особливості, що виникли не тільки під впливом часу, а й у залежності від того, якими етносами вони створювалися, та яких героїв Нарт вони відображали, бо кожний етнос наділяв своїх героїв дещо іншими ознаками, тому різноманітність форм цих кам’яних скульптур є цілком закономірною і відображає становлення цих етносів у часі.

Фундаментальні дослідження кам’яних скульптур Пóля та Кам’яної Могили не проводилися, бо не вважалися цивілізаційно-культурним надбанням слов’янського етносу. Кам’яні скульптури частково були знищені, частково,

переміщені з місць встановлення в окремі музеї чи історико-культурні і навіть природо-охоронні заповідники.

Цивілізаційно-культурні процеси на території Пóля в межах сучасної території України були складними, тому походження кам'яних скульптур Пóля не може бути вирішено в рамках основної, нині домінуючої, теорії етногенезу українців, як складової етногенезу слов'ян. Вирішення проблеми походження кам'яних скульптур Пóля лежить у площині етногенезу етносів Пóля, в тому числі у площині етногенезу північнокавказьких та українського етносів, як складових культурно-цивілізаційного поняття Пóля.

Українські прізвища полтавського регіону: утворення та реконструкція значень

Система українських прізвищ, що склалася в українській мові в основному відображає повний процес становлення української мови та формування українського етносу. Українські прізвища є одним із найбільш архаїчних шарів української лексики і можуть використовуватися для реконструкції втраченого (із різних причин) складу української лексики.

Система українських прізвищ є унікальною у слов'яномовному світі. Різноманіття типів українських прізвищ вражаюче. „Украинские фамилии демонстрируют большое морфологическое разнообразие конечных элементов.” [60.202]. Це пов'язано передусім із історичними обставинами формування українського етносу та його мовної системи, яка на різних етапах історичного розвитку включала в себе лексичні складові інших мовних систем, носії яких брали участь у формуванні українського етносу та української мови. Про це свідчить безпрецедентна кількість лексем в українській мові, що є синонімами слів: *мова, мовити, розмовляти* в різних варіантах та з різними нюансами значення (*говорити, говір, говірка, казати, балакати, балачка, ректи, річ, базікати, базіка, гомоніти, гомін*), що проіснували до сучасного етапу розвитку української мови.

Підставою для збереження великого різноманіття типів українських прізвищ стали обставини їх досить ранньої фіксації. Основною обставиною було козацтво, як соціально-політичне явище, на етапі переходу його у соціальний стан. Перехід широких верств українського суспільства у козацький стан, у зв'язку з привілеями, які вони отримували, спонукало польську владу до складання козацьких реєстрів із внесенням до них прізвищ та імен, а українське населення – до встановлення родоводів та збереження своїх прізвищ.

Показачення України, особливо в часи національно-визвольних війн проти польської шляхти, було масовим. Такої ж масовості набули і процеси пов'язані із складанням козацьких реєстрів, особливо коли ці процеси набували нерегульованого владою характеру. До вказаного часу масової фіксації українських прізвищ не відбувалося. Фіксувалися прізвища княжої верхівки, шляхти, великих землевласників, тобто окремих незначних панівних прошарків населення. Така ж ситуація була і в інших країнах Європи та Росії. Існуюче кріпосне право в Росії та феодална залежність основної маси населення Європи не створювали підстав для виникнення умов масової фіксації прізвищ простого люду. Кріпосне право в Європі проіснувало до XIX століття, а в Росії до 1861 року, тому в Росії прізвища основної маси населення почали фіксуватися тільки після скасування кріпосної залежності. Це призвело до того, що в Росії домінуючим типом прізвищ стали присвійні прізвища із закінченнями на *-ов/-єв*, *-ин*, які фіксували виключно належність особи її власнику (поміщику, дворянину) чи главі роду (родини).

До скасування кріпосного права спонукань до встановлення, збереження своїх родоводів, прізвищ та їх фіксації у основної маси населення не існувало. Масова фіксація українських прізвищ розпочалася мінімум на два століття раніше ніж в інших країнах Європи та в Росії, що зумовило збереження великого різноманіття українських прізвищ та архаїчних лексичних засобів і способів їх утворення.

Типізація українських прізвищ проводилася неодноразово, як правило, на підставі значень словотворчих основ, що не давало можливості визначити значення прізвищ в цілому. В даному випадку типізація українських прізвищ здійснена на підставі типізації кінцевих словотворчих елементів прізвищ із встановленням їх можливого самотійного значення. Така типізація є єдино можливою

основою для встановлення походження та значення українських прізвищ, аналізу значення їх словотворчих основ.

Українські прізвища полтавського регіону існують в рамках загальноукраїнських тенденцій утворення українських прізвищ, але масовість поширення тих чи інших типів українських прізвищ в полтавському регіоні має свої особливості, зумовлені історико-етнічними особливостями розвитку регіону. Полтавський регіон, в даному випадку, не обмежується Полтавщиною, як адміністративно-територіальним утворенням, а включає в себе також прилеглі до Полтавщини території Південної Сумщини та Чернігівщини, Західної Харківщини, Лівобережної Київщини та Черкащини.

Найбільш поширеними і характерними прізвищами полтавського регіону є прізвища із закінченням на *-ко*: Іваненко, Романенко, Петренко, Коваленко, Микитенко, Романко, Стрибко, Дениско, Корнійко та багато інших подібних. Ці українські прізвища в певні періоди історичного розвитку українського етносу набували значної соціальної престижності. В козацьких реєстрах зафіксований цей тип українських прізвищ, як абсолютно домінуючий як для цього соціального стану так і для українського етносу в цілому.

Тип українських прізвищ із закінченням *-ко* поділяється на два види в залежності від словотворчої основи, яка в першому випадку носить присвійний характер і формується із використанням присвійних суфіксів *-ин (-ен)*, *-ів (-ов)*. В другому випадку використовуються безсуфіксні словотворчі основи та, так звані, зменшувальні словотворчі суфікси, що використовуються в утворенні цих прізвищ *-ко* та *-енко*. В первісному вигляді вони не були суфіксами, а є повноправними складовими цих прізвищ (словотворчими елементами).

Самостійне значення суфіксу *-ко* в українській мові не збереглося, може за виключенням *коко – яйце (дитя + дитя)*, але в адиго-черкеських мовах *ко* збереглося в значенні *син*,

дитя [68]. Про запозичення цього слова мова не йдеться. Це забута органічна складова архаїчної української лексики, яка широко використовується в українській мові в українському словотворенні, як зменшувальний суфікс (в значенні *дитятко*, *малятко*). Існування цього слова в українській лексиці тісно пов'язано із прадавнім історичним періодом спільного формування давньоукраїнського та північнокавказьких етносів та їх мовних систем, зокрема адиго-черкеських етносів Північного Кавказу в яких широко використовується словотворчий елемент *ко* в значенні *син*, *дитя* для утворення імен, імен-прізвищ: Гойко, Кармоко, Куеко, Меремико, Намитоко, Ордоко, Пщидатико, Перенико, Хаджако, Хамхоко, Хатко, Хуако, Хамакико, Хашханико, Чешуко, Чищико, Шиблако, Щебатинико та інші. Головний герой північнокавказького епосу „Нарти” носить ім'я Саусирико. Інші герої „Нарт” – Бадиноко, Орземеджико, Марико, Химищико, Сечанако, Шебатинако, а також Кищико, що в буквальному перекладі із адигської мови значить „кузні дитя” [13.310]. Традиція творення імен, імен-прізвищ із складовою *ко* (*син*, *дитя*) взагалі характерна для більшості кавказьких етносів (наприклад грузинські зменшувальні імена Суліко, Мішіко). „Борисенко... первоначально означало „маленький Борис”, а затем „сын Бориса”, „и наконец они превратились в наследственные фамилии” [60.202].

Отже українські прізвища із закінченням *-ко* по своїй суті є композитами, складовою яких виступає словотворча основа (як правило ім'я чи ім'я-прізвище, а іншою складовою виступає кінцевий словотворчий елемент *ко* в значенні *дитя* або *син*).

Українські прізвища типу Коваленко, Іваненко, Петренко, Бондаренко, тощо відносяться до першого виду цього типу прізвищ із закінченням *-ко*. В даному випадку *ко* використане при утворенні цих прізвищ в значенні *син* та задіяний присвійний суфікс *-ин* (*-ен*), який в переважній більшості випадків в сучасній українській мові набув

фонетичного звучання *-ен*. Значення цих прізвищ може реконструюватись як: Іваненко – *Іван* (ім'я батька) + *ен* (*-ин*) присвійний суфікс + *ко* (син), тобто „Іванин син”, Петренко – *Петро*, з вилученням флексії *-о* (ім'я батька) + *ен* (*-ин*) присвійний суфікс + *ко* (син), тобто „Петрин син” і т. п. Реконструкція прізвищ утворених від жіночих імен є ще більш яскравою та показовою: Мариненко – „Маринин син”, Марусенко – „Марусин син”. Присвійний суфікс *-ин* в цих випадках може звучати і як *-ен*, але в багатьох випадках звучання українських голосних *-и* та *-е* чітко не розмежоване (незалежно від написання). Достатньо рідко у творенні цих прізвищ використовується присвійний суфікс *-ів* (*-ов*, *-ев*), але такі випадки зустрічаються: Воскрівко (*Воскр* + *ів* + *ко*) – „Воскрів син”.

Для повноти розуміння застосування присвійного суфіксу *-ин* при утворенні цього виду прізвищ із закінченням на *-ко* потрібно відмітити, що в адиго-черкеських мовах побудова присвійних прикметників від іменників не здійснюється в залежності від чоловічого чи жіночого роду іменника на відміну від української мови де *дуб* – *дубів*, а *береза* – *березин* (використовуються тільки відповідні присвійні суфікси згідно ознак роду словотворчої основи *-ів*, або *-ин*). В адиго-черкеських мовах творення присвійних прикметників від іменників здійснюється без врахування роду, бо сам іменник не має постійного роду. В даному випадку при формуванні цього виду українських прізвищ був задіяний механізм словотворення, що ще не відповідав правилам словотворення сучасної української мови, але це не значить, що на час утворення цих прізвищ ці правила існували. Мова це живий організм, який знаходиться в постійних змінах, інколи, не найкращих тим більше, коли ці зміни та правила що їх зумовлюють, залежать від ідеологічно-теоретичних побудов мовознавців.

Особливістю утворення українських прізвищ Іванченко, Федорченко, Романченко, Юрченко є задіяння при їх

утворенні словотворчої основи із закінченням на приголосний *-к* (з вилученням флексії). В цих прізвищах задіяна, як правило, словотворча основа у формі імен, імен-прізвищ виду Іванко, Романко, Юрко, Федорко. Утворення цих прізвищ здійснювалось по аналогічній схемі викладеній вище: Іванко – Іванк(и)енко – Іванченко, Юрко – Юрк(и)енко – Юрченко і т. п., де приголосний *-к* переходить в приголосний *-ч* згідно правил чергування приголосних в українській мові. Реконструкція значення цих прізвищ слідує: Іванченко – „Іванчин син”, Юрченко – „Юрчин син”, Федорченко – „Федорчин син”.

Іншим видом цього типу прізвищ із закінченням на *-ко* є прізвища утворені від словотворчих основ, якими виступають імена з долученням *ко* в значенні *дитя* без використання проміжного присвійного суфіксу *-ин*. Це українські прізвища Дениско, Корнійко, Гнатко, Іванко, Стрибко, Романко та багато інших подібних. Значення їх може реконструюватись як: Дениско – „Денис – дитя”, Корнійко – „Корній – дитя”, Гнатко – „Гнат – дитя”. В українській мові ці композити використовуються безпосередньо і як зменшувальні імена: Юрко, Іванко, Дімко і формуються в україномовному середовищі дотепер незалежно від характеру, форми, значення та походження імені. Цей тип українських прізвищ формується, як від повних імен (в т.ч. і хрестильних) наприклад: Романій – Романійко, Юрій – Юрійко, Сергій – Сергійко, Анастасій – Анастасійко, так і скорочених, а також від будь-яких імен-прізвищ. Такими іменами можуть бути, як хрестильні так і дохристиянські імена, імена-професії, імена, що походять від назв тварин, птахів, рослин, явищ природи та суспільного життя. Утворення цих прізвищ знаходиться повністю в рамках процесу утворення прізвищ в європейських мовах. У скандинавських мовах при утворенні прізвищ широко використовується додаток до патронімів *son*, *sen* в значенні *син*. Кельтські прізвища утворювались від патронімів та долученням до них *tak* або *O*, що також

означало *син*. Імена (патроніми) із словотворчою складовою *ко* (*син, дитя*) широко використовуються в деяких балканослов'янських мовних системах: Бранко, Гойко, Олеко, до данного часу, що свідчить про значний давньоукраїнський (антський) вплив на ці мовні системи, із різних причин.

Українські прізвища із закінченням *-ко* є одним із найбільш архаїчних шарів української мови. Вони є виключно українськими і органічними для української мовної системи. В жодній із слов'янських мов не має прізвищ із закінченням на *-ко*, побудованих за українською схемою, тобто вони є унікальним явищем для слов'яномовного середовища. Подібні прізвища (імена) утворюються тільки ще в адигській мові та в деяких мовах північно-кавказьких, кавказьких етносів.

Українські прізвища із закінченням *-ський* (*-цький*) є окремим типом українських прізвищ, рівномірно поширених по всьому україномовному простору, з більшим поширенням в західному векторі, але вони не є домінуючими у будь-якому україномовному регіоні.

В певні історичні періоди ці прізвища мали соціальну престижність у зв'язку із належністю їх носіїв до шляхетних та дворянських родин. До таких прізвищ відносяться: Антонецький, Білецький, Батрацький, Байрацький, Баклицький, Баранівський, Баришевський, Галицький, Глинський, Губський, Вишневський, Васецький, Веприцький, Данилевський, Княжицький, Луцький, Майський, Новицький, Петрівський, Рильський, Ставицький, Старицький, Савицький та інші їм подібні.

Цей тип українських прізвищ поділяється на два основних види: прізвища із закінченням на *-ський* та прізвища із закінченням на *-цький*. Але вони мають загальну спільну структурну будову, і їх утворення пов'язане із використанням в кінці прізвища кінцевого словотворчого елемента *кий*. Цей структурний словотворчий елемент є урізаним (вкороченим) питально-відносним займенником *який*. В складі розмовної

української лексики урізаний варіант *кий* займенника *який* є архаїчним (таким що вийшов з ужитку), але ще трапляються випадки його використання у нинішній час (наприклад, „кий там біс”, „кий там розум”).

У різних варіантах вкорочення цей елемент присутній також у займенниках *такий* (*то+який*, *то+їакий*), *сякий* (*се+який*, *се+їакий*), що побудовані на основі використання займенника *який*. Це свідчить про архаїку такого урізаного використання займенника *кий* (*акий*) в усіх його варіантах в значенні займенника *який* у давній період розвитку української мови.

Українські прізвища із закінченням на *-ський* утворюються із словотворчої основи у якості якої може виступати ім'я, ім'я-прізвище, хрестильне ім'я, географічна назва, назва спільноти, етнос. За структурою словотворчої основи ці прізвища поділяються на прізвища основа яких закінчується на присвійні суфікси та прізвища у основі яких відсутні присвійні суфікси.

Прізвища, основи яких закінчуються на присвійні суфікси *-ів* (*-ов*, *-ев*) та *-ин* (Петрів – Петрівський, Петрин – Петринський, Іванов – Івановський, Данилев – Данилевський і т.п.) утворюються шляхом долучення до цієї основи вказівного займенника *се*, як варіанту займенника *це* та займенника *який*, тобто власне нині існуючого займенника *сякий* з вилученням голосної *-я* та заміною її залишковим пом'якшенням. Значення цих прізвищ може реконструюватись як належність до глави роду, етносу, соціальної групи.

Іншим підвидом цих прізвищ є прізвища із закінченням на *-ський*, але в основі яких відсутній будь-який присвійний суфікс (Полтавський, Губський, Ганський, Барський, Танський). Утворення цих прізвищ здійснюється за аналогічною схемою з долученням займенників *се*, та *який* з

вилученням флексії основи (наприклад, Губський – „губі се який”, „це той що губі”).

Ще одним підвидом цих українських прізвищ є прізвища із закінченням на *-зький*: Бузький, Грузький, Кавказький, Лузький, Празький, Ризький. Утворення цих прізвищ здійснюється за аналогічною попередньою схемою, з долученням до основи тих же займенників, але словотворча основа цих прізвищ закінчується на приголосний *-з*, або приголосну *-ж*, які при збігові з приголосним *-с* утворюють приголосну *-з*. Наприклад: Бузький – Бужський – Бугський, Лузький – Лужський – Лугський, тощо. Можливе також утворення цих прізвищ від основ, які закінчуються на приголосний *-з*, який як дзвінкий звук, поглинає приголосний *-с*: Кавказький – Кавказський, Залізький – Залізький.

До другого виду цього типу прізвищ належать прізвища із закінченням на *-цький*. Вони утворюються із основи в якості якої можуть використовуватися як імена, імена-прізвища, географічні, етнічні та суспільні назви із долученням до цієї основи вказівного займенника *це (се)* та займенника *який*, при сполученні яких вилучаються сполучні голосні *-е* та *-я*, і які об'єднуються в залишковому пом'якшенні у зв'язку з наявністю йотованого *я (це який – цейкий – цейкий – цький)*. В залежності від словотворчої основи цього виду прізвищ вони поділяються на декілька підвидів. За основу першого підвиду прізвищ на *-цький* використовуються прізвища-імена із закінченням на *-ець (-ець)*: Бабецький (Бабець), Білецький (Білець), Васецький (Васець), Городецький (Городець), Молодецький (Молодець) і т.п. У даному випадку при утворенні цих словотворчих основ із закінченням на *-ець* вже був використаний вказівний займенник *це*, тож долучається до основи тільки займенник *який (кий)* в урізаному варіанті.

За словотворчу основу другого підвиду цього типу прізвищ використовуються прізвища, як і прізвища-імена із закінченням на *-ич*: Бабицький (Бабич), Княжицький

(Княжич), Баклицький (Баклич), Савицький (Савич). При утворенні цих основ (прізвищ на *-ич*) вже використаний вказівний займенник *ци*, що є варіантом вказівного займенника *це*. Тож залучається для утворення цих прізвищ тільки займенник *який* в урізаному варіанті *кий* із залишковим пом'якшенням та з переходом кінцевого приголосного основи *-ч* знову в приголосне *-ц*.

Третім підвидом прізвищ на *-цький* є прізвища основи яких закінчуються на приголосний *-к*, який у сполученні із приголосним звуком *-с* дає приголосний звук *-ц*: Грецький (Грек), Лацький (Лак), Луцький (Лук), Друцький (Друк), Троцький (Трок). При утворенні цих прізвищ використаний вказівний займенник *се*, а не *це*. Тож ці прізвища повинні звучати як, Грецький, Лакський, Лукський, Друкський і т.п. Але при сполученні приголосних *-к* та *-с* виникає приголосний звук *-ц*. Подібний варіант утворення цього підвиду прізвищ можливий також при закінченні основи на приголосний *-т*, який у сполученні із приголосним *-с* також здатний переходити у приголосний *-ц* (Прут – Прутський – Пруцький, Трут – Трутський – Труцький і т.п.). Можливі такі варіанти і з іншими приголосними, які у сполученні із приголосним *-с* здатні переходити у приголосний *-ц*. Реконструкція значень цих прізвищ може бути слідує: Луцький – „лук се який”, Грецький – „грек се який”, Друцький – „друк се який”. Але у будь-якому випадку, значення цих прізвищ мають ознаки належності до роду, етносу, соціальної групи, до населення певного регіону чи певного населеного пункту.

Формально у всіх прізвищах цього типу при їх утворенні, до словотворчої основи долучався кінцевий словотворчий елемент займенник *сякий* (*цякий*) в значенні „се який”, „це який”, з вилученням йотованої голосної *-я* на місці існування якої виникало залишкове пом'якшення.

Подібним способом утворювалися також варіанти жіночих прізвищ цього типу (Білецька, Галицька, Дашевська,

Рильська, Майська), але з долученням до словотворчої основи кінцевого словотворчого елемента займенника *сяка* (*цяка*) в значенні „се яка”, „це яка”.

Прізвища із закінченнями на *-ський* (*-цький*) є архаїчними, власне українськими прізвищами, являють собою по своїй суті композити із імен, імен-прізвищ, географічних назв (топонімів) та етнонімів і вказівних займенників. Вони широко розповсюджені в польській та білоруській мовних системах, а також на Балканах, зокрема в Македонії. В цих мовних системах вказані прізвища мають, як правило, закінчення *-ські*, тобто виступають у множинному варіанті із використанням вказівного займенника *се* та займенника *які*: Полонські, Квятковські, Цюлковські, Гурські, Бельські, Крижанівські, але їх схема утворення аналогічна, із застосуванням тих же українських займенників. Використання цих прізвищ у вищевказаній формі в інших мовних системах абсолютно не порушує систему утворення цього типу прізвищ, що задіяна в українській мові, і тільки підтверджує значні, архаїчні, україномовні (антські) впливи на вказані мовні системи.

Окремим типом українських прізвищ, які зустрічаються у полтавському регіоні, є прізвища із закінченням на *-ук* (*-юк*). Ці прізвища широко поширені на українських теренах і поступаються за поширенням тільки прізвищам із закінченням на *-ко*. В полтавському регіоні ці прізвища не набули значного поширення, але зустрічаються достатньо часто: Бідюк, Бойчук, Вітюк, Войчук, Волощук, Гасюк, Городюк, Дмитрук, Данилюк, Дацюк, Денисюк, Дащук, Дячук, Драчук, Кадук, Кравчук, Левчук, Манюк, Одарюк, Петрук, Романюк, Севрюк, Сердюк, Тимчук, Тимощук, Шерстюк, Юрчук, Ярчук. Їхня структура включає в себе словотворчу основу якою, як правило, виступає ім'я, ім'я-прізвище (в будь-яких варіантах) та словотворчий суфікс *-ук*. Словотворчий суфікс *-ук* (*-юк*) є одним із небагатьох словотворчих суфіксів в українській мові, самостійне

значення якого можна реконструювати на основі нині існуючої української лексики. Іменники української мови *наука, неук, уклад* та деякі інші, які в своєму складі мають словотворчий елемент *ук*, вказують на те, що значення цього елемента може визначатися, як *досвід, знання, мудрість, дорослість*, тому прізвища із закінченням на *-ук (-юк)*, на відміну від прізвищ на *-ко* (де *-ко* значить *дитя, син*) можуть реконструюватись, як прізвища осіб *досвідчених, мудрих, навчених, дорослих, великих* (як таких, що мають *знання, мудрість, досвід*). Ці прізвища по своїй структурі, як і прізвища із закінченнями на *-ко*, є композитами із двох словотворчих основ: імені носія та його якісної характеристики *ук*: *Петр+ук – Петрук* – „Петро досвідчений, навчений, який має знання, або вже дорослий, великий”.

Закінчення *-юк* в українських прізвищах є варіантом закінчення *-ук*, яке виникло внаслідок пом’якшення перед *-ук* попереднього приголосного основи (*Шерсть – Шерсть+ук – Шерстюк*) із різних причин в рамках української лексики.

Приголосний *-ч* у словотворчій основі прізвищ із закінченням *-ук* виникає перед суфіксом *-ук* в зв’язку із правилами чергування приголосних в українській мові, згідно яких приголосний *-к* чергується з приголосним *-ч* [24.154], або тоді коли приголосний *-ч* є органічним кінцевим приголосним словотворчої основи (*Драч – Драчук, Квач – Квачук*). В більшості випадків українські прізвища, словотворча основа яких закінчується на приголосний *-ч*, виникли на словотворчій основі із кінцевим приголосним *-к*: *Дяк – Дячук, Іванко – Іванчук, Юрко – Юрчук, Кравко – Кравчук, Демко – Демчук, Тимко – Тимчук, Тимочко – Тимошчук – Тимощук*. Як правило, у таких прізвищах за словотворчу основу задіяне ім’я, ім’я-прізвище із закінченням на *-ко*.

З цього погляду можливий і аналіз назви сучасного українського етносу – *українці* та назви *Україна*.

Окремим типом українських прізвищ, які набули певного поширення в полтавському регіоні є прізвища із закінченням на *-ар (-яр)*. До них відносяться: Бондар, Бочкар, Вівчар, Гончар, Гонтар, Господар, Дігтяр, Дугар, Злидар, Кобзар, Косар, Кожухар, Котляр, Кухар, Крамар, Ландар, Скотар, Собакар, Скляр, Шкляр та інші.

Ці прізвища означають, як правило, професію чи рід занять. „Суфікс *-ар (-яр)* вказує назву за характером дії і місцем роботи: косар, друкар, школяр, лікар” [24.235], тобто самотійність існування суфіксу *-ар (-яр)* в українському словотворенні, як лексеми, не заперечується. Самостійне значення суфіксу *-ар (-яр)* в українській мові не збереглося, але воно існує в мовах північнокавказьких етносів, зокрема, в адигській мові, в якій *ар* значить *він* [68].

Реконструкція значення цих прізвищ може бути слідуєча: Бондар – *Бонд(а) +ар* з вилученням флексії *-а* та долученням *ар* в значенні *він*, тобто „той що виконує певну дію”, „чи той хто є таким, що виконує певну дію” чи „той що, є таким”. За цією ж схемою утворені етноніми (назви етносів), що перебували в той чи інший історичний період на території сучасної України чи Північного Кавказу, з якими українці вступали в певні суспільно-політичні відносини: *авари (ав+ар)*, *болгари (болг+ар)*, *хозари (хаз+ар)*, *татари (тат+ар)*, *мадяри (мад+яр)*, та деякі інші. Значення цих етнонімів досить прозоре: *він хоз*, *він тат*, *він мад*. Варіант закінчення *-яр* виникає із закінчення *-ар* при пом’якшенні кінцевого приголосного в словотворчій основі. Цікаве з точки зору словотворення є існування в російській мові таких слів як *государь (госуд+ар)*, *сударь (суд+ар)*, а також слово *почтальйон (почт+арь+он)*, тобто *поштар* в якому композитивна складова *ар (арь)* в значенні *він* не розумілося і тому було продубльоване аналогічним займенником російської мови *он*.

Кінцеве пом’якшення в цьому типі українських прізвищ, яке часто фіксується, виникло внаслідок використання

прізвищ із закінченням на *-ар* у присвійній формі з ознаками жіночого роду шляхом долучення флексії *-я* (*Бондар+я – Бондаря, Бочкар+я – Бочкаря, Гонтар+я – Гонтаря*) з послідувачим їй вилученням для усунення ознак жіночого роду та утворення від цих форм чоловічих прізвищ (*Бондар(я) – Бондарь, Бочкар(я) – Бочкарь*).

Необхідно відмітити, що значення цих українських прізвищ не обмежується виключно професіями, характером дії, місцем роботи.

На більш ранніх стадіях розвитку української мови, словотворчий елемент *ар* вживався без обмежень в значенні *він (вона, воно), той (та, те), то (це, се)*.

Адиго-черкеське *ар* в значенні *він* не є запозиченням, як і у випадку із композитною складовою *ко* в значенні *син, дитя*. Воно є органічним для української мови, архаїчним, але не зберегло свого самостійного значення.

Українські прізвища із закінченням на *-ар (-яр)* по своїй суті є досить прозорими композитами із двох словотворчих основ, але значення словотворчого елемента *ар* в українській лексиці потребує детального дослідження.

Значного поширення в полтавському регіоні набули так звані безсуфіксні українські прізвища. В цьому українська мова „сближається с некоторыми западно-европейскими языками..., множество нарицательных существительных и прилагательных используется в качестве фамилий без какого-либо специального суффикса” [60.224]. Такі прізвища незалежно від їх структури можуть означати соціальний стан (Суддя, Сотник), етнічну належність (Лях, Волох), фізичні прикмети (Чуб, Горб), живих істот (Вовк, Журавель, Соловей, Кінь, Жук, Муха), рослин (Липа, Дуб, Цибуля, Буряк, Часник, Лобода, Кавун), напоїв та наїдків (Борщ, Кисіль, Куліш, Ковбаса), а також, що є особливістю цього типу українських прізвищ і не використовується в інших мовних системах, абстрактні загальні поняття (Пісня, Казка, Музика, Нудьга, Думка, Зима, Весна), тощо.

До цього типу прізвищ відносяться також безсуфіксні композити із прозорими основами (Білодід, Білокінь, Лиходід, Твердохліб, Нетудихата, Вовкоріз, Ухоріз, Доброріз). „Самый удивительный, хотя и не самый распространенный тип украинских фамилий” [60,222] це прізвища-композити у творенні яких задіяні основи у вигляді наказової форми дієслова та іменника в називному відмінку – Вернигора, Вирвидуб, Убийвовк, Ломикамінь, Тягнибок, Точизуб, Перебийніс, Непийпиво, Неїжкаша.

Окремим видом безсуфіксних українських прізвищ поширених в полтавському регіоні можна вважати також прізвища із ознаками жіночого роду та присвійного характеру із закінченням на *-ця*: Кислиця, Копиця, Кістриця, Варяниця, Птиця, Спиця. Ці прізвища являють собою іменники жіночого роду, які утворилися з долученням до словотворчих основ вказівного займенника *ця*: *Кисли + ця*, *Копи + ця*, *Сири + ця*. Ці прізвища носять дещо особливий характер і їх значення може реконструюватись як: Кислиця – „ця кісли”, Копиця – „ця копі”. Подібним способом утворені і деякі топоніми, зокрема гідроніми Сулиця – *Сулі + ця*, Ворсклиця – *Ворсклі + ця*.

Українські прізвища із закінченням *-сь* є окремим типом українських прізвищ мало поширених, як у полтавському регіоні, так і на українських теренах, взагалі. У полтавському регіоні зустрічаються слідуєчі прізвища цього типу: Братусь, Гаврусь, Демидаць, Демусь, Дикаць, Михась, Пилипась, Пукаць, Ромась, Самусь, Филипась, Чорнусь, та деякі інші, їм подібні. Словотворчою основою цих прізвищ, як правило, виступають імена (інколи, хрестильні) та імена-прізвища. При утворенні цього типу українських прізвищ до імені, імені-прізвища долучався український вказівний займенник *ця* у формі *ся*: *Брату+ся*, *Демида+ся*, *Рома+ся*, і т.д., внаслідок чого утворилася вихідна форма цих прізвищ – Братуся, Демидася, Ромася і їм подібні. Із метою усунення значення присвійності цих прізвищ та ознак жіночого роду, флексія *-я* у

цих прізвищах була вилучена, але, як завжди, у таких випадках, на її місці залишилося пом'якшення кінцевої приголосної: Братуся – Братусь, Демидася – Демидась, Ромася – Ромась і т.д. Значення цього типу українських прізвищ реконструюються слідуєчим чином: Братусь – „ся брату”, „ця що належить брату”, Демидась – „ся (ця) Демида”, Ромась – „ся (ця) Рома”, і т.д.

Українські прізвища із закінченням *-ас* є окремим архаїчним типом українських прізвищ. У полтавському регіоні зустрічаються слідуєчі прізвища цього типу: Аркас, Білас, Гервас, Дукмас, Курас, Курилас, Лукас, Магас, Панас, Педас, Рибас, Рукас, Силас, Тарас, Томас, Улас, Черкас, та інші. Словотворчою основою цих прізвищ виступають, як правило, імена в тому числі і у досить архаїчній формі, до яких долучався кінцевий словотворчий елемент *ас*: *Арк+ас* – Аркас, *Кур+ас* – Курас, *Лук (лука)+ас* – Лукас, *Пан+ас* – Панас, *Ул+ас* – Улас, і т.д. Словотворчий кінцевий елемент *ас*, що використовується при утворенні цього типу українських прізвищ, в українському словотворенні слабо задіяний. Його самостійне значення на сучасному українському мовному ґрунті не визначається, але цей словотворчий елемент *ас* зберіг своє самостійне значення у мовах північно кавказьких етносів, зокрема, в аварській мові, у яких *ас* має значення *достойний, шанований, благородний, він* [17.77]. Цей кінцевий словотворчий елемент широко використовується також при утворенні литовських прізвищ, але їх словотворчу основу складають, як правило, хрестильні імена: Валінтінас, Клімас, Піліпас, Ромас та інші, що свідчить про відносно пізніє їх виникнення. Самостійного значення словотворчий елемент *ас* у литовській мові не має і може вважатися запозиченим із української мови. Українські прізвища із закінченням *-ас* є дуже архаїчними і по своїй суті являють композити, як правило, із імен (імен-прізвищ) та кінцевого словотворчого елементу *ас* у значенні „він, благородний, шанований”: Магас – „він, благородний маг”,

Панас – „він, благородний пан”, Улас – „він, благородний ул”, тощо. У багатьох випадках українські прізвища із закінченням *-ас* до нинішнього часу в українській лексиці виступають у якості імен: Лукас, Панас, Тарас, Улас та деякі інші, що свідчить про архаїчність цих імен та їх українське походження.

Окремо необхідно зупинитися на досить поширеному у полтавському регіоні прізвищі Черкас, яке виникло як композит *Черк+ас – Черкас* і може означати „благородний воїн (різун)”. В українській лексиці існує термін *черкати, черкнув*, у значенні *різати, різнути*. У зв'язку із цим етнонім черкеси (черкаси) може означати на базі української лексики „благородні різуні (воїни)”. Ойконім Черкаси може реконструюватися у значенні „благородні різуні (воїни), місце поселення благородних різунів, черкас (черкес), козаків”.

Найменування давньоукраїнського полянського божества Велес дослідники трактують, як Волос (від „власа” – „скотское божество”). Вірогідно, що це найменування у літописах дещо деформоване, а його первинною формою є Велас, яке утворилося на словотворчій основі *вел* із долученням до неї кінцевого словотворчого елементу *ас* у значенні *благородний, високошанований*: *вел+ас – Велас*. Використана при утворенні найменування божества словотворча основа *вел*, вірогідно, є формою українського дієслова *вели (веліти)*. У цьому випадку реконструкція значення найменування божества Велас може бути слідуючою: „благородний, високошанований повелитель”, тобто Велас є одним із головних божеств пантеону богів давніх українців.

Окремим видом цього типу українських прізвищ можуть вважатися прізвища із закінченням *-аш*, коли кінцевий приголосний *-с* перейшов у приголосний *-ш*, можливо у зв'язку із перенесенням наголосу на кінцевий голосний: Білас – Білаш, Кúрас – Курáш, Лúкас – Лукáш, Тóмас – Томáш, і їм

подібні. В українській лексиці існують паралельно, як один так і інший, варіанти цього типу українських прізвищ.

Українські прізвища із закінченням на *-ак (-як)* є окремим типом українських прізвищ поширених в полтавському регіоні. Це: Адамчак, Бадрак, Батрак, Білак, Буряк, Ванцак, Грубчак, Гулак, Дубчак, Залудяк, Кобяк, Коряк, Кубрак, Маклак, Маслак, Мідяк, Мисяк, Мокляк, Новак, Пазяк, Прудяк, П'ятак, Рижак, Сідак, Слончак, Симак, Турчак, Шостак та інші.

Утворення цих прізвищ здійснене шляхом використання за словотворчу основу різноманітних імен та імен-прізвищ з приєднанням до них словотворчого суфіксу *-ак (-як)* в якості якого виступає займенник *як (ак)* – *той, цей, всяк*. Займенник *всяк* означає „будь який із однорідних предметів” [24.258], ознак, якостей і утворився шляхом *всі+(я)ак* („*як всі ці*”, „*як всі ті*”). Реконструкція значення цих прізвищ може бути наступною: Білак, Біляк – „як білий”, Буряк – „як бурий (бур)”.

Деякі із цього типу прізвищ в кінці словотворчої основи яких виникає приголосний *-ч* утворилися внаслідок використання словотворчої основи із закінченням на *-ко*: *Адамк(о)+ак* – *Адамкак* – *Адамчак*, *Грубк(о)+ак* – *Грубкак* – *Грубчак*, *Дубк(о)+ак* – *Дубкак* – *Дубчак*. В цих прізвищах після вилучення кінцевої голосної флексії *-о* та приєднання займенника *ак* кінцева приголосна основи *-к* перейшла внаслідок чергування в приголосний *-ч*.

Варіантом суфіксу *-ак* є *-як*, що виникає на основі займенника *ак*, при кінцевому пом'якшенні приголосного основи із будь-яких підстав: *Поля* – *Поль+ак* – *Поляк*, *Прудь* – *Прудь+ак* – *Прудяк*, тощо. В багатьох випадках за словотворчу основу цих прізвищ використані імена-прізвища типу *Гринь*, *Гунь*, *Сень*, *Лень*.

Тип українських прізвищ із закінченням на *-ак (-як)* широко використовується в польській, словацькій, чеській мовах, але є органічним для української лексики, бо

словотворчий елемент *ак (як)* широко застосовується в українському словотворенні.

Поширеним типом українських прізвищ полтавського регіону є прізвища із закінченням на *-ик*, у словотворчій основі яких лежать імена, імена-прізвища (Адамик, Василик, Гнатик, Лаврик, Масик, Мандик, Павлик, Хомик, Мирончик, Богданчик, Іванчик і т. п.), назви занять, професій (Бортник, Бражник, Гамарник, Колесник, Мельник, Мірошник, Мучник, Пасічник, Олійник), а також назви тварин, птахів, рослин.

Словотворчі основи наведених прізвищ мають ознаки жіночого роду та присвійні значення. До цих словотворчих основ з кінцевою флексією *-и* (Ада́ми, Ла́ври, Пе́три, Миро́нки, Богда́нки) долучається кінцевий словотворчий елемент *ка*, який являє собою займенник жіночого роду *яка* використаний в урізаному вигляді у варіанті *(я)ка*. Такі випадки в українській лексиці є фіксованими. Неозначений український займенник *ка́зна* (*казна-що, казна-хто, казна-як*) являє собою композит із використанням в урізаному варіанті займенника *яка* та словотворчого елемента *зна* – *(я)ка+зна* – *ка́зна*, де словотворчий елемент *ка* виступає в значенні *та, ця (яка)*. Словотворчий елемент *зна* використовується також у творенні неозначеного займенника *хтозна*.

Реконструкція значень цих прізвищ може бути слідуючою: *Ада́ми+ка* – *Адамика*, *Ма́си+ка* – *Масика*, *Пе́три+ка* – *Петрика*, *Олі́йни+ка* – *Олійника*, *Богда́нки+ка* – *Богданч(к)ика* де словотворчий елемент *ка* виступає в значенні *та, ця* („Ада́ми та, ця”, „Пе́три та, ця”, „Олі́йни та, ця”).

В подальшому, з метою усунення ознак жіночого роду та присвійного характеру значення цих прізвищ кінцева флексія *-а* була вилучена, що надало прізвищам існуючого варіанту.

Подібним способом могли утворюватись деякі жіночі зменшувальні імена, словотворча основа яких мала чіткі ознаки жіночого роду і закінчувалась на флексію *-а*, яка вилучалась і місце якої займав все той же кінцевий

словотворчий елемент *ка*: *Софія – Софійа – Софій(а)+ка – Софійка, Марія – Марійа – Марій(а)+ка – Марійка*, тощо. Але подібні жіночі зменшувальні імена могли утворюватись і від реально існуючих чоловічих імен із закінченням на *ко* шляхом простої заміни кінцевої флексії *-о* на флексію *-а* для надання імені, імені-прізвищу ознак жіночого роду: *Іванко – Іванк(о)+а – Іванка́, Богданко – Богданк(о)+а – Богданка́, Манько – Маньк(о)+а – Манька́, Санько – Саньк(о)+а – Санька́*. В кожному конкретному випадку розмежувати ці імена, імена-прізвища за способом утворення досить проблематично і критерієм такого розмежування може бути тільки фактичне існування в українській лексиці тих чи інших чоловічих імен, імен-прізвищ із закінченням на *-ко*.

Окрім вказаних випадків подібним способом з використанням кінцевого словотворчого елемента *ка* в українській лексиці утворені жіночі імена: *Адамих(к)а, Гнатих(к)а, Лаврих(к)а*, тощо в яких кінцевий приголосний *-к* перейшов в приголосний *-х* (можливо через проміжний приголосний *-г*). На основі вказаних словотворчих основ побудований окремий тип українських прізвищ розповсюджених переважно в західних регіонах України: *Адамишин, Васишлин, Гнатишин, Лавришин, Прокопишин, Стефанишин, Юрчишин*, та їм подібні. До вказаних словотворчих основ (імен з ознаками жіночого роду) замість флексії *-а* долучався присвійний суфікс *-ин* (*Адамих+ин, Гнатих+ин, Лаврих+ин*), з послідуєчим переходом приголосного *-х* словотворчої основи у приголосний *-ш*.

Поширеним типом українських прізвищ є прізвища із закінченням *-ич*. Це: *Антонович, Аранович, Асич, Бабич, Богданович, Варич, Варенич, Вісич, Вербич, Волович, Войтович, Галич, Гапчич, Гілевич, Голубович, Каспич, Кривич, Косич, Кулинич, Лобич, Любич, Савич, Смолич, Столович, Полюхович*, і їм подібні. Українські прізвища цього типу за способом утворення та словотворчою основою можна поділити на декілька видів.

До першого виду цього типу українських прізвищ належать прізвища за словотворчу основу яких використані імена, імена-прізвища, прізвища із кінцевими присвійними словотворчими суфіксами *-ов (-ів)*, *-ев (-єв)*, *ин (-ін)*: Антонович, Столович, Мотилевич, Костинич, Горпинич.

До другого виду цього типу українських прізвищ відносяться прізвища у словотворчій основі яких відсутні присвійні суфікси: Асич, Варич, Галич, Косич, Смолич, Савич.

Вказаний тип українських прізвищ виник на основі збірної множинної назви певної групи осіб, яка утворилась від словотворчих основ в якості яких виступали імена, імена-прізвища, прізвища до яких долучався український вказівний займенник *ці*: Анто́нови+ці, Воло́ви+ці, Га́ли+ці, Смо́ли+ці, і тому подібне. При виокремленні із збірної групи конкретної особи кінцева флексія *-і* вилучалась, як ознака множинності, спільноти, а кінцевий приголосний *-ц* переходив у приголосний *-ч* за законами української фонетики: Антонови(ц)ч, Волови(ц)ч, Гали(ц)ч, Смоли(ц)ч.

Такий спосіб утворення цього типу українських прізвищ яскраво підтверджує спосіб утворення в українській мові батьківських означень („отчеств”). Всі, хто були дітьми (нащадками) Антона означались загальною назвою Антонови („Антонови діти”), виступали під загальною назвою іменем, іменем-прізвищем, прізвищем батька з долученням вказівного займенника *ці* (Анто́нович – Антоно́вичі – Антоновиці). При необхідності виокремлення конкретної особи із цієї родової групи, як і у випадку із прізвищами, кінцева флексія *-і*, як ознака множинності, вилучалась.

Лексичними формами цих прізвищ переповнені давньоруські літописи: Ігоревичі (Ігоревич), Ольговичі (Ольгович), Святославичі (Святославич), Ярополчич, Вишатич, Смолятич, Хилич, Шершович, Щепанович, Володаревич, Олексич, Домажарич, тощо. Характерним є також те, що лексичні форми цих прізвищ зафіксовані в

літописах, як такі, що використовуються і для означень представників половецької знаті: Белукович, Бурчевич, Ітларевич, Кзич, Девгеневи́ч, Кучебич, Колобич, Єтебич, Аєпич, Улашеви́ч, тощо. Зокрема, прізвище Улашеви́ч збереглося до теперішнього часу, є власне українським у словотворчій основі якого лежить ім'я Улас, яке утворилося від назви представників етносу (етноніму) *ул* (*уличі*) з долученням кінцевого словотворчого елемента *ас* (*благородний*). Вірогідно подібним способом утворилися і українські прізвища типу Лобач, Строкач, Деркач, Ротач.

Українські прізвища із закінченням *-ич*, в основному, поширені у карпатському регіоні, на Балканах та в Білорусі, як в регіонах українського (антського) етнокультурного впливу в період I-го тисячоліття нашої ери. Характерним цьому підтвердженням є поширене прізвище Антич на Балканах. Ці прізвища довгий час були престижними і носили аристократичний характер.

Досить поширеними в полтавському регіоні є тип українських прізвищ із закінченням на *-ець* (*-ець*). Це: Андрієць, Антонєць, Бабець, Борківець, Бишовець, Василець, Іванець, Канівець, Лубинець, Московець, Ніженець, Мартинєць, Полтавець, Уманець.

За словотворчу основу в цьому типі українських прізвищ використані імена, імена-прізвища, прізвища глав родів, сімей, назви представників етносів, народностей, назви жителів конкретних населених пунктів, місцевостей, територій, але у присвійному значенні, як правило із кінцевою флексією *-и*. До словотворчих основ долучався все той же вказівний займенник *ци* із посліду́ючим вилученням кінцевої флексії *-і*, на місці існування якої, виникало кінцеве залишкове пом'якшення: *Антони+ци* – *Антóниць* – *Антонéць*, *Полтави+ци* – *Полта́виць* – *Полтавéць*, *Васили+ци* – *Васі́лиць* – *Василéць*. Під наголосом кінцевий голосний *-и* перейшов майже в повноцінний *-е*.

Окремим типом українських прізвищ поширених в полтавському регіоні можна вважати вторинні прізвища, що утворилися, як правило, від прізвищ із закінченням на *-ак* (*-як*), *-ук* (*-юк*), *-ик*, з долученням флексії *-а*, що надає цим прізвищам значення присвійності та ознак жіночого роду: Бурлака, Бурдига, Вовняка, Вовнега, Диряга, Дуб'яга, Ковика, Коряка, Коряга, Козарлюга, Козарлюка, Шерстюка, Шерстюга. Такі прізвища закінчуються на *-ка* і їх утворення можливе від будь-яких словотворчих основ, що закінчуються на приголосний *-к*, в тому числі і від прізвищ, що закінчуються на *-ко* з вилученням кінцевої флексії *-о* та заміни її флексією *-а*: Юрко – Юрка, Іванко – Іванка, Сисько – Сиська, Гурко – Гурка. З часом ці прізвища втратили присвійний характер про що свідчить зміна наголосу: Юрко – Юрка, Гурко – Гурка, Сисько – Сиська і утвердилися, як окремий, самостійний тип українських прізвищ. У деяких із цих прізвищ кінцевий приголосний *-к* перейшов внаслідок чергування в приголосний *-г*: Дуб'яка – Дуб'яга, Ди(і)ряка – Ди(і)ряга, Вовняка – Вовняга, Шерстюка – Шерстюга, Козарлюка – Козарлюга.

Але є більш вірогідним, що українські прізвища із закінченням на *га* це окремий тип українських прізвищ поширених у полтавському регіоні із ознаками певної за grubilosti, утворені на основі української лексики та способів українського словотворення. До таких прізвищ потрібно віднести українські прізвища: Бурдига, Вовняга, Герега, Герлига, Денегга, Диряга, Дубяга, Коврига, Ковжога, Ладига, Мажуга, Малига, Сапіга та інші. За словотворчу основу при утворенні цих прізвищ використані терміни української лексики різноманітного значення, від імен і характерних ознак носія до означення професій і явищ, як правило, у присвійній формі із відповідними флексіями (*-и*, *-і*, *-а*, *-я*). До вказаних словотворчих основ долучався кінцевий український словотворчий елемент *га*, який аналогічний по значенню українському займеннику *що* (*шо*), але без

запитальних ознак у стверджувальному значенні (*той що гарний, та що гарна, тощо, такщо*): *Бурди+га – Бурдига – „той (та) що бурди”, Дубя+га – Дубяга – „той (та) що дубя”,* і тому подібні. Із самостійним стверджувальним значенням *що*, словотворчий елемент *га* зберігся також в аварській мові в якості *гъа* [17]. Ці прізвища є власне українськими із використанням при їх утворенні архаїчного українського словотворчого елемента *га*.

В полтавському регіоні існує малопоширений, але складний з точки зору розуміння значення та способу утворення, тип українських прізвищ із закінченням на *-ат*: Болбат, Віват, Крат, Крижат, Майлат, Могилат, Муштат, Ліпат, Осипат, Пабат, Шкурат, Щурат.

Вважається, що кінцевий елемент *-ат* у цих прізвищах „соответствует родительному падежу множественного числа морфологического типа существительных обозначающих детей или молодняк животных” [60.209] і значать ці прізвища „один из семьи” [60.209]. Наведене значення цих прізвищ та спосіб їх утворення є непереконливим. Утворення цих прізвищ є композитним із сполученням імені чи імені-прізвища та вказівного займенника жіночого роду *та* з послідувачим вилученням флексії *-а*, як ознаки жіночого роду при переході прізвища в чоловічий рід та усунення ознак присвійності (*рука – рука + та – рукат, шкура – шкура + та – шкурат*). Словотворча основа цих прізвищ закінчується на голосний *-а*, має присвійне значення і відповідає на питання кого? чий? чия?: *О́сипа+та – Осипата – Осипа́т, Ма́йла+та – Майлата – Майла́т, Лі́па+та – Ліпата – Ліпа́т*.

Подібним за способом утворення є тип українських прізвищ із закінченням на *-ота*: Борута, Бакута, Голота, Галата, Ляпота, Мякота, Піхота, Тарута, Шикота та деякі інші. Цей тип українських прізвищ являє собою цілком прозорі композити із використанням словотворчої основи (імені чи імені-прізвища) та займенника *ота* (*Гол+ота – Голота, Мьяк+ота – Мякота, Шик+ота – Шикота*) або займенника

та (Бору+*та* – Борута, Гала+*та* – Галата, Тару+*та* – Тарута). Кінцева флексія *-а* у цих прізвищах може також вилучатись при переході прізвища в чоловічий рід та усуненні ознак присвійності: Момóта – Момот, Борúта – Борут, Галáта – Галат. Тоді ці прізвища обов'язково закінчуються на приголосний *-т*.

Ці прізвища є власне українськими прозорими композитами, з часто, не зовсім ясною, архаїчною словотворчою основою.

В полтавському регіоні зустрічається також окремий тип українських прізвищ із закінченням на *-но*: Багно, Дахно, Брудно, Лахно, Махно, Міхно, Сахно, Чухно, Юхно, Яхно.

Спосіб утворення цих прізвищ затемнений запереченнями існування кінцевого словотворчого елемента *но*. Натомість стверджується існування словотворчого суфіксу *-хно* при утворенні цього типу прізвищ. Словотворчою основою цих прізвищ виступають імена та імена-прізвища, часто із закінченням на приголосний *-х*, до якої долучається словотворчий елемент *но* в значенні заперечної частки *не*. Підставою для таких висновків є широке використання кінцевого словотворчого елемента *-но* в утворенні топонімів (Ровно, Дубно, Гродно, Вільно) та деяких іменників негативного значення. Характерним для встановлення самостійного значення кінцевого словотворчого елемента *но* є паралельне існування в українській лексиці двох абсолютно аналогічних по значенню форм топонімів: *Рів+не* – *Ров+но*, *Віль+не* – *Віль+но* в яких кінцевий елемент *но* виступає в якості заперечної частки *не*.

У полтавському регіоні не рідко зустрічається односкладові прізвища із пом'якшеним закінченням кінцевого приголосного: Галь, Гринь, Грунь, Грець, Гудзь, Гунь, Кизь, Лень, Пуць, Рудь, Рось, Сень, Стець, Струць, Струсь, Тронь, Цись, Сись, Хань, Шань. В українській лексиці аналогічну будову має оклично-звертальна форма власних імен, яка утворилася внаслідок використання

вторинних зменшувальних імен із флексією *-я*: *Гриня – Гринь, Галя – Галь, Ваня – Вань, Таня – Тань*. Але цей тип українських прізвищ з пом'якшеним кінцевим приголосним включає в себе не тільки односкладові прізвища, що можуть трактуватися як оклично-звертальні імена.

До цього типу українських прізвищ відносяться також прізвища із закінченням на *-ань, -унь* та прізвища з пом'якшенням деяких інших кінцевих приголосних, які не є односкладовими і не можуть трактуватися як оклично-звертальні форми власних імен: *Горбань, Головань, Дикань, Довгань, Очкань, Петрунь, Ротань, Щербань, Жебель, Гамаль, Ромась, Філіпась*. Тим більше, що і односкладові прізвища цього типу в українській лексиці не усвідомлюються як оклично-звертальні.

Утворення українських прізвищ цього типу було здійснене на підставі використання словотворчих основ присвійного характеру, що закінчувалися на флексію *-я* з послідувачим їй вилученням для усунення ознак присвійності і жіночого роду, що відповідали на питання *чий?, чия?*: *Гриня, Гуня, Диканя, Довганя, Гомеля, Жебеля, Ромася*. Аналогічні прізвища присвійного характеру утворення також продовжують своє існування, але вже без усвідомлення характеру їх присвійності, що фіксується відповідною зміною наголосу: *Гуня – Гуня, Диканя – Диканя, Гамалья – Гамалья*. Пом'якшення кінцевого приголосного в українських прізвищах цього типу є залишковим внаслідок існування вилученої флексії *-я*.

Деякі з прізвищ цього типу інколи трактуються, як прізвища неукраїнського походження (*Надь, Таль, Хіль, Баль, Мень*) в зв'язку з нерозумінням способу утворення, непрозорості їх основ та архаїчністю. Цей тип українських прізвищ „встречался редко и рано вышел из употребления” [60.13]. Незважаючи на такі висновки, цей тип українських прізвищ реально існує та часто слугує, як словотворча основа при утворенні інших типів українських прізвищ із

закінченнями на *-ко*, *-юк*, *-як*: Гринько (*Гринь+ко*), Стецько (*Стець+ко*), Галюк (*Галь+ук*), Ханюк (*Хань+ук*), Прудяк (*Прудь+ак*), Проняк (*Пронь+ак*). Реконструкція значення цих прізвищ може бути слідує: Гал (етнонім) – Галя́ (чий?, кого?) – Га́ль – „той що гала”, Рос (етнонім) – Рося́ (чий?, кого?) – Ро́сь – „той що роса”, Гун (етнонім) – Гуня́ (чий?, кого?) – Гу́нь – „той що гуна”.

Із пом'якшенням кінцевого приголосного в українській лексиці існує цілий ряд деяких доволі архаїчних топонімів: Грунь, Кубань, Лопань, Тамань, Ташань, Рось, тощо. Всі вони мають ознаки жіночого роду і їх спосіб утворення є аналогічним відповідним прізвищам, але реконструкція значення цих топонімів ускладнена затемненістю словотворчих основ, які в багатьох випадках закінчуються кінцевими словотворчими елементами *-ун*, *-ан*. Ці словотворчі елементи широко представлені в українському словотворенні. Так окремими типами українських прізвищ, поширених в полтавському регіоні виступають прізвища із закінченням на *-ан*: Бажан, Білан, Жадан, Личман, Мовчан, Педан, Рубан, Таран, Шаран, а також прізвища із закінченням на *-ун*: Богун, Бохун, Годун, Гладун, Коротун, Корзун, Корсун, Кравчун, Левцун, Левчун, Моргун, Перун, Супрун.

В більшості випадках при їх утворенні за словотворчу основу використані імена-прізвища (як правило, окрім хрестильних) та словотворчі суфікси *-ан*, *-ун*, варіантами яких виступають відповідно суфікси *-ян*, *-юн* (коли словотворча основа закінчується на пом'якшений приголосний або *-й*): Стоян, Троян, Горюн, Дядун, Каюн.

Самостійне значення суфіксу *-ан*, *-ун* в українській мові не збереглося. Ці суфікси дуже архаїчні і можливо їх самостійне значення збереглося в інших мовних системах (зокрема в мовах північнокавказьких етносів), але вірогідно, що вони утворилися від української вказівної частки *он* (в значенні *то*, *он то*). Ці прізвища є власне українські, органічні для української лексики та архаїчні. Можливо, в

утворенні українських прізвищ із закінченням на *-ан*, *-ун* ці кінцеві словотворчі елементи використані в якості аналогу займенника *він* (*вон*, *он*, *ан*, *вун*, *ун*).

Українські прізвища із закінченням на *-ай* загалом мало поширені. Переважна їх частина згрупована в полтавському регіоні що характеризує архаїчні особливості прізвищного складу цього регіону. Це: Бакай, Білай, Бородай, Бурлай, Волочай, Гайдай, Галай, Гамай, Грицай, Даргай, Джулай, Дунай, Колонтай, Кудлай, Куцай, Курай, Мамай, Нечай, Ручай, Тахтай, Турбай, Чурай, Шарай.

„Они образовались от прозвищ на *-ай/-яй*, *-ей*, *-уй/-юй*, которые похоже первоначально были глаголами в повелительном наклонении” [60.125].

Цей тип українських прізвищ, хоча і в русифікованій формі, широко поширений в північнокавказькому регіоні: Дагаєв, Дасаєв, Басаєв, Дудаєв, Газаєв, Будаєв, Сігаєв, Шалаєв. Повністю аналогічними українським прізвищам є адигські імена та прізвища Кулай, Хапай, Лапай, Мижай, що виступають, як масдари і „характеризуются двойственностью: с одной стороны они как и глаголы выражают действия, с другой – имеют черты имени существительного” [13.304]. „В древнеадыгском языке личные имена мужчин и женщин оформлялись суффиксом *-ай*. Об этом свидетельствуют формы личных имен: „Ун-ай” (женское имя), „Шъэу-ай” (мужское имя), „Гоцца-ай” (женское имя), „Сэтэн-ай” (женское имя)” [13.05]. Цей словотворчий елемент в адигській мові служить „средством выражения именной формы обращения” [13.305]. В даному випадку мова йде про повну ідентичність утворення українських прізвищ та адигських імен, імен-прізвищ із закінченням на *-ай*. „В адыгском языке имя и глагол не были дифференцированы, поэтому предметные и процессные понятия передавались общей для них лексической единицей” [13.305].

Подібною спільною лексичною одиницею при утворенні цього типу прізвищ виступає займенник *я (їа)*, як кінцевий словотворчий елемент. Словотворча основа цих прізвищ закінчується на флексію *-а*. До цієї основи долучається займенник *я (їа)*: *Бак – Бака – Бака+їа*, *Біл – Біла – Біла+їа*, *Гриц – Грица – Грица+їа*. Але носіями української мови прізвища на *-ай* усвідомлюються виключно, як іменники чоловічого роду, чому слугувало вилучення кінцевої флексії *-а*, як ознаки жіночого роду та усунення значення присвійництва: *Бакаїа – Бакаї*, *Білаїа – Білаї*, *Бородаїа – Бородаї*.

Імена, імена-прізвища із закінченням на *-ай* широко відомі із історичних джерел і виникли не пізніше кіммерійсько-скіфського періоду української історії. Це імена скіфських царів і богів: *Арпоксай*, *Колоксай*, *Таргітай*, *Папай*.

„В украинском языке развился своеобразный тип существительных на *ий* (укр. *-ій*, а не *-ий*), которые тоже выступают в качестве фамилий, склоняются как существительные и образуются в большинстве случаев от глагольных основ” [60.221]. Це: *Дерій*, *Дверій*, *Бабій*, *Жалій*, *Жигилій*, *Каплій*, *Кирий*, *Мамій*, *Папій*, *Палій*, *Путій*, *Смаглій*, *Стогній*, *Ужвій*, *Цебрій*, *Шалій*. Значення цих прізвищ може реконструюватися як *Бабій* – „той, що бабіє”, *Жалій* – „той, що жаліє”, *Стогній* – „той, що стогне”, *Палій* – „той, що палить”. Можливо, що утворення цих прізвищ здійснювалося шляхом приєднання до словотворчих основ, що закінчувалися на флексію *-і* також займенника *я (їа)* з послідуєчим вилученням флексії *-а*, як ознаки жіночого роду та присвійності: *Дері* (кого?, чий?) – *Дері+їа* – *Деріїа* – *Дерій*, *Путі* (кого?, чий?) – *Путі+їа* – *Путіїа* – *Путій*, *Каплі* (кого?, чий?) – *Каплі+їа* – *Капліїа* – *Каплій*, *Ман* – *Мані* (кого?, чий?) – *Мані+їа* – *Маніїа* (існує як окреме прізвище *Манія*) – *Маній*. Можливо, подібним способом утворювалися поширені в грузинській мовній системі менгрельські прізвища *Берія*,

Гамсахурдія, Жванія, Кантарія, Топурія, Шенгелія та їм подібні.

Характерною особливістю складу українських прізвищ полтавського регіону є „свободное использование в качестве фамилий прилагательных” [60.223]. До цього типу українських прізвищ відносяться: Бережний, Білий, Глухий, Горілий, Головатий, Калюжний, Колодяжний, Криничний, Лисий, Лютий, Мозговий, Мудрий, Рудий, Срібний, Холодний, Хрестовий, Чорний, Чубатий, Осадчий, Городничий, Наріжний, Швидкий. Можливо, що утворення цих прикметникових прізвищ здійснювалося шляхом приєднання до словотворчої основи, яка носила присвійне значення та, як правило, закінчувалась на голосний *-и (-e)*, словотворчого елементу *є (йє)* в значенні *єсть* (від дієслова *бути*) з послідуочим вилученням флексії *-e* для переведення в чоловічий рід: *Біли(e)+йє – Біли(e)йє – Білий*, *Чубати(e)+йє – Чубатий*, тощо. Щодо значення цих типів українських прізвищ, то вони мають певні відмінності не зважаючи на аналогічний спосіб утворення. Так прізвище із закінченням на *-ай* можуть реконструюватися в значенні: Білай – „той, хто біла”, Мамай – „той, хто мама”. Прізвища із закінченням на *-ій* можуть реконструюватися в значенні: Білій – „той, що білі(є)”, Жалій – „той, що жалі(є)”. Прізвища із закінченням на *-ий* мають значення прикметників і відповідають на питання який? В подальшому розвитку української мови кінцеві елементи цих типів українських прізвищ (слів) оформлялися у відповідні суфікси: *-ай*, *-ій*, *-ий* та використовувалися при словотворенні, як суфікси. Зокрема суфікс *-ай* оформлений подібним чином міг утвердитися в інших мовних системах зокрема в адигських та аварській мовах з аналогічним самостійним значенням, але в його основі лежить вищенаведена давньоукраїнська система утворення з використанням займенника *я (йа)* та кінцевого голосного словотворчої основи. Утворення українських

займенників: *чия, чий, яка, який* також тісно пов'язане із займенником *я (їа)*.

Окремим типом українських прізвищ, які зустрічаються в полтавському регіоні є прізвища із закінченням на *-ло*: Барило, Бехало, Браїло, Гупало, Дунайло, Забігайло, Зачепило, Кекало, Койло, Курило, Міняйло, Микало, Недбайло, Недригайло, Папило, Покотило, Пругло, Репало, Сікало, Сакало, Трясило, Тягло, Удайло, Шавло, Шарпило.

Вважається, що вони утворилися від форми дієслова минулого часу середнього роду (*було, читало, вело, несло*), і виникли із форми дієприкметника. Їх дієприкметникова форма стала сприйматися, як форма дієслова [24.318], а прізвища, як власні назви-іменники.

У словотворчій основі цих прізвищ досить часто використовуються імена-прізвища із закінченням на *-ай*: Бігай, Дунай, Дбай, Міняй, Удай. Особливістю цих прізвищ є також досить часте явне подовження кінцевого приголосного *-л*, що свідчить про збіг кінцевого приголосного *-л* словотворчої основи та приголосного *-л* словотворчого елементу *-ло*.

Особливо ці прізвища поширені у польській мові (Берилло, Гаврилло, Данилло, Курилло) та в литовській мові (Довгелло, Киркилло, Сурвилло) в яких фонетичне подовження приголосного *-л* зафіксоване морфологічно. В українській лексиці широко використовуються українізовані хрестильні імена із закінченням *-ло*: Кирило, Гаврило, Михайло, Данило, Порхвило, Павло. Із історичних джерел XIV-XV ст. відомі прізвища-імена представників польсько-литовсько-української знаті із закінченнями на *-ло*: Жмайло, Коригайло, Свидригайло, Скіргайло, Ягайло. Із наведених прикладів зовсім не всі українські прізвища із закінченням на *-ло* утворилися із форм дієприкметників. Кінцевий словотворчий елемент *ло* також використаний при утворенні призирлевих та лайливих слів української лексики (*мамло, хамло, бидло, ракло*).

Самостійне значення кінцевого словотворчого елементу *ло* в українській лексиці не збереглося, але можливе його самостійне значення збереглося в аварській мові в якості вказівного займенника *лъо*, що означає *той, та, те* [17.370], і що повністю відповідає значенню українських прізвищ із закінченням на *-ло*. Їх значення може реконструюватись як: Гупало – „той, що гупа”, Сікало – „той, що сіка (січе)”, Тягло – „той, що тяг” і тому подібне.

Отже словотворчий елемент *ло* в українській лексиці є органічним, архаїчним та запозиченим з української мови в польську та литовську мови. В своїй суті українські прізвища із закінченням на *-ло* є композитами із словотворчої основи ім'я (ім'я-прізвище) та кінцевого словотворчого елементу *ло*, який використовується в значенні займенника *той, та, те*.

Українські прізвища із закінченням на *-ба* складають окремий тип українських прізвищ, що зустрічаються в полтавському регіоні. Це: Глоба, Дзюба, Деба, Заремба, Заруба, Кандзюба, Коба, Ковба, Кольба, Кашуба, Маршуба, Нелюба, Нетреба, Обринба, Обриньба, Пашуба, Рахуба, Скиба, Торба, Шандиба, Шкреба, Шкаруба, Щерба, Яцуба та деякі інші. Ці українські прізвища є досить складними для розуміння їх утворення та значення у зв'язку із непрозорістю більшості їх словотворчих основ та варіативності способу утворення. Утворення більшості із цих прізвищ здійснювалося шляхом долучення до словотворчих основ, що закінчувалися на приголосний *-б*, флексію *-а*, яка надавала основі (прізвищу) значення присвійності та ознаки жіночого роду. *Глоб+а* – *Глоба* (кого?, чий?), *Щерб+а* – *Щерба* (кого?, чий?), *Горб+а* – *Горба* (кого?, чий?). З іншої сторони в українській мові поширені узагальнюючі іменники дії, процесу із закінченням *-ба* (*ходьба, косьба, молотьба, боротьба*) та деякі інші (*скиба, торба, свайба, тощо*) з цим же кінцевим словотворчим елементом, який можливо, мав у давньоукраїнській мові своє самостійне значення. Тим більше, що деякі з українських прізвищ цього типу явно не

відповідають вищенаведеному способу утворення: *Обринба* – *Обрин* (етнонім присвійної форми, що відповідає на питання кого?, чий?)+*ба*, *Шандиба* – *Шанди* (ім'я-прізвище присвійної форми, що відповідає на питання кого?, чий?)+*ба*, *Кольба* – *Коль* (ім'я-прізвище)+*ба*.

У споріднених адигських мовах, мовах північнокавказьких етносів, абхазів та абазин також поширені прізвища із кінцевим словотворчим елементом *ба*: *Агжба*, *Делба*, *Тарба*, *Хашба*, *Лакоба*, *Чачба*, який використовується як „абхазский мужской фамильный суффикс” [14.162]. В абазинській мові словотворчий елемент *ба* зберіг своє самостійне значення в якості дієслова *бачити* та вказівного займенника *то, це*.

В сучасній українській лексиці цей словотворчий елемент також зберіг своє самостійне значення у вигляді урізаного українського дієслова *бачити* – *ба* (*он ба, ти ба, тощо*). Можливо, у давньоукраїнському словотворенні цей елемент широко використовувався у значенні вказівного займенника *то, це*, в тому числі і при утворенні українських прізвищ цього типу, значення яких може реконструюватись: *Обринба* – „то обрин(а)”, *Шандиба* – „то шанди”, *Кольба* – „то коль”. Українські прізвища цього типу є власне українськими, органічними для української лексики та архаїчними.

Окремим типом українських прізвищ, що мають певне поширення у полтавському регіоні, є прізвища із закінченням *-ма*: *Бегма*, *Бучма*, *Гудима*, *Кожома*, *Кузема*, *Кучма*, *Сулима*, *Товма*, *Цьома*, та деякі інші. Вони складають окремий тип українських прізвищ. В їх словотворчій основі можуть використовуватися словотворчі елементи різноманітного значення, але об'єднує їх кінцевий словотворчий елемент *ма*. Ці прізвища за своєю структурою являють собою композити із двох словотворчих елементів. Передній словотворчий елемент може мати різноманітне значення – імя, імя-прізвище, рід зайняття, навіть означення дії. Кінцевим

словотворчим елементом у цих прізвищах виступає словотворчий елемент *ма* у значенні *є* (урізане українське дієслово *мати*): *Куч+ма – Кучма, Буч+ма – Бучма*, тощо. Урізаний словотворчий елемент *ма* використовується не тільки при утворенні цього типу українських прізвищ, а і взагалі в українському словотворенні: *нема (немає)* у значенні *не є*, *дарма (дар+ма)* у значенні *дар є*, тощо. Аналогом значення урізаного українського словотворчого елементу *ма* може виступати український вказівний займенник *то (це)*. Реконструкція значення цих прізвищ доволі проста: *Бучма – Буч(i)+ма – є (то) бучі, Кучма – Куч(i) + ма – є (то) кучі, Гуди+ма – є (то) гуди, той що належить гуді*.

Від українських прізвищ із закінченням *ма* можуть утворюватися похідні вторинні українські прізвища шляхом вилучення флексії *-а*, для усунення ознак жіночого роду та значення присвійності: *Сулим(а) – Сулим, Гудим(а) – Гудим, Кизим(а) – Кизим*, тощо.

Цікавим є спосіб утворення та структура поширеного українського прізвища Бурмака. До словотворчої основи *бур* був долучений словотворчий елемент *ма* у значенні *є (то)*: *бур + ма – бурма*. В результаті утворилося українське прізвище Бурма, значення якого може реконструюватися як „*є (то) бур*”, тобто „*є (то) рудий*”. В подальшому, до словотворчої основи (утвореного прізвища) *бурма* був долучений урізаний вказівний український займенник *ка* у значенні *яка*: *бурма+ка – бурмака*. Значення утвореного українського прізвища Бурмака на основі української лексики та українського словотворення може реконструюватися як „*яка є бура, яка є руда*”. Від цього прізвища утворилося похідне вторинне прізвище Бурмак шляхом вилучення флексії *-а*, з метою усунення ознак жіночого роду та значення присвійності.

Все різноманіття українських прізвищ полтавського регіону не обмежується наведеними вище та

охарактеризованими типами українських прізвищ. До окремих типів українських прізвищ, що зустрічаються в полтавському регіоні можуть відноситися групи прізвищ із закінченням на *-ур (-юра)*: Дідур, Дядюра, Ладур, Маюра, Петлюра, із закінченням на *-ус*: Герус, Демус, із закінченням на *-ва*: Гужва, Боцва, Силва, із закінченням на *-да*: Коверда, Марадуда, Сегеда, із закінченням на *-са*: Свирса, Верекса, та деякі інші. Вони не складають більш-менш значного прошарку складу прізвищ полтавського регіону, але, безперечно, характеризують полтавський регіон та потребують детального аналізу.

Окрім того, у полтавському регіоні зберігся потужний шар, так званих, „вуличних” прізвищ без дослідження яких, у багатьох випадках, важко встановити первинність походження того чи іншого фіксованого прізвища та родоводів. Наприклад, у Зіньківському та Шишацькому районах Полтавської області носії прізвища Сизоненко (Сизоненки) мають „вуличне” прізвище Греки із наголосом на кінцевому складі, носії прізвища Назаренко (Назаренки) мають „вуличне” прізвище Велички, а носії прізвища Романенко (Романенки) мають „вуличне” прізвище Нагули. Парність фіксованих та „вуличних” прізвищ часто фіксується не тільки в одному населеному пункті, а і у досить віддалених один від одного населених пунктах полтавського регіону. Це досить цікаве явище, яке потребує окремого дослідження.

Українські прізвища полтавського регіону існують в рамках загальної системи утворення українських прізвищ, що базується, у свою чергу, на загальних принципах українського словотворення та на українській лексиці. Українські прізвища полтавського регіону утворювалися на різноманітних словотворчих основах із задіянням при їх утворенні різноманітних кінцевих словотворчих елементів, які, як правило, мають (мали) самостійне значення в українській лексиці і надають словотворчим основам, задіяним в утворенні українських прізвищ, відповідних ознак.

При утворенні українських прізвищ широко задіяні у якості кінцевих словотворчих елементів українські архаїчні словотворчі елементи, що втратили своє самостійне значення в українській лексиці: *ко* у значенні *дитя, син*; *ар* у значенні *він*; *ас* у значенні *він достойний, благородний*; *ло* у значенні *той, та, то*. Ці словотворчі елементи не зберегли свого самостійного значення в українській лексиці, але у багатьох випадках їх самостійне значення збереглося у мовах північнокавказьких етносів (адигських та аварській) і встановлюється через лексичний склад цих мов.

В утворенні українських прізвищ задіяні також урізані кінцеві словотворчі елементи української лексики: *ма* (у значенні *є*) від українського дієслова *мати*; *ба* (у значенні *он, то*) від українського дієслова *бачити*; урізаний український займенник *ка* у значенні *яка (та)* та *кий* у значенні *який (той)*.

Кінцевим словотворчим елементом при утворенні українських прізвищ часто виступають українські вказівні частки та займенники: *он* (у значенні *то*), *та, ота, га* (у значенні *що*), *ся, сі, ця, ці, я* та деякі інші, а також заперечна частка *не* у формі *но*.

Кінцевими словотворчими елементами при утворенні українських прізвищ виступають також так звані українські суфікси *ан, ун, ин* які утворені на основі української вказівної частки *он* і, вірогідно, є просто фонетичними варіантами цієї частки, які з часом отримали в українській лексиці дещо варіативні значення.

Домінуючими типами українських прізвищ полтавського регіону виступають прізвища із закінченням на *-ко* (Коваленко, Романенко, Романко, Корнійко, тощо) та так звані безсуфіксні прізвища (Вовк, Коваль, Кисіль), в тому числі і композитні (Вовкоріз, Убийвовк). У більшості випадків українські прізвища полтавського регіону є композитними, органічними для української мови та архаїчними. Такими ознаками характеризуються також і

топоніми полтавського регіону, що дає підстави для висновків про стабільний (на протязі декількох тисяч років) давньоукраїнський склад населення полтавського регіону незважаючи на всі складності історичного процесу в регіоні.

Іншою характерною ознакою українських прізвищ полтавського регіону є використання для їх утворення словотворчих основ присвійного значення із ознаками жіночого роду з послідуєчим усуненням цих значень та ознак шляхом перевodu цих прізвищ в чоловічий рід (вилученням флексій, які є ознаками жіночого роду та присвійності).

Це характеризує системність процесу, як утворення українських прізвищ, так і загалом українського словотворення на доволі довгому історичному відрізку існування українського етносу та його мовної системи від кімерійсько-скіфського періоду нашої історії, а можливо і глибше.

Українські назви населених пунктів полтавського регіону: утворення та реконструкція значень

Встановлення способів утворення та значення назв населених пунктів полтавського регіону є однією із складових вирішення проблеми походження (етногенезу) українців. Типізація ойконімів (назв населених пунктів) за способом утворення дозволяє визначити їх словотворчі основи, провести реконструкцію значень та встановлення значень конкретних ойконімів. Масове перейменування населених пунктів в радянський період, русифікація та корегування їх назв, з метою усунення незрозумілих (грубих) назв, дещо деформувало загальну картину поширення тих чи інших типів ойконімів, ускладнило реконструкцію їх значень, але незважаючи на це типізація ойконімів за способом утворення є можливою і необхідною з метою відновлення давнього лексичного складу української мови та встановлення їх значень.

Домінуючим типом ойконімів полтавського регіону є назви населених пунктів із закінченням на *-ка*. До найбільш поширеного виду цього типу ойконімів відносяться назви населених пунктів утворені від імен, імен-прізвищ із використанням присвійного суфіксу *-ів*: Андріївка, Власівка, Гамаліївка, Герусівка, Ковалівка, Карлівка, Ляшківка, Машівка, Михайлівка, Мехедівка, Павлівка, Решетилівка, Северинівка, Семенівка, Троянівка, Хижняківка, та їм подібні. До цього ж виду відносяться назви населених пунктів словотворча основа яких не має прозорого значення, але може трактуватись, як імена чи прізвища: Ветхалівка, Зачепилівка, Коржівка, Корсунівка, Козубівка, Лисівка, Нехрестівка, Перевалівка, Рашівка, Ремівка, Свічківка, Часниківка та їм подібні.

До другого виду ойконімів цього типу відносяться назви населених пунктів утворені від словотворчих основ, що

вірогідно, не являються іменами, іменами-прізвищами, із використанням все того ж присвійного суфіксу *-ів*: Березівка, Дібрівка, Дубівка, Загрунівка, Перекопівка, Соснівка та їм подібні. До третього виду цього типу ойконімів відносяться назви населених пунктів із закінченням на *-ка*, але утворені без використання присвійного суфіксу *-ів*: Вільшанка, Багачка, Кам'янка, Коноплянка, Підозірка, Піщанка, Побиванка, Лютеняка та їм подібні.

Отже переважна більшість ойконімів цього типу утворилося від імен та імен-прізвищ з долученням до них присвійного суфіксу *-ів*, які в сполученні і виступають словотворчими основами цих ойконімів: *Влас+ів – Власів*, *Троян+ів – Троянів*, *Решетил(о)+ів – Решетилів*, *Маиш(а)+ів – Маишів*, тощо. Значення цих ойконімів (без кінцевого словотворчого елемента *ка*) у більшості випадків співставляється із загальним означенням населеного пункту *хутір*: *Павл(о)+ів – „Павлів хутір”*, *Корж+ів – „Коржів хутір”*, *Зіньк(о)+ів – „Зіньків хутір”*, *Решетил(о)+ів – „Решетилів хутір”*.

При утворенні цього типу ойконімів, але без використання присвійного суфіксу *-ів* (Піщанка, Вільшанка, Кам'янка, тощо), за словотворчу основу використаний прикметник жіночого роду (піщана, вільшана, кам'яна). У більшості випадків це назви дрібних водних об'єктів (гідроніми) до яких долучався кінцевий словотворчий елемент *ка* з вилученням кінцевої флексії *-а* словотворчої основи: *Піщан(а)+ка – Піщанка*, *Вільшан(а)+ка – Вільшанка*. Без присвійного суфіксу *-ів* утворені також архаїчні ойконіми в основі яких використані імена, імена-прізвища: *Шадур(а)+ка – Шадурка*, *Багач+ка – Багачка*, *Побиван+ка – Побиванка*, *Лютен(я)+ка – Лютеняка*.

Кінцевий словотворчий елемент *ка* долучений до словотворчих основ цього типу ойконімів являє собою займенник жіночого роду *яка*, використаний в урізаному вигляді у варіанті *(я)ка*. В українській лексиці такі випадки

зафіксовані. Неозначений займенник *казна* (*казна-що, казна-хто*) являє собою композит утворений із використанням в урізаному варіанті займенника *яка* та словотворчого елементу *зна* (*ка+зна*), де словотворчий елемент *ка* виступає в значенні *ця, та (яка)*. Реконструкція значення ойконімів цього типу може бути наступною: Павлівка – „та (ця) павлів”, Лютенька – „та (ця) лютєня”, Піщанка – „та (ця) піщана”.

Реконструкція значень ойконімів цього типу може співставлятись тільки із загальним означенням населеного пункту, що має ознаки жіночого роду. Таким означенням може виступати загальна назва населеного пункту *рúса* яка збереглася в аварській мові, як *росу* (*рúса*) – *поселення*, тобто Павлівка – „та (ця) рúса павлів”, Лютенька – „та (ця) рúса лютєня”, Піщанка – „та (ця) рúса піщана”.

Долучення словотворчого елементу *ка* до словотворчих основ цього типу ойконімів продовжувало здійснюватися навіть після втрати в українській лексиці лексеми *руса* (*росу*) та утвердженні аналогічної лексеми *село*, як *поселення*. Але потрібно відмітити, що, зокрема, в полтавському регіоні загальним означенням населеного пункту у певні історичні періоди, можливо, виступали також терміни *ула* (*ул*) та *слободка*, як синоніми лексеми *рúса*, що також зникли у самотійному значенні із української лексики.

У деяких випадках ойконіми із закінченням на *-ка* могли утворитися від словотворчих основ, якими виступали імена, імена-прізвища із закінченням на *-ко* (Галійко, Романко, Сажко, тощо) із заміною флексії *-о* на флексію *-а* для надання словотворчій основі ознак жіночого роду та присвійного значення: *Галійк(о)+а* – *Галійка*, *Сажк(о)+а* – *Сажка*. Подібні ойконіми в полтавському регіоні зустрічаються рідко.

Назва одного із найбільших сучасних міст Полтавщини Кременчук є власне українським ойконімом, за словотворчу основу якого, використаний словотворчий елемент *крем* (*кремíнь* – *крем+íнь*, *крем'ях* – *крем+ях*, *кремезний* – *крем+езний*) значення якого *камінь, твердий, тверд, твердь*.

При утворенні цього ойконіму до словотворчої основи *крем* долучається присвійний суфікс *-ин* (*крем+ин – кремин*), який надав словотворчій основі значення присвійності та ознак якості, що відповідали на питання *який?, чий?* В подальшому до утвореної лексеми *креми(е)н* був долучений український займенник *яка, (я)ка* в урізаному варіанті *Креми(е)н+ка – Креми(е)нка*, що надавав лексемі значення аналогічного значенню *кам'янка, камінка, каме(и)нка*, а точніше – „та, що креми(е)нка”, „яка креми(е)нка”. При утворенні ойконіму на місце вилученої флексії *-а* долучався кінцевий словотворчий український елемент *ук* одним із самостійних значень якого є „великий”, „велика” – *Креми(е)нк(а)+ук – Креми(е)нкук*, а приголосний *-к* перейшов у приголосний *-ч*: *Креми(е)нчук – Кременчук*.

Отже кінцевим варіантом значення ойконіму *Кременчук* може бути „той, який кам'яний (твердий) великий”, „та, яка кам'яна (тверда) велика”. Враховуючи місце розташування населеного пункту, реконструкція значення ойконіму, вірогідно, може співставлятися не із загальним означенням населеного пункту *рўса*, а із *переправою* (*перевозом, бродом*) через Дніпро та її характерними ознаками, що були перенесені в подальшому на населений пункт, який виник біля переправи – „та, яка кам'яна (тверда) велика переправа (перевіз, брід)”, „велика кам'яна (тверда) переправа (перевіз, брід)”.

Окремим типом ойконімів поширених в полтавському регіоні є назви населених пунктів, що закінчуються на флексії *-и* та *-і*. Це: *Артюхи, Бути, Бешти, Бохуни, Вовки, Говори, Гусаки, Ждани, Легейди, Леги, Лази, Риги, Мелихи, Ремиги, Сари, Самари, Цьови, Чорнухи, Шкурпели, Шеки, Швадрони* та інші, а також *Білаші, Бабичі, Ваці, Гончарі, Зозулі, Ковалі, Котлярі, Степурі, Шкілі, Яроші*.

За словотворчу основу цих ойконімів використані, як правило, різноманітні часто затемненого значення імена, імена-прізвища, прізвища до яких долучені флексії *-и* чи *-і*,

що надали цим основам ознак множинності. Значення утворених ойконімів лежить в родовій належності спільноті займаної території (населеного пункту), місця проживання. З мовної ж точки зору це проста форма множини імені чи прізвища.

Деякі з цього типу ойконімів утворені з використанням словотворчих основ, які вірогідно не можуть відноситись до імен чи прізвищ: Бутки, Будки, Бірки, Гайки, Лубни, Лавки, Ярки, Санжари, Кошари, Ліски, Підозірки, Вили, Терни, Піски, Шишаки. В цьому випадку ойконіми означають ландшафтні, рельєфні ознаки місцевості, яку займає той чи інший населений пункт, безвідносно до ознак його населення.

Окремий тип ойконімів поширених в полтавському регіоні складають назви населених пунктів із закінченням *-ці*: Біївці, Вінтенці, Гінці, Гиринці, Дучинці, Заїченці, Западенці, Ісківці, Капівці, Лавринці, Москальці, Мильці, Пулинці, Гудківці, Хитці, Халепці та інші. За словотворчу основу в ойконімах використані різноманітні імена, прізвища, а також назви інших населених пунктів з долученням до основи вказівного займенника *ці*. Вказані ойконіми означають сукупність населення за певною спільною ознакою, яке проживає в даному населеному пункті.

Окремим типом ойконімів поширених в полтавському регіоні є назви населених пунктів, що закінчуються на флексію *-е*: Тепле, Високе, Широке, Лугове, Попове, Пушкареве, Якимове, Чернече, Балясне, Підгірне, Качанове, Кирякове, Вільхове, Глинське та їм подібні. Словотворча основа цих ойконімів різноманітна, а флексія *-е* надає цим основам прикметникових ознак середнього роду, які відповідають на питання *яке?*, інколи *чиє?* Значення ойконімів співвідноситься із такими загальними означеннями населених пунктів як *місто*, *містечко*, *селище*, *село*. Ці ойконіми є новоутвореннями в порівнянні з іншими типами ойконімів.

Подібними за утворенням до цього типу ойконімів є назви населених пунктів із закінченням на *-ця*: Устивиця, Лохвиця, Солониця, Криниця. В їх утворенні використаний, як кінцевий елемент, вказівний займенник *ця*, але на відміну від попереднього типу, це архаїчні ойконіми, що співвідносяться із означенням населеного пункту „*руса*” (*Устівц+ця, Лохвц+ця*) та мають ознаки присвійності.

До окремого типу ойконімів відносяться назви населених пунктів, що закінчуються на присвійні суфікси *-ів* та *-ин*: Зіньків, Лехів, Лейків, Шкадретів, Селюків, Коптів, Рудиків, Пирятин, Снітин, Гирчин. За словотворчу основу цих ойконімів використані імена та імена-прізвища з долученням відповідних присвійних суфіксів: *Пирят(а)+ин – Пирятин, Сніт(а)+ин – Снітин, Лех+ів – Лехів, Лейк(о)+ів – Лейків, Рудик+ів – Рудиків, Копт+ів – Коптів*. Значення вказаних ойконімів сугубо присвійне. Вони означають кому належить той чи інший населений пункт. Ойконіми архаїчні і співвідносні із загальним означенням населеного пункту *хутір* та *град*.

Ойконіми присвійного значення утворені із долученням до словотворчої основи різноманітного значення українського присвійного суфіксу *ин* (*ін, ен*), що виник на основі українського вказівного займенника *он* (у значенні *то*) широко поширені у Центральній, Північній та Східній Європі: Берлін, Бремен, Відень (Віден), Дебрецен, Дрезден, Копенгаген, Люблін, Мюнхен, Щецін та багато інших.

Назва двох населених пунктів полтавського регіону Санжари (Старі та Нові) досить важка для пояснення значення та способу утворення на основі української лексики. Назва цих населених пунктів фіксується у історичних джерелах XVI-XVII ст. Її походження та утворення пов'язується дослідниками із тюркськими термінами *санчар* – *брід*, або із *санджак* – *знамено, штандарт*. Але назва цих поселень, як і самі поселення, виникла значно раніше, про що свідчить наявність давнього городища VIII-X ст. біля

поселення Старі Санжари, і тоді ніякого відношення тюркські терміни до утворення назви Санжари не мають. Безперечно також, що виникнення назви цих однойменних поселень та самих поселень по р. Ворскла в 15 км. одне від іншого і їх функціонування тісно пов'язане із водним об'єктом. Вірогідно, ойконім Санжари утворився на суто українській словотворчій основі *санча* (*санці, санчата – санча+та*) у значенні *сани*, до якої на місце вилученої флексії *-а* був долучений український словотворчий елемент *ар* у значенні *він* (*той, цей*), який зберіг своє самостійне значення в адигейській мові і за участю якого утворено в українській лексиці ряд українських прізвищ (назв професій, роду зайнять): *санч(а)+ар – санчар* (*санчатник, саночник*). З часом приголосний *-ч-* в ойконімі Санчар зазнав суто фонетичних змін і перейшов у приголосний *-ж-*. До утвореної форми ойконіму була долучена флексія *-и*, як ознака множинності: *Санч(ж)ар – Санжар+и – Санжари*, внаслідок чого утворилася сучасна форма ойконіму, яка може реконструюватися у значенні „санчатники, саночники”, які здійснюють перевезення саньми через р. Ворскла, по санному шляху (зимовому). У полтавському регіоні до початку ХХ ст. ойконім Санжари вживався у розмовній лексиці у формі Санжарів, із долученням до первинної форми Санжар українського присвійного суфіксу *-ів*: *Санжар+ів – Санжарів*, що надавало ойконіму присвійного значення – „поселення санчатників, саночників”.

Назва столиці РФ Москва має відгідронімне походження, тобто, у зв'язку із деетимологізацією гідроніму Москва, назву водного об'єкту перебрало на себе поселення, що розташовувалося на ньому. Гідронім Москва утворився на словотворчій основі *мошка*, із долученням на місце вилученої флексії *-а* присвійного суфіксу *-ов*: *мошк(а)+ов – мошков*. До утвореної форми гідроніму була долучена флексія *-а*, як ознака жіночого роду, з метою узгодження у роді утвореного гідроніму із загальним означенням водного об'єкту – *ріка*:

мошков+а – *мошкова*. Утворений гідронім може реконструюватися у значенні „ріка мошки, мошкова ріка”. З часом приголосний *-ш-* гідроніму зазнав фонетичних змін і перейшов у приголосний *-с-* (в українській лексиці такі фонетичні зміни, як правило, відбуваються у зворотньому порядку – приголосний *-с-* переходить у приголосний *-ш-*), а передкінцевий голосний *-о-* випав із утвореного гідроніму: *мош(с)кова* – *моск(о)ва* – *Москва*. Подібні приклади із випаданням голосного *-о-* при утворенні лексем із використанням присвійного суфіксу *-ов* нерідко зустрічаються в українській лексиці: *вошова* – *вошва*, *мишова* – *мишва*, *мурахова* – *мурахва*, *листова* – *листва* – *лиштва* (український термін у вишивці) та інші.

Окремим типом ойконімів, що поширені в полтавському регіоні є назви населених пунктів, що закінчуються на *-щина*. Це: Артелярщина, Базилевщина, Воронянщина, Галещина, Григорівщина, Дуб’янщина, Дзюбівщина, Калинівщина, Корещина, Козельщина, Морозівщина, Лісівщина, Писарівщина, Рунівщина, Орликівщина, Соколівщина, Сахнівщина, Селещина, Тернівщина, Хейлівщина, Шарківщина та їм подібні.

За словотворчу основу цих ойконімів, використані, як правило, імена, імена-прізвища в присвійній формі із використанням для їх утворення присвійного суфіксу *-ів*: *Дзюб(а)+ів* – *Дзюбів*, *Мороз+ів* – *Морозів*, *Сахн(о)+ів* – *Сахнів*, *Хейл(о)+ів* – *Хейлів*, *Шарк(о)+ів* – *Шарків* і т.п. До утвореної присвійної форми ойконіма долучався словотворчий елемент *ще*, який надає словотворчій основі (Дзюбів, Морозів, Сахнів) значення збільшення її характерних ознак. Синонімами словотворного елемента *ще* (підсилювальна частка) в українській лексиці виступають лексеми *іще*, *аще*, а в російській „*ещо*”, „*ишо*”. Такі ойконіми реально існують в українській лексиці, як самостійні: *Городище*, *Будище*, *Мостище*, *Монастирище*, *Таборище*, *Шатрище*. При заміні флексії *-е* на флексію *-а* утворюється

ойконім множинної форми: Будища, Нехвороща, Тараща, Таборища, Шатрища.

Після утворення ойконімів із закінченням на *-ще* (Морозівще, Дзюбівще, Сахновще, Базилівще) до цих форм долучається присвійний суфікс *-ин* із ознакою жіночого роду *-ина*, з вилученням кінцевої флексії *-е* словотворчої основи: *Морозівщ(е)+ина* – *Морозівщина*, *Дзюбівщ(е)+ина* – *Дзюбівщина*, *Сахнівщ(е)+ина* – *Сахнівщина* і т.п.

Реконструкція значення утворених ойконімів є достатньо складною, але, вірогідно, що вони в кінцевому результаті визначають належність даного населеного пункту іншому: *Морозівщина* – „та, що відноситься (належить) морозівщущу”, *Дзюбівщина* – „та, що відноситься (належить) дзюбівщущу”, та співвідноситься із загальними ознаками населеного пункту *росу, роса, руса* – *поселення*.

Ойконіми цього типу є характерними для полтавського регіону і виступають однією із етнічних ознак регіону. На Полтавщині таких ойконімів зафіксовано на даний час близько сотні. Існують такі ойконіми, але в значно меншій кількості, в Сумській, Чернігівській, Черкаській та Київській областях (по декілька десятків).

У вказаних областях ойконіми цього типу згруповані, як правило, в районах прилеглих до Полтавщини: в Роменському, Драбівському, Прилуцькому та Яготинському районах відповідних областей. Сумщина є другим регіоном за поширенням вказаних ойконімів. Вони, окрім Роменського району, присутні в Сумському, Недригайлівському, Лебединському та Білопільському районах. В інших регіонах України ці ойконіми зустрічаються або спорадично, або відсутні.

На території Полтавщини ці ойконіми згруповані нерівномірно (є райони де вони зовсім не зустрічаються), в основному, в басейні річок Псел та Сула. Найбільша кількість цих ойконімів згрупована у Великобагачанському, Гадячському, Зіньківському, Лохвицькому районах області.

Це може бути пов'язане із існуванням певної етнічної спільноти у регіоні поширення вказаних ойконімів якою, вірогідно, були *уличі, ули, герули, атаули* вони ж *будії та будини*.

В місті Полтава існує ойконім цього типу як назва колишньої околиці міста – Кобищани. Словотворчою основою цього ойконіму виступає словотворчий елемент *коб* (*коба, коби*). В полтавському регіоні, як і взагалі в Україні, даний словотворчий елемент при утворенні назв населених пунктів є непродуктивним. В полтавському регіоні існує тільки декілька ойконімів з незаперечною словотворчою основою *коб* – Коби, Кобці.

Утворення ойконіму Кобищани здійснюється шляхом долучення до словотворчої основи *коб* флексії *-и*: *Коб(а)+и* – *Коби*, яка могла надавати словотворчій основі значень множинності. До утворення множинного варіанту *Коби* долучався словотворчий елемент *ще* (підсилювальна частка) – *Коби+ще* – *Кобище*, яка надавала словотворчій основі значення *великі (багато)*. В цьому варіанті значення ойконіму *кобище* може реконструюватися, як „великі коби” („багато коб”), як певна місцевість. В подальшому до словотворчої основи *кобище* долучався кінцевий словотворчий елемент *ан* (*он*) в значенні *он ті, он то, он те* на місце вилученої кінцевої флексії *-е* та з долученням флексії *-и*, як ознаки множини: *Кобищ(е)+ан+и* – *Кобищани* (*будищани, таращани* і.т.п.).

Реконструкція значення цього ойконіму може бути слідуєча: „он ті з кобищ”, „вони ті, що з кобищ”.

Утворення назви населеного пункту Кобищани не типове для утворення ойконімів в українській лексиці в зв'язку з використанням для його утворення кінцевого словотворчого елементу *ан+и* (*ан* у множинній формі). У більшості випадків цей кінцевий словотворчий елемент задіюється при утворенні українських лексем, що означають спільноту населення певного регіону, території, населеного пункту (*бужани,*

будичани, галичани, таращани, молдавани і тому подібні). Деякі із цих лексем, що означають людську спільноту, в українській мові утвердилися в значенні ойконімів із змінами тільки в наголосі: галича́ни – Галича́ні, бужа́ни – Бужа́ні, будича́ни – Будича́ні, молдава́ни – Молдава́ні. В цьому ряду і існує ойконім кобища́ни – Кобища́ні.

Значення словотворчої основи *коб* (*коби*, *коба*) в українській лексиці є затемненим. Від вказаної словотворчої основи в українській мові утворені лексеми *кобеняк* (*коб+ен+як*) та *кобка* (*коб+ка*). В зв'язку з цим, словотворчу основу *коб* можна інтерпретувати в значеннях: *плащ*, *накидка*, *бурка*, *башлик*, *шапка із шликом*, *шлик*, а найточніше, як *клобук*. В руських літописах зафіксований етнонім *чорні клобуки*, який відноситься до періоду Київської Русі. Це назва етносу чи об'єднання етносів, що знаходилися в басейні річки Рось в Придніпров'ї і мали політичну організацію подібну до козацької. Вірогідно, що етнонім *чорні клобуки* є чисто літописним (або церковно-літературним), а в українській лексиці це були *чорношличники*, (можливо, козаки) і синонімом цієї лексеми був термін *коб* (*коби*). У мовах північнокавказьких етносів існує ім'я *Коба*, в аварській мові *кьоб* означає *побити*, *вдарити*, що пов'язує значення *коб* (*коба*, *коби*) з *боєм*, *бойовищем*, *бійцями*.

Повна реконструкція значення ойконіму *кобищани* може бути слідуючою: „вони з великих клобуків, чорношличників” або „вони ті з місцевості де багато клобуків, чорношличників (*коб*)”, „вони ті, що з кобищ”. Ойконім *Кобищани* в принципі не міг бути утворений від прізвища *Кобищан*, навпаки прізвище *Кобищан* утворилося від ойконіму *Кобищани* шляхом вилучення кінцевої флексії *-и*, як ознаки множинності, при виділенні конкретної особи із загального означення певної людської спільноти *кобищани*.

Українські ойконіми полтавського регіону знаходяться в загальних рамках утворення українських ойконімів та української лексики, хоча і мають певні особливості в ареалах

поширення. Переважна більшість українських ойконімів полтавського регіону тісно пов'язані з утворенням українських прізвищ і у порівнянні із українськими прізвищами, у більшості випадків являють собою вторинні лексеми побудовані на словотворчій основі українських прізвищ, що є цілком логічним явищем в українському словотворенні.

Українські ойконіми полтавського регіону також досить архаїчні, органічні для української мови, мають свою систему утворення та побудови і являються характерною ознакою етнічних особливостей українського населення полтавського регіону.

Гідроніми полтавського регіону: утворення та реконструкція значень

Майже всі більш-менш значні водотоки полтавського регіону (окрім частини дрібних водотоків) носять назви, які на даний час є незрозумілими українському населенню полтавського регіону. Вони архаїчні, надзвичайно давні, у зв'язку з чим повністю деетимологізовані, що є у таких випадках звичайним явищем. Незвичним є те, що населення полтавського регіону зберігало у своїй лексиці вже незрозумілі для себе назви водотоків на протязі тисячоліть. Це свідчить про надзвичайну стабільність етнічного складу населення полтавського регіону, про його осілість і постійність проживання у цьому регіоні на протязі тисячоліть.

Неодноразові спроби дослідників-науковців пояснити значення назв водотоків полтавського регіону не увінчалися успіхом і однозначна загальноприйнята трактовка значень назв цих водотоків відсутня. Це можна пояснити або незнанням української лексики, способів українського словотворення, або відвертим ігноруванням українських витоків цих назв. Частина дослідників у всіх топонімах полтавського регіону взагалі вбачає тільки тюркізми чи угро-фінські запозичення, не рахуючись із тим, що носіями цих мов були, як правило, кочові етноси, що апріорі ніяк не могли впливати на топоніміку полтавського регіону.

Реконструкція значення гідронімів полтавського регіону можлива виключно на основі української лексики та способів українського словотворення із можливим залученням лексем іншомовного походження, але тільки на вагомих підставах.

Сула

Ріка Сула є одним із найбільших водотоків полтавського регіону, ліва притока р. Дніпра, яка бере свій початок у Сумській області, протікає територією Сумської та Полтавської областей. Гідронім Сула у нині існуючій формі неодноразово фіксувався у руських літописах, у згадках про історичні події, найраніші із яких, датуються X ст. Так, ріка Сула згадується у руських літописах, як ріка руського (полянського) племені сіверян (сіверців) та, як ріка по якій великий князь київський Володимир для оборони своїх володінь „ставив гради...по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні” та заселяв їх „мужами...із словен, і із кривичів, і із чуді, і із в’ятичів” [33.67].

За загальноприйнятою версією гідронім Сула виник на словотворчій основі *су*, яка в тюркських мовах означає „вода, ручей, речка, озерко” [42.528], але словотворчий „елемент *су* (оформлений рядом афіксів) зустрічається не лише на значній території, у словниковому складі сучасних не споріднених мов, а й в історичному плані простежується в мовах далекого минулого: індоєвропейській, уральській, алтайській, тощо” [29.22]. У звязку з цим, віднесення словотворчої основи *су* із значенням *вода, річка* у гідронімі Сула до якоїсь конкретної мови було б дещо не коректним, як і у випадку із словотворчою основою *кол* при утворенні ряду гідронімів (Ворскол, Коломак, Оскол, тощо).

Тому, цілком правомірним і логічним виглядає спроба визначити структуру гідроніму Сула, спосіб його утворення, на базі української мови та реконструювати значення гідроніму на основі української лексики. Потрібно визнати, що самостійного значення словотворча основа *су* в українській мові не має, що полтавський регіон ніколи не був регіоном впливу тюркських мов, що на теренах України взагалі відсутні тюркські назви водотоків подібні за розмірами та значенням р. Сула. На території України (та, і

взагалі Поля) тюркські гідроніми зустрічаються лише на півдні, як назви дрібних, незначних водотоків, що свідчить про їх відносно пізнє виникнення (після початку монголотатарської експансії XIII ст.). Окрім того, кінцевий словотворчий елемент *-ла* у гідронімі Сула (*су+ла*), долучений до словотворчої основи, не є українським, самостійне значення його в структурі гідроніму не встановлене (при утворенні гідроніму на основі тюркського словотворчого елементу *су*). Отже, в такому випадку, гідронім Сула міг бути тільки повним запозиченням в українську лексику, не адаптованим до української мови, не дивлячись, на щонайменш тисячолітнє його використання в іншомовному (україномовному) регіоні.

Аналізуючи структуру гідроніму Сула на основі української мови (українського словотворення), напрошується незаперечний висновок, що кінцевий голосний *-а* у гідронімі Сула є флексією (закінченням), що надає гідроніму ознак жіночого роду, узгоджує його із загальним означенням водотоку в українській лексиці (ріка, річка) – *сул+а*. Аналізуючи елемент *сул*, який залишився після вилучення флексії *-а*, потрібно зробити ще один, цілком вірогідний, висновок, що передній приголосний *с-* у словотворчому елементі *сул* виступає у значенні префікса *з(с)-*, який надає основі значення виходу (витоку) з чогось, звідкись, тобто словотворчою основою гідроніму Сула виступає словотворчий елемент *ул*, визначений у відповідності із способами українського словотворення.

Отже, гідронім Сула, на основі проведеного словотворчого аналізу, утворився шляхом долучення до словотворчої основи *ул* префіксу *с(з)-* та флексії *-а*: *с(з)+ул+а* – *с(з)ула* – *сула*. Єдино можлива реконструкція значення гідроніму Сула, що відповідає вищенаведеному способу українського словотворення та українській лексиці є „та річка, що тече із ули, ріка з ул (ули)”. Прикладом подібного лексичного утворення в українській мові може бути

утворення лексем *шлях*, *шляхта* в яких, приголосний *ш*-виник на основі приголосних *с*, *з* і надав словотворчій основі *лях* відповідного значення: $з(с)+лях$ – *злях* – *шлях*. Лексема *шлях* в такому випадку може реконструюватися, як „шлях з лях, від ляхів”, а лексема *шляхта* ($з+лях+та$) – „та, що з ляхів”. Перехід префіксових приголосних *с*, *з* в приголосний *ш* є цілком звичним явищем в українському словотворенні.

З часом, на основі гідроніму Сула, як назви лівої притоки р. Дніпра, у полавському регіоні утворився загальний термін для означення поняття *лівий* (*ліва*) із зміною переднього приголосного *с*- на приголосний *ш*- та долученням до словотворчої основи кінцевого словотворчого українського елемента *га* в значенні *що* на місце вилученої флексії *-а*: $с(ш)ул+га$ – *шулга* – *шульга*. Зміна приголосного *с* на *ш* прослідковується в українських прізвищах побудованих на словотворчій основі *сул*: Сулим – Шулим, Сулима – Шулима, Сулятицький – Шулятицький, Сулевський – Шулевський, Сульженко – Шульженко та інші.

Що гідронім Сула утворився шляхом долучення до словотворчої основи *ул* українського префіксу $з(с)$ і що це не є винятком в українському словотворенні свідчить існування у давній українській лексиці лексеми *сулиця*, як означення холодної зброї (спису). Ця лексема утворилася також шляхом долучення до словотворчої основи *ул* (у присвійні формі *ули*) українського префіксу $з(с)$ - та кінцевого словотворчого елемента, українського займенника *ця*: $з(с)+ули+ця$ – *зули+ця* – *зулиця* – *сулиця*, що означає буквально „ця з ули, ця зброя з ули”. Вище реконструйоване значення цього українського терміну виключає його утворення від словотворчої основи *сула*. Зброя ніяк не може належати водотоку чи річці. Вона може належати тільки *улі*, як країні, місцевості, або *улі*, як населенню чи етносу (племені). Існуючі в українській лексиці полтавського регіону прізвища типу Сулим, Сулима, які утворилися на словотворчій основі *ули* з долученням префіксу $с(з)$ та кінцевого словотворчого елемента *ма* із значенням є

(урізаного українського дієслова *мати*) також реконструюються в значенні „з ули є, той що з ули”, але аж ніяк не „той, що є сули, не той що є річки Сули, не той що належить річці Сула”.

Значення словотворчої основи *ул* в українській лексиці не носить гідронімічного характеру. В українській лексиці основний словотворчий елемент *ул* визначений у гідронімі Сула використовується при утворенні такого базового українського терміну, як *вулиця* (*улиця*) в значенні ряду „домов отстоящих друг от друга” [42.575], який утворився шляхом долучення до словотворчої основи *ул*, використаної у присвійно-множинній формі *ули*, українського вказівного займенника *ця*: *ули+ця – улиця* (*вулиця*). Буквально значення цього терміну може реконструюватися, як „та, що ули, яка ули, ця ули”.

Словотворчою основою, структурою та способом утворення термін *вулиця* тісно пов'язаний із українською лексемою *вулик* (*улик*) – *будую для бджіл, збудованою людьми*. Ця лексема утворилася шляхом долучення до словотворчої основи *ул*, використаної у присвійній формі *ули*, урізаного українського займенника *ка* (*яка*), з подальшим вилученням кінцевого голосного *-а*, як флексії, для усунення ознак жіночого роду основи: *ули+ка – улика – улик* (*вулик*). Значення цього терміну може реконструюватися, як „яка ули, та що ула, або та, що буд, та що буди”. Передній приголосний *в-* у сучасних українських термінах *вулиця*, *вулик* виник значно пізніше, у процесі послідовних змін в українській фонетиці, і не впливає на спосіб утворення та реконструкцію значення цих термінів.

В той же час давньогрецький термін *аула* (*а+ул+а*) означає „двор греч. дома; позднее в императорскую эпоху, А. обознач. местожит. владельцев особ (в знач. „двор”)” [18.66]. Притягнення цього давньогрецького терміну до здійснюваного лексичного аналізу має цілком конкретні обґрунтування. Геродот із Галікарнасу, батько історії, у своїх

працях фіксує греків-гелонів при опису Скіфії серед будинів, тобто в полтавському регіоні: „Гелони справіку були греки, але виселилися з надморських міст і поселилися в краю будинів” [16.63]. Окрім того, латино-римський термін *інсула* означає „отдельно стоящий дом” [21], можливо, двір, обістя. У давніх монголів термін *улус* означав родоплемінне об'єднання, що займало належну йому територію. У північнокавказьких етносів термін *аул* означає *поселення*, а *улка*, *улька* – *країна* (заселена територія, територія поселень).

Словотворчою основою кожного із цих термінів виступає словотворчий елемент *ул*, який бере свої витoki значення від української словотворчої основи *ул*, яка може реконструюватися в своєму значенні, на основі української лексики, як *буда*, *будинок*, *житло* (можливо, *хата*). У зв'язку з чим, більш точна реконструкція значення українського терміну *улиця* (*вулиця*) може бути слiдующею: „ця ули”, тобто, „ця територія буд, будинків, жител (хат), або дворів, обість”. Така реконструкція може означати, що територія зайнята поселеннями будинів є *улиця* (*ули+ця*), є *ула* (*ул*), є *територія ули*.

Етнонім *уличі* утворився шляхом долучення до словотворчої основи *ул* у множинно-присвійній формі *ули*, все того ж українського вказівного займенника *ці*, внаслідок чого, утворився вихідний етнонім: *ули+ці* – *улиці*, в якому кінцевий приголосний *-ц* перейшов у приголосний *-ч* у відповідності із правилом чергування в українській мові *-уличі*. Подібні випадки чітко зафіксовані при утворенні українських прізвищ із, так званим, закінченням на *ич* (*ич*) та етніконів при утворенні яких, задіяний український вказівний займенник *ці*.

Етнонім *герули*, можливо, утворився шляхом приєднання до словотворчої основи *ули* адигського словотворчого елемента *хер* (*гер*), як ознаки множини: *г(х)ер+ули* – *г(х)ерули* – *герули*. В цьому випадку етнонім *герули* (*херули*) має означати просто *ули*.

Етнонім *атаули* (*ата+ули*), можливо, утворився шляхом приєднання до словотворчої основи *ули* переднього словотворчого елемента *хата*: *хата+ули* – *хатаули*, з послідуєчим випаданням переднього приголосного *х*–: *атаули*. Первинна, не деформована, форма етноніму *хатаули* (*атаули*) може означати уточнення терміну *ули*, як „ули хат” (а не буд) та надає можливість віднести улів (уличів) – будинів до древнього етносу хати (хети), до якого, можливо, відносилися і племена мідійців, які з часом об’єднав Деіок. В аварській мові словотворчий елемент *ул* виступає в якості присвійного суфікса, що відповідає на питання чий?, який?, а у мові удинів (північнокавказького етносу) – *вовк*. З часом, під терміном *ул*, *ули*, *ула*, стала розумітися заселена будинами-уличами територія, яка отримала назву від сусідніх етносів (вірогідно, північнокавказьких) *улка*, *улька*, тобто країна.

Подібним способом на території Поля утвердилася назва території *руса*, *росу*, *рус* (з аварської – *поселення*, з латинської – *село*), як *заселеної території*, *території поселень* (країни *поселень*) та похідного від назви території етноніму (точніше, етнікону) *руси*, як від загального означення *село* (*поселення*) утворився та утвердився в українській лексиці термін (етнікон) *селяни*. Можливо також, що етнонім *древляни* (*деревляни*, *деревняни*), як назва давнього племінного об’єднання, утворився також від загального означення поселення – *деревня*, назва якого може походити від назви дерев’яних жител, в яких мешкали древляни. У цих випадках простежується чітка давня (на протязі тисячоліть) традиція стародавніх етносів формувати назви етнічних територій (країн) на основі загальних означень жител та поселень.

Можливо, ця традиція була задіяна і при формуванні назв такої стародавньої етнічної території та етносу, як хати (хети) – найдавнішого осілого населення східної та центральної частини Малої Азії, відомого із середини III тисячоліття до н.е. „Хатууны владели обширной территорией,

начиная с юга Кавказа до севера Сирии... Было время когда они распространяли свои владения до Египта...Хатууны и Хиксосы были близкородственными народами” [13.106]. Із руських літописів відомий половецький термін *хатунь* (*хатуня*) у значенні *жінка, господиня* (*хатня*). Хаттуса (Хатуся, Хатусі) – назва столиці Хетського царства, ойконім, який має чисто українську словотворчу структуру і зрозумілий всім, хто володіє українською мовою. *Хата* – давня, чисто українська назва українського житла, вірогідно, глиняного (глинобитного) чи глиняно-деревяного. *Хатки* (*хатусі*) – назва населених пунктів, що є поширеною на території сучасної України.

Окрім ріки із назвою Сула, в полтавському регіоні існує притока Сули – Сулиця. Гідронім Сулиця є похідним від гідроніму Сула і утворився шляхом долучення до словотворчої основи *сула*, використаної у присвійній формі *сули*, українського вказівного займенника *ця*: *сули+ця* – *сулиця*. Значення цього гідроніму, як і інших, їм аналогічних, реконструюється на основі української лексики, як „ця річка Сули, ця річка, що належить Сулі (тобто – притока Сули)”.

Існування гідроніму Уличка, назви дрібної річки в басейні р. Десни, є ще одним черговим доказом, підтвердженням правильності визначення способу утворення та реконструкції значення гідроніму Сула. Мікрогідронім Уличка утворився шляхом долучення до словотворчої основи *ули* українського вказівного займенника *ця* та урізаного українського займенника *ка* (*яка*): *ули+ця+ка* – *улицька* – *уличка* із послідуєчим переходом приголосного *-ц-* у приголосний *-ч-* (за правилом чергування в українській мові) і може реконструюватися у значенні „ця, яка ули”, або „та, що ули”. Аналогічне значення та спосіб утворення має і український термін *вуличка*.

Існування гідронімів подібних до гідроніму Сула, або аналогічних йому, за межами полтавського регіону фіксуються, як в РФ так і на інших теренах Східної Європи і

можуть пояснюватися більш чи менш давніми, чи і зовсім не давніми, міграційними процесами населення із полтавського регіону. Ці гідроніми або є похідними від словотворчої основи *ул (ула)* в значенні *поселення, території, країни*, або прямими копіями гідроніму Сула. У тюркомовних регіонах гідроніми подібні до гідроніму Сула, у більшості випадків, утворилися, вірогідно, на словотворчій основі *су* в значенні *вода, річка*.

Зафіксовані топонімічні факти давньої колонізаційної інвазії (з латин. – вторгнення) із України в полоцький регіон Білорусі. Там існують дві топонімічні пари гідронім і ойконім Улла та гідронім і ойконім Дісна, які чітко вказують на витоки колонізаційної інвазії в полоцький регіон із Подесення та полтавського регіону. „Ула или Улла р. Витебской губ. Россія. витекает из Белого озера” [12.461], є лівою притокою р. Західна Двіна, а ойконім Улла – назва населеного пункту при впадінні Ули у Західну Двіну. Важливим є те, що топонімічно зафіксований факт існування терміну *ула (ул)* в якості, як гідроніму, так і ойконіму (Ула, Улла) дає можливість зробити висновок про беззаперечне існування в давній період української історії (до Київської Русі) цього топоніму в значенні поселення, населеної території. Гідронім Дісна (Десна) – назва лівої притоки р. Західна Двіна та ойконім Дісна (Десна) – назва населеного пункту при впадінні Дісни у Західну Двіну чітко фіксують витоки колонізаційної інвазії із Подесення в регіон давнього м. Полоцьк. Про зворотні процеси мови йти не може, враховуючи розміри та значення таких водотоків, як Сула та Десна.

Сама назва давнього міста Полоцьк та деяких інших назв населених пунктів (Полота) полоцького регіону також тісно пов'язують цей регіон із територією Поля та полянами Лівобережної України. Ойконім Полоцьк утворився шляхом приєднання до словотворчої основи *поле (пол)* українського вказівного займенника *оця* та урізаного займенника *ка (яка)*: *пол+оця+ка – полоцьк*, з послідувачим випаданням голосного

-я- і залишковим пом'якшенням на його місці, та із вилученням флексії *-а* для узгодження в роді із загальним означенням населеного пункту *град*. Ойконім Полоцьк може реконструюватися в значенні „оця, яка поля”. Дрібна річка полоцького регіону „Полота... впадает в Двину в самом граде Полоцке” [12.174]. Гідронім утворився шляхом долучення до словотворчої основи *поля*, на місце флексії, українського вказівного займенника *ота*: *пол+ота – полота*. Значення цього гідроніму – „поля ота, річка, що поля, що належить полю, польова річка”. Можливо, від гідроніму виникла назва населеного пункту Полота.

Топонімічні факти давньої колонізаційної інвазії із полтавського регіону фіксуються також у північнокавказькому регіоні (як гідроніми так і ойконіми). Ріка Сулак північнокавказького регіону утворилася шляхом злиття двох малих річок цього регіону – Аварського та Андійського Койсу. Якщо допустити, що гідронім Сулак не потерпів від деформаційних впливів, у недалекому минулому, російської мови і що, його існуюча форма є базовою, то у структурі цього гідроніму чітко простежуються способи українського словотворення та форми української лексики. Гідронім Сулак утворився шляхом використання в якості словотворчої основи гідроніму *сула*. До цієї словотворчої основи був долучений український словотворчий вказівний урізаний займенник *ка* в значенні *яка*: *сула+ка – сулака – сулак*. Флексія *-а* гідроніму була вилучена для усунення ознак жіночого роду з метою узгодження в роді із загальним означенням водних об'єктів, існуючим в північнокавказькому регіоні (можливо, *кол*). Даний гідронім по суті є формою гідроніму Сула і може реконструюватися на основі української лексики в значенні „яка сула, та, що сула”. Назва дрібної річки північнокавказького регіону Улька (Уль) лівої притоки Лаби, що є лівою притокою р. Кубань (Пенжу – із адигейської мови), утворилася шляхом долучення до словотворчої основи *ул* (*уль*) все того ж українського

урізаного займенника *ка* в значенні *яка*: *уль+ка* – *улька*. Мікрогідронім *Улька* реконструюється на основі української лексики, як „*яка ул, річка, яка ули, ул*”. Назва дрібної річки Краснодарського краю РФ *Сула* походить від назви основного водотоку полтавського регіону – р. *Сули* і є перенесенням носіями української мови, переселенцями із полтавського регіону, назви *Сула* на незначний водотік північнокавказького регіону, як і у випадку із перенесенням назв рік *Сула* та *Десна* на дрібні водотоки полоцького регіону.

Окрім вищевказаних гідронімів, у північнокавказькому регіоні зафіксований ойконім – *Ульський аул* (нинішній аул *Уляп, Адигеї РФ*), який також утворився на словотворчій основі *ул (уль)* з долученням до неї українського вказівного займенника *ся (ця)* та урізаного українського займенника *кий* в значенні *який*: *ул(ь)+ся+кий* – *ульський*, з відповідним пом’якшенням на місці вилученого *-я*. Цей ойконім може реконструюватися як: „*ся ул яка, се ул який, це той, що належить ули*”. У даному випадку, словотворча основа *ул* могла бути використана, як у значенні території, країни, так і у значенні населення: поселення *ул (улів)*. Це значний топонімічний факт, що фіксує етнонім *ул (ули)* у північнокавказькому регіоні.

Термін *ула (ул)*, як назва заселеної *улами (уличами)* територія, країна, у різні періоди української історії охоплював, вірогідно, різні території, але її ядро знаходилося у північній та центральній частині полтавського регіону та у прилеглих до цих частин територіях. На архаїчність колонізаційних інвазій із полтавського регіону у полоцький та у північнокавказький регіон вказує комплексність зафіксованих топонімічних фактів, що дає можливість віднести ці колонізаційні інвазії, як мінімум до першої половини I-го тисячоліття н.е., до утвердження на цих територіях терміну *рус, росу* в значенні *поселення, країна поселень*.

Стабільність архаїки топонімів полтавського регіону вражаюча. Цей регіон на протязі тисячоліть був майже закритий для тюркських впливів із півдня по басейну р. Оріль та від угро-фінських впливів по басейну річки Десни. На протязі тисячоліть етнічний склад населення полтавського регіону майже не змінювався і зберіг топоніми та антропоніми цього регіону у своїй лексиці. Але поступово змінювався лексичний склад української мови. Він не міг не змінюватися в ході історичних процесів, тому більшість значимих топонімів полтавського регіону деетимологізувалося, вийшли із ужитку древні українські словотворчі основи, втратили своє самостійне значення словотворчі займенники, частки та інші словотворчі елементи. Аналіз утворення гідроніму Сула та реконструкція його значення потягли за собою можливості встановлення деяких неочікуваних аспектів етногенезу українців.

Псел

Ріка Псел – найбільший водний об’єкт полтавського регіону. Він бере свій початок у Курській області РФ, пересікає Сумську і Полтавську область України із північного сходу на південний захід та є лівою притокою р. Дніпро. На його берегах розташовані давні українські міста Гадяч та Суми. Гідронім Псел, як на території полтавського регіону, так і на території України є одиничним, не рахуючи похідні від нього назви дрібних водних об’єктів басейну р. Псел – Псельця та Псельчика, зафіксовані у Лебединському районі Сумської області [45.451]. В історичних джерелах збереглися форми (варіанти) цього гідроніму: „Псль, Псіоль, Пьсль, Псоль, Псло, Псиль, Псьол” [45.451].

Основним словотворчим елементом гідроніму Псел виступає словотворчий елемент *ис*. Основна маса гідронімів утворених на основі цього словотворчого елементу

згрупована в районах історичного розселення адигських етносів північно-західного Кавказу та території Краснодарського краю РФ. Це гідроніми Псоу, Псахо, Псебе, Псекупс, Псиф та деякі інші, а також гідроніми із словотворчою основою *пш* (*пс*, в якій, приголосний *-с-* перейшов у приголосний *-ш-*), яка є фонетичним варіантом словотворчої основи *пс*: Пшехс, Пшиш, Пшимах, Пшиз (Кубань). В адигській (черкеській) мові словотворчий елемент *пс* (*пси*) має значення *води*, а *психъо*, *психъу* – *ріки, річки* [45.423]. За допомогою кінцевого словотворчого елемента *лъ* в адигейській мові утворюються іменники. За допомогою цього кінцевого словотворчого елемента утворився адигейський іменник *псилъ* (*пси+лъ*), що може означати *водойму* (*ємність для води, баклагу*) [45.423]. У кабардинсько-черкеській мові словотворчий елемент *пс* (*пси*) означає *воду, ріку*, а *псилъе* – *болотисту місцевість*. Кабардинсько-черкеський кінцевий словотворчий елемент *лъе*, задіяний в утворенні терміну *псилъе* (*пси+лъе*) виступає завжди в значенні *ємності, місткості для води* [68]. На основі значення словотворчого елемента *пси* (*пс*) та адигського словотворення, назву української річки Псел є всі підстави визначити, як *водойму, місткість для води*, або, навіть, як *болотисту місцевість*. Не дивлячись на, як здається, цілком досконалу реконструкцію значення гідроніму Псел (Псьол, Псол) на основі адигських словотворчих елементів, потрібно визнати, що словотворчий елемент *пс* (*пси*), при утворенні адигських лексем, досить часто пов'язується не тільки із значенням *води*, але і із *місцевістю*: *псилу* – *берег, вузький виток*, *псилъе* – *болотиста місцевість*.

Отже, є цілком вірогідним утворення гідроніму Псел від словотворчої основи *пс* (*пси*) у значенні *вода*, але із долученням до цієї основи кінцевого словотворчого елемента *ул* (*ула*): *пси+ул* – *псиул* – *псол* – *псел*. Словотворчий елемент *ул* (*ула*) в значенні *улка* (*країна, територія*) використовувався

в українському словотворенні при утворенні гідроніму Сула та деяких інших гідронімів, а також при утворенні назв населених пунктів. У цьому випадку гідронім Псел (Псьол, Псол) може реконструюватися у значенні, як „ріка ул (ули), вода ул (ули)”. Можливо у давній період української історії (кімерійсько-скіфський) гідронім Псел асоціювався у деяких етносів із болотом та болотистою місцевістю. Форма гідроніму Псел – Псло, є пізнішим варіантом назви водного об’єкту. Цей варіант гідроніму утворився шляхом долучення до тієї ж словотворчої основи *пс (пси)* кінцевого словотворчого елемента *льо*, який зберігся в сучасній аварській мові у значенні вказівного займенника *то: пс+льо – псльо* і може означати „то вода, то ріка”. Вказівний займенник *ло (льо)* використаний також при утворенні варіанту гідроніму Ворскла – Ворскло, та гідроніму Мерло полтавського регіону.

В українській мові словотворчий елемент *пс (пси)* є малопродуктивним. Із його використанням утворений український термін *псувати (пс+ов – псова – псова+ті – псоваті – псовать – псувать)* значення якого, мало пов’язане із значенням *ріки, води*, але термін *псувати* включає в себе і значення *псування землі, с.г. угідь шляхом підтоплення, обводнення*. Вірогідно, що словотворчий елемент *пс (пси)* є спільним архаїчним терміном, як для адигських, так і для української мов, але в українській мові цей термін не зберігся у його первинному значенні.

Реконструкція значення гідроніму Псел на адигейській словотворчій основі *пс (пси) – вода*, визивала різку критику офіційної радянської науки, хоча натомість вона, так нічого запропонувати і не змогла. Більше того, затемнені значення гідронімів полтавського регіону Сула та Псел визивали роздратування радянських комуністичних ідеологів, які в шестидесятих роках двадцятого століття через засоби масової інформації (газети) Шишацького та Великобагачанського районів проводили агітаційні заходи серед населення цих

районів за перейменування рік полтавського регіону Сули та Псла.

Хорол

Річка Хорол, права притока Псла, бере свій початок у Сумській області, протікає територією Полтавської області і є характерним водотоком полтавського регіону. У наукових працях, дослідженнях існує безліч версій походження назви цієї річки, але жодна із них не базується на структурі та порядку утворення гідроніму Хорол, а звідси впливає і неможливість достовірної реконструкції значення гідроніму. В історичних та офіційних джерелах фіксується декілька форм цього гідроніму – Хорол, Хороль, Хороль [45.593], а також діалектна форма полтавського регіону – Хорул (Хороул).

Можливо, що назва водотоку Хорол має гідронімічне значення. В основі цього гідроніму покладений словотворчий елемент *хор*. В українській лексиці цей словотворчий елемент не має гідронімічного значення, але в аварській мові *хор* (*xlor*) означає *озеро* [17], а в адигейській – *болото* [68]. В той же час, сама словотворча основа *хор* містить в собі словотворчий елемент *ор*, який зберіг своє гідронімічне значення в цих північнокавказьких мовах, але виник на основі українського *ор* – *канава, річка* і самостійне значення якого, в українській мові було втрачено. Можливо також, що словотворчий елемент *хор* утвердився у цих північнокавказьких мовах у фонетично видозміненій формі (*ор* – *хор*) із уточнюючим значенням, на основі українського *ор*, враховуючи характеристику Хоролу, як водотоку. В українській лексиці зберігся термін *ухорканий* утворений на словотворчій основі *хор* у значенні *заморений (повільний, стоячий)*, що є аналогічним гідронімічному значенню *хор* у північнокавказьких мовах.

Вірогідно, що первинною формою гідроніму Хорол є, якраз, діалектна форма полтавського регіону *Хорул*. Тоді, при утворенні гідроніму Хорол, до словотворчої основи *хор*, вірогідно, був долучений словотворчий елемент *ул* у значенні *країни, території, землі*, як і у випадку утворення гідронімів Псел та Сула : *хор+ул – хорул*. Отже, реконструкція значення гідроніму Хорол (Хорул), за цієї версії, може бути слідуючою: „стояча (озерна) річка (канава) ул (ули), або болотиста річка (канава) ул (ули)”. В подальшому, кінцевий голосний *-у* фонетично трансформувався у голосний *-о*, внаслідок гармонійної асиміляції голосних в українській мові: *Хорул – Хорол*.

Ойконім Хорол, як назва населеного пункту, відповідно до розглянутої версії, виник значно пізніше, після втрати населенням розуміння його гідронімічного значення. Назву водотоку перейняв населений пункт розташований на ньому, внаслідок чого виникла чергова топонімічна пара полтавського регіону – гідронім та ойконім Хорол.

В Україні, у пониззі р. Дніпро, існує острів із назвою Хортиця, яка фіксується в історичних джерелах із початку XIII століття. Цей острів на протязі багатьох віків був прихистком запорізького козацтва, його надійною схованкою, захистом, укриттям, фортецею. Значення цього топоніму до теперішнього часу не встановлене, не дивлячись на величезну масу досліджень на цю тему та безліч версій утворення та реконструкції його значення. Словотворчою основою цього топоніму однозначно виступає словотворчий елемент *хор* до якого був долучений український вказівний займенник *та (то)*: *хор+та – хорта (хорто)*, внаслідок чого утворилася первинна, вихідна форма топоніму *хорта*. Хоча цей топонім і утворився на словотворчій основі *хор*, як і гідронім Хорол, але ця словотворча основа використана при утворенні топоніму у зовсім іншому, не гідронімічному, значенні. В українській лексиці значення словотворчої основи *хор* є досить широким. Вірогідно, що при утворенні цього топоніму

словотворча основа *хор* використана у значенні *хоронитися*, *ховатися*, *схрон*, *схованка*, тоді значення первинної, вихідної форми топоніму *хорта* (*хорто*) може реконструюватися, як „та (то) схованка, укриття, схрон, або то (та) схованки, укриття, схрону”, що поністю відповідає набутим функціям (призначенню) цього острова.

Як відмічалось неодноразово в інших нарисах цього дослідження, козацтво, як етносоціальне явище, було тісно пов'язане із кавказькими етносами, зокрема із адигами. Зіхи (захи) або адигочеркеси „укриваються во время набегов” на островах [1.242], що цілком відповідає призначенню козацької Хортиці, козацькому способу ведення бойових дій. В подальшому, на другому етапі утворення існуючої форми топоніму, до вихідної форми *хорта* у присвійній формі *хорти* був долучений український вказівний займенник *ця*: *хорти+ця* – *хортиця*. Внаслідок цього утворилася сучасна форма топоніму Хортиця в значенні „ця хорти, ця схованки (схрону)”. Можливо, що долученням вказівного займенника *ця* до вихідної форми топоніму *хорта* (*хорти*) пройшло уточнення значення топоніму, бо словотворча основа *хор* у значенні *схованки*, *укриття*, *схрону* тісно пов'язана із значенням *охорони*, *сторожі*, коли козацький острів Хортиця став виконувати не тільки функції схованки, укриття, схрону, а і охорони (можливо кордону, краю).

У зв'язку з цим необхідно відмітити, що одним із значень терміну *січ*, яка розташовувалася на острові Хортиця, є *укріплення*, а термін *фортеця* виник в українській лексиці на основі топоніму Хортиця: *фортеця* – *х(в)ортеця* – *хортеця* – *хортиця*. Термін *хорт* в українській лексиці вживається у значенні *пес*, *собака* і тотожний за способом утворення, структурою первинній, вихідній формі топоніму *хорта* (*хорто*) з вилученням флексії *-а (-о)* для узгодження в роді із загальним означенням *пес*, і може реконструюватися в значенні „пес-охоронець, пес-сторож (то охорона)”. На цій же словотворчій основі утворений козацький військовий термін

хорунжий в значенні *охоронець* із деякими подальшими фонетичними деформаційними змінами: *хорунжий* – *хорунжій* – *хорунчій* – *хорунцій* – *хор+ун+це(i)й*.

Одним із трьох братів засновників Києва, згідно літопису, був Хорів (Хорив). Антропонім утворився із використанням словотворчої основи *хор* в значенні *охорона* з долученням до неї українського присвійного суфіксу *-ів*: *хор+ів* – *хорів*. Цей антропонім може означати, що носій цього імені належить *охоронцю*, *сторожу* чи належить до *охорони*, *сторожі*. Назва словянського племені хорвати також утворилася на словотворчій основі *хор* у значенні *охорони*, *сторожі* із долученням все того ж українського присвійного суфікса *-ів* та українського вказівного займенника *ті*: *хор+ів* – *хорів* – *хорів+а* – *хоріва+ті* – *хоріваті* із послідуєчим випаданням голосного *-і-* та переходом флексії *-і* у флексію *-и*, як ознаку множини. В результаті виникла сучасна форма етноніму – хорвати. Цей етнонім може реконструюватися у значенні – „ті охорони, ті сторожі”. Можливо, так називалося населення, що проживало на кордоні, охороняло, сторожувало кордон, чи виконувало функції козаків.

Назва язичного божества Хорос зафіксована у руських літописах, вірогідно, є композитним утворенням, що складається із двох словотворчих основ *хор* та *ос*: *хор+ос* – *хорос* і може означати „охоронець ос, оберіг ос” (оси, яси – північнокавказький етнос тісно пов'язаний із українцями витоками походження і спільним регіоном проживання). Подібним композитом за утворенням є український термін *хоробр* (*хоробрий*): *хор+обр*, де словотворчий елемент *обр* виступає у значенні етноніма *авар* (*полянин*).

Назви дрібних водотоків пониззя Дніпра Хортиця, Мала та Велика Хортиця є похідними від назви острова Хортиця.

Враховуючи викладене, аналізуючи увесь комплекс топонімів та термінів української лексики, утворених на словотворчій основі *хор*, напрошується очевидний, але дещо непередбачуваний висновок про те, що більш вірогідною є

версія утворення гідроніму Хорол на суто українській основі, із використанням у якості словотворчого елементу словотворчої основи *хор* у значенні *охороняти, хоронити, сторожити* (не у гідронімічному значенні). Підтвердженням такого висновку може бути наявність ойконіму Хорол у топоніміці полтавського регіону, гідроніму Озниця, назви правої притоки річки Хорол, значення якої може реконструюватися, як „річка ознаки”, „річки, яка є межею, кордоном, рубежем, або річкою на берегах, якої розташовані певні межові знаки (означення), сторожові вежі, тощо”.

У зв'язку з цим, гідронім Хорол, вірогідно, утворився на словотворчій основі *хор*, але у значенні *охорони, сторожі*, із долученням все того ж словотворчого елементу *ул* у значенні *території, країни* а, можливо, і у значенні етнікону чи етніоніму (назви населення, що проживало на цій території – *улів, улівів*): *хор+ул* – *хорул*. В наслідок гармонійної асиміляції голосних в українській лексиці, прикінцевий голосний *-у-* трансформувався у голосний *-о-*, утворивши сучасну існуючу форму гідроніму Хорол, у значенні „охорони, сторожі ули, річки, по якій проходила межа (межові знаки, сторожові вежі ули, тощо)”, яка встановлювала кордони ули, на яких вірогідно стояла охорона, сторожа. Аналогічними за структурою, способом утворення та значення є українські терміни *хорос* (*охорона, охоронець ос – ясів*) та *хоробр* (*охорона, охоронець обр*). Що торкається ойконіму Хорол, то вірогідно, що він все ж таки відгідронімного походження. Топонімічна пара полтавського регіону – Хорол є досить архаїчною, виникнення її може бути віднесено не пізніше початку I-го тисячоліття н.е.

Удай

Одним із значних водотоків полтавського регіону є права притока р. Сула – річка Удай, яка бере свій початок у

Чернігівській області. Подібні назви мають: річка Уда – притока р. Сіверський Донець, річка Удава – притока р. Псел, річка Удиця – притока р. Сейм, річка Удич – притока р. Південний Буг. Зафіксовані у різноманітних джерелах основні форми гідроніму Удай – Уда, а гідроніму Уда – Уди, Удай [45.578].

Словотворчою основою цих гідронімів безперечно виступає словотворчий елемент *уд*. Гідронім Удай утворився від присвійної форми словотворчої основи *уд*: *уд+а* – *уда*, що є однією із існуючих форм гідроніму. До утвореної форми гідроніму, для узгодження роду гідроніму із родом загального означення водного об'єкту, яким виступає ріка, річка, та підсилення значення присвійності, до словотворчої основи гідроніму був долучений український займенник *я* (*йа*): *уда+йа* – *удайа* – *удая*. В подальшому, в процесі етнолінгвістичних змін української лексики, утворений гідронім позбавився ознак жіночого роду та присвійності шляхом вилучення флексії *-а*: *удайа* – *удай*, внаслідок чого утворилася нині існуюча форма гідроніму Удай. Значення словотворчої основи *уд* у гідронімах Удай, Уда, Уди, Удиця, Удава, Удич більшість дослідників вбачають в „і.е. *uodr* – вода, *udo(r)*, *udos* – вода, в давньоінд. *udan* – вода” [22.130], „латин. *udo*, *udus* – вологий” [21].

Утворення вищенаведених гідронімів від словотворчої основи *уд* в значенні *вода* викликає певні сумніви. На території України, в тому числі і в полтавському регіоні, повністю відсутні гідроніми утворені на словотворчій основі *вода* (можливо окрім мікрогідронімів Водиця та Водяна). Сам український термін (лексема) *вода*, можливо, дійсно пов'язаний із індоєвропейським *udo* чи давньоіндійським *udan*, але значення словотворчої основи *уд* у гідронімах, що розглядаються, не відповідає значенню *вода* (безпосередньо не пов'язане із цим значенням).

Розуміючи певну вразливість реконструкції значення словотворчої основи *уд* у гідронімі Удай та їм подібних, як

вода (*вуда, уда*), дослідник-науковець І.М. Желєзняк для обґрунтування сумнівної реконструкції значення цієї словотворчої основи у своїй монографії вказала, що „семантичний тип номінації гідрооб'єктів словом, що означає „вода” дуже стійкий, він відомий і в сучасній українській мові, тільки сфера його поширення тут звузилася і відома лише в межах мікротопонімії [22.131]”, навіть не в межах мікрогідронімії. Тобто, звичайною мовою, не зважаючи на наявність в українській лексиці стійкої, безальтернативної, лексеми *вода*, подібної до словотворчої основи *уд*, вона, як словотворча основа, не використовується при утворенні українських гідронімів, в т.ч. і гідронімів типу *Удай* та їм подібних, не може бути продуктивною, бо є загальним означенням *вологи, води* взагалі, і не виокремлює конкретний водотік чи інший водний об'єкт із загального ряду інших. Можливі також і деякі інші пояснення, пов'язані із змінами української лексики та способів словотворення, на значному історичному відрізку її існування та формування.

Словотворча основа *уд* в українському словотворенні є досить продуктивною. Вона використана при утворенні таких українських лексем як: *суд* (*з уд*), *удача* (*уда+ця*), *удар* (*уд+ар*), *удова* (*уд+ова*), *одуд* (*од+уд*) та багато інших, які не мають гідронімічного значення, але тісно пов'язані із словотворчою основою *уд* в значенні *чарівник, маг*, яке збереглося в цьому самостійному значенні в адигейській мові [68]. Всі ці наведені українські лексеми поєднані словотворчою основою *уд* в адигейському значенні *чарівник, маг*. Це і здійснення магічного (ритуального) *суду, осуду* магами (чарівниками), і *удача*, яка приходить після звернення до мага (чарівника), *удар*, який наносить маг (чарівник), *удова*, яка чомусь належить магу (чарівнику), і *одуд* – птах від мага (чарівника), що приносить його звістку. Адигейське *уд* (*уди*) у своєму значенні виступає повним аналогом терміну *маг* (*маги*).

У свою чергу, маги це етнонім, назва одного із мідійських племен, які відомі із X століття до н.е. „Маги – одно из пяти коренных иранских племен, названных Геродотом по-видимому, в большей степени были религиозной кастой, чем собственно племенем” [58.205], тобто замкнутою кастою жреців Мідії (Ірану). Можливо також, що маги це соціально-етнічна група (етнос), споріднена із рештою мідійських племен – арізантів (придніпровських антів), будіїв (будинів), бусів (бужан), паретакенів та струхатів, яких об’єднав Деіок (Дейок) у VII столітті до н.е. Видається можливим реконструювати значення антропоніму Деіок (Дейок) на основі значення його словотворчої української основи. Антропонім Деіок (Дейок), можливо, є дещо деформованим антропонімом Дійак (Діяк), в основі якого лежить український словотворчий елемент *дія* (*дійа*), *дій*, до якого долучений урізаний український займенник *ка* (*яка*): *дія+ка* – *діяка* (*дійака*), з послідуочим вилученням флексії *-а*, для усунення ознак жіночого роду: *діяка* – *діяк*. Відповідно до способу утворення, антропонім Діяк (Дійак) може реконструюватися у значенні, як „той, який діє”, тобто *діяч*. Кінцевий приголосний *-к* в антропонімі Діяк (Дійак) перейшов у приголосний *-ч*, що є органічним в українській лексиці (*дяк* – *дячок*). Українські терміни *дяк* (*діак*), *дяка* (*діака*) однозначно мають одну спільну словотворчу основу *дія* (*дійа*) із антропонімом Деіок (Дейок, Дійак, Діяк), який може реконструюватися у значенні, на основі української лексики, як *діяч*.

Мідійські племена, яких обєднав Деіок (Дейок) у кімерійсько-скіфський період розвитку українського етносу, вийшли (переселилися) із Мідії (Закавказзя, Іранського нагір’я, регіонів Малої Азії) на територію Поля, в т.ч. і в полтавський регіон, та стали основою формування українського етносу на території сучасної України та прилеглих регіонів. Необхідно зазначити, що на Північному Кавказі зафіксований, хоча і мало чисельний, етнос удини,

назва якого буквально означає „ті, що належать удам” та аварці, які носять самоназву маґIарулал [10], що означає буквально „ті, що гірських маґів, або він (той), що гірських маґів”. На Північному Кавказі також зафіксований історичний ойконім „Маґас (Magas)” [1.347], як столиця царства аланів і який може реконструюватися в значенні „благородний маґ, місто благородного (високого) маґа”.

В українській лексиці полтавського регіону поширені українські прізвища утворені на основі словотворчого елемента *маґ*: Маґа – *маґ+а* – „що маґа”, Маґас – *маґ+ас* – „благородний, високошанований маґ”, Маґда – *маґ+да (та)* – „та, що маґа”, Маґута – *маґу+та* – „та, що належить маґу”, та деякі інші. Поширення етнонімів із словотворчою основою *уд* та *маґ* пояснюється значенням культової обрядовості, яку сповідували маґи, в суспільних та міжетнічних відносинах чисельних етносів Поля та Північного Кавказу, а також довготривалими, безпосередніми відносинами між мідійськими племенами, після переселення на територію Поля, на територію сучасної України.

Отже, в основі гідронімів Удай, Уда лежить словотворчий елемент *уд* в значенні назви етносу *маґи (маґ)*. Реконструкція значення гідроніму Удай, Уда може бути слідуючою: „річка, що належить удам (як чарівникам, маґам), річка уд, річка уда, річка уди”.

Гідронім Удиця є похідним від гідроніму Уда, з долученням до гідроніму *у* формі *уди*, українського займенника *ця*: *уди+ця* – *удиця*. Цей гідронім є аналогічним за способом утворення та за значенням таким гідронімам полтавського регіону, як Ворсклиця, Сулиця, тощо. Цей гідронім може реконструюватися в значенні „ця річка річки уда, річка ця – Уди”.

Гідронім Удава утворився шляхом долучення до словотворчої основи *уд* українського присвійного суфіксу *-ов* та флексії *-а*, як ознаки жіночого роду, для узгодження назви водотоку із загальним означенням водотоку (річка): *уд+ов+а* –

удова. В подальшому, голосний *-o-* трансформувався в голосний *-a-*, внаслідок гармонійної асиміляції голосних: *удова* – *удава*. Цей гідронім може реконструюватися в значенні „річка уд, удова річка”.

Гідронім *Удич* утворився шляхом долучення до словотворчої основи *уд* у формі *уди*, українського вказівного займенника *ці*: *уди+ці* – *удиці*, що може означати „ці уди (удичі)”, із послідуєчим переходом приголосного *-ц* в приголосний *-ч* за правилами чергування в українській лексиці. В подальшому флексія *-і* була вилучена, внаслідок чого, утворилася сучасна форма гідроніму – *Удич*.

Незважаючи на те, що самостійне значення словотворчої основи *уд* в українській лексиці не збереглося, реконструкція значень розглянутих гідронімів повністю відповідає структурі цих гідронімів та українському словотворенню.

Водні об'єкти Поля та полтавського регіону, у деяких випадках, носять назви, які значеннями своїх словотворчих основ пов'язані із назвами давніх етносів Поля. Це гідроніми: *Ворскла* (*Ворскла*) – ріка сарматського племені *аорсів* (*ворсів*), *Оскла* – ріка *осів* (*ясів*), *Сіверський Донець* – ріка (*вода*) *сіверців* (*аварців-полян*), *Сула* – ріка з *ули*, ріка *уличів* та деякі інші. У цьому етнімічному ряду знаходяться і гідроніми із словотворчою основою *уд*.

Назва дрібного водотоку полтавського регіону, правої притоки р. *Сула*, *Мгар* (*Мгарець*) є досить архаїчною, у зв'язку з використанням при її утворенні архаїчного кінцевого словотворчого елемента *ар*, як вказівного займенника *він, то*, який в сучасній українській лексиці втратив самостійне значення, але зберіг відповідне значення в адигейській мові. Отже, словотворчою основою гідроніму *Мгар* (*Мгарець*), вірогідно, виступає словотворчий елемент *мг*, який не знаходить пояснення свого значення у сучасній українській лексиці. Топонімічна пара (ойконім та гідронім) *Мгар* не знаходять своїх аналогів в українській топоніміці, тому виникає можливість допустити, що у словотворчій

основі *мг*, у зв'язку із архаїчністю утворення топонімів, сталася деформаційна зміна його основи – випадання голосного *-а*: *маг* – *м(а)г* – *мг* у первинній формі топоніму *магар* – *м(а)гар* – *мгар*. У цьому випадку словотворча основа *мг* (*маг*) має значення *маг*, уд скіфсько-кімерійського періоду розвитку українського етносу. Первинна форма топоніму *магар* утворилася шляхом долучення до словотворчої основи *маг* кінцевого словотворчого елемента *ар*: *маг+ар* – *магар*. Реконструкція значення цього гідроніму може бути слідуною: „то річка (струмок) маг (магів)”. З часом, назва водотоку деетимологізувалася, втрачено розуміння її значення, внаслідок чого сталося можливим випадання (втрата) голосного *-а-* словотворчої основи і утворення сучасної форми гідроніму *Мгар*. Цю назву прийняв населений пункт розміщений на цьому водотоці.

Ритуальні, магічні дії удів, магів (чарівників, ворожбитів) на території полтавського регіону у скіфський період, вірогідно, були тісно пов'язані із культом води, із річками, струмками, тож гідронім *Мгар* (*Магар*) мав виникнути раніше від назви населеного пункту і *Мгарський* монастир створений не у випадковому місці, а на „магічному”, де маги справляли свої магічні ритуали, дії. Окрім того, версія утворення топонімічної пари *Мгар* на основі словотворчого елемента *маг* підтверджується археологічним комплексом – *Мгарською* курганною групою, виявленою в районі с. *Мгар*, що датується VI-V століттям до н.е., тобто скіфським періодом української історії.

Аналогічною за значенням є назва дрібної річки полтавського регіону притоки р. *Псел* – *Ворожба*. Гідронім *Ворожба* утворився на словотворчій основі *ворог* з кінцевим долученням українського словотворчого елемента *ба-* урізаного українського дієслова *бачити* (*он ба, ось ба, ти ба, тощо*): *ворог+ба* – *ворогба*, з послідуочим переходом приголосного *-г* у приголосний *-ж*: *ворог(ж)ба* – *ворожба*. Урізаний словотворчий елемент *ба* широко застосовується в

українському словотворенні (*гарба, журба, худоба, торба, тощо*), при утворенні українських прізвищ із вказівним значенням. В абазинській мові, що входить до групи адигських мов, український урізаний словотворчий елемент *ба* зберіг, як своє первинне значення *бачити*, так і його похідні у вигляді вказівних часток та займенників (*то, он, це, та*). У зв'язку із таким способом утворення гідроніму *Ворожба*, його значення можливо реконструювати як: „он ворожа річка, то річка ворога”, що може свідчити про архаїчні міжетнічні процеси на території полтавського регіону, пов'язані із обмеженим вторгненням в регіон представників ворожих етносів.

Але, враховуючи, що у лексиці населення полтавського регіону термін *ворожба* означає цілком конкретну дію, пов'язану із *ворожінням*, що у Сумській області, у басейні р. Псел існує населений пункт із тотожною назвою *Ворожба*, питання реконструкції значення гідроніму *Ворожба*, як „річки ворога” не може вважатися остаточно вирішеним. Вірогідно, що реконструкція значення гідроніму лежить якраз у площині означення конкретної дії – *ворожіння*. Тоді гідронім *Ворожба* може означати, як саму дію – *ворожіння, ворожбу*, так і сукупність виконавців цієї дії: *ворожіїв, ворожбитів (ворожби+ті – ворожбити), ворожби*, на що вказує також спосіб утворення первинних топонімів (гідроніму та ойконіму). У цьому випадку, реконструкція значення гідроніму може бути слідує: „он, то річка ворожіїв, ворожбитів, ворожби”, а ойконіму – „он, то поселення (місце) ворожіїв, ворожбитів, ворожби”. Назва водного об'єкту та населеного пункту *Ворожба*, при такій реконструкції значень, може свідчити про глибоку архаїчність процесів, пов'язаних із їх виникненням.

Ці назви можуть бути пов'язані із магами-удами, або, навіть, неврами скіфського періоду, які переселилися також в цей регіон, на етнічну територію будинів-уличів [16.105]. Геродотові неври, як етнонім, може означати: „ті, що не

вруть, ті, що кажуть правду при ворожінні”. Магів (ворожіїв), які ворожили неправдиво, чи помилялися при ворожінні, за скіфським звичаєм, карали на смерть [16.50]. Вірогідно, що маги, уди, неври це різні лексичні терміни, але, які означають одне і теж соціально-етнічне явище. Геродот у своїй праці фіксує легенду про неврів, які могли перетворюватися на вовків, тобто за українською міфологією, були *вовкулаками* (*вовк+ула+ка*) [9.80]. На мові удин, північнокавказького етносу, *ул* означає *вовк*, що тісно пов’язує із полтавським регіоном, із будинами-уличами, магів-неврів та удів.

Українське населення полтавського регіону у післяскіфський період, стало з пересторогою відноситися до магів (неврів), удів і знайшло для місць їх поселень, ворожінь, здійснення ритуальних обрядів і, можливо, для виконавців цих обрядів, зрозумілий і прозорий термін – *ворожба*.

Говтва, Коломак

У південно-східній частині полтавського регіону, у межиріччі рік Псла та Ворскли, розташований район значного поширення гідронімів із словотворчою основою *гол* (*кол*). Річка Говтва, ліва притока Псла відноситься до малих річок України, утворюється шляхом злиття двох дрібних річок полтавського регіону Грузької Говтви та Вільхової Говтви. Навіть на сучасному етапі в лексиці полтавського регіону паралельно вживаються, як гідронім Говтва, так і гідронім Голтва. В історичних та інших офіційних джерелах зафіксовані такі форми гідроніму Говтва як „Гълта, Голтавъ, Голта, Голтва” [45.144]. Притоками річки Говтви (Великої Говтви) та Псла є: Говтва Грузька, Говтва Вільхова, Говтва Шишацька, Говтва Кратова, Говтва Передня, Говтва Суха, Говтва Середня, Говтва Мала. Деякі із наведених гідронімів є назвами однієї і тієї ж річки.

Основним словотворчим елементом гідроніму Говтва безумовно виступає словотворчий елемент *гов*, який утворився внаслідок фонетичної деформації словотворчого елементу *гол* (*кол*), коли кінцевий приголосний *-л* перейшов у приголосний *-в*, що є звичайним явищем в українській мові. Цей перехід у гідронімі Говтва із різних причин не був завершений (а, можливо, і не міг бути завершений), про що свідчить паралельне використання в українській лексиці полтавського регіону, як гідроніму Говтва, так і гідроніму Голтва.

Основний словотворчий елемент *гол* є фонетичним відповідником словотворчого елементу *кол*, що має самостійне значення, „обозначал „поток текущей воды” и является одним из старых культурных слов, которые еще в доисторические времена распространились среди различных генетически не связанных народов” [42.181], та мовних систем. Основний словотворчий елемент *гол* (*кол*) в різних, не пов’язаних генетично між собою, мовних системах має також аналогічне значення – „річка, долина річки” [42.148].

Спосіб утворення гідроніму Голта, як однієї із форм гідроніму Говтва, повністю відповідає його структурі. До словотворчої основи *гол* був долучений український вказівний займенник *та*: *гол+та* – *голта*. Цю, утворену таким способом форму гідроніму і потрібно вважати основною та первинною. Реконструкція його значення є слідуючою – „то річка”. Усі дрібні річки із назвою Говтва (Голтва, Голта) мають додаткові уточнюючі назви, що вказують на ознаки тієї чи іншої Говтви, тому повна реконструкція значення цих гідронімів є наступною: „та річка, що велика, середня, мала, грузька, суха, шишацька, кратова”. У місці впадіння річки Говтви в р. Псел знаходиться давній населений пункт із тотожною назвою Говтва. У різних джерелах зафіксовані слідуючі форми цього ойконіму – „Голтав, Голтов, Голтва” [48.181]. Вірогідно, ойконім Говтва утворився шляхом

долучення на місце вилученої флексії *-a* у первинній формі гідроніму *голт(a)* присвійного суфіксу *-ов*, з метою надання присвійного значення, значення належності ойконіму: *голт+ов* – *голтов*. Форма ойконіму Голтов виступає основною і первинною, від якої утворилися всі інші форми назв населеного пункту Говтва. Ойконім Голтов може реконструюватися у значенні, як „град, хутір Голти”. У подальшому, у зв’язку із деетимологізацією гідроніму Голта, із втратою розуміння гідронімічного значення гідроніму, назва річки почала пов’язуватися із назвою населеного пункту, такою, що утворилася від назви населеного пункту. У зв’язку із цими процесами, населений пункт передав свою форму назви Голтов, річці у формі Голтова з долученням флексії *-a*, з метою узгодження в роді із загальним означенням водотоку-річки: *голтов+a* – *голова*. В подальшому, у процесі закономірних фонетичних змін, голосний *-o-* у гідронімі і ойконімі був втрачений, внаслідок чого, утворилися сучасна форма гідроніму та ойконіму: *голт(o)ва* – *гов(л)тва* – *говтва*.

Структура та порядок утворення топонімічної пари Говтва є цілком українськими, лежать в рамках українського словотворення, не дивлячись на затемнене значення архаїчної словотворчої основи *гол (кол)*.

Річка Коломак, ліва притока р. Ворскла, бере свій початок у Валківському районі, Харківської області, який є складовою частиною полтавського регіону. Вірогідно, що словотворчою основою цього гідроніму виступає все той же словотворчий елемент *кол (гол)*, що і у гідронімах Ворскла (Ворскол) та Говтва (Голтва).

При утворенні гідроніму Коломак, як словотворча основа, використаний словотворчий елемент *кол (гол)* у вищенаведених значеннях *ріка*, *водний потік*, але у формі *кола* із долученням флексії *-a*, як ознаки жіночого роду, тобто адаптований до загального означення водотоку, як ріки, річки, що в українській мові жіночого роду. Кінцевий словотворчий елемент *мак*, при утворенні гідроніму Коломак,

використаний у значенні *малий, дрібний*. Подібне значення в українській лексиці має термін *мак* – рослини, насіння, зерно якої є взірцем, стандартом дрібноти (дрібний, як макове зерно). В адигейській мові *макле* збереглося у значенні *мало* [68]. Отже, гідронім Коломак у вихідному, первинному варіанті *коламак* утворився, як композитний гідронім із словотворчих елементів: *кола+мак* – *коламак* і його значення може реконструюватися, як „мала, дрібна річка”. З часом, голосний *-а-*, флексія словотворчого елементу *кола*, внаслідок гармонійної асоціації голосних трансформувалася у гідронімі у голосний *-о-*: *кола(о)мак* – *коломак*.

Назва населеного пункту Коломак утворилася від назви ріки і є черговою топонімічною парою (гідронім та ойконім) полтавського регіону. Гідронім Коломак, утворений на словотворчій основі *мак* є не єдиним гідронімом утвореним на цій словотворчій основі. На південному сході України зафіксовано декілька гідронімів, назв дрібних водотоків типу Токмак.

Гідронім Токмак утворився шляхом долучення до словотворчої основи *ток* в значенні *потік (по+тік), потічок, струмок, водотік (водоток)* кінцевого словотворчого елементу *мак* в значенні *дрібний*: *ток+мак* – *токмак*. Реконструкція значення цього гідроніму – „дрібний, малий водотік” (*потік, потічок, струмок*).

Окрім цього, „в местности между Изюмом и Славянском” зафіксована „небольшая современная речка” [15.102] Макатиха. До гідронімів полтавського регіону вона відношення не має, але цікава тим, що її ідентифікують із річкою Каялою „Слова о полку Ігореві” [15.103]. Щодо існуючої версії реконструкції значення гідроніму Макатиха, необхідно навести досить промовистий витяг із монографії на цю тему, щоб показати некоректність цієї реконструкції та її подібних, як не дивно, здійсненими визнаними науковцями. „Не смотря на внешне „русский вид” гидроним Макатиха не

поддается расшифровке с точки зрения русской этимологии. В тюркских языках макатты (макаттыр) означает богатырь, герой. Характерно, что в местном украинском и русском произношении это слово звучит на тюркский лад: Макатыха. Вполне вероятно, что тюркское название Макатты в сочетании с существительным женского рода река дало на русской почве форму Макатиха". Наведений витяг характеризує загальний рівень наукових досліджень у галузі топоніміки, реконструкції значень гідронімів, некоректність загальних підходів, знань української лексики.

Гідронім Макатиха є типовим українським гідронімом, назвою дрібного водотоку, що утворився на словотворчій основі *мак* (у формі *мака*, що відповідає на питання яка?) в значенні *дрібний* та з долученням до неї українського вказівного займенника *та*: *мака+та* – *маката* (*макати*), внаслідок чого утворилася вихідна первинна форма гідроніму в значенні „то дрібна”. До утвореної форми гідроніму був долучений урізаний український вказівний займенник *ка* у значенні *яка*: *макати+ка* – *макатика* – *макатиха*. Значення гідроніму Макатиха може реконструюватися, як „та, яка дрібна, та річка яка дрібна”. Але можливо також, що гідронім Макатиха має відантропонімне походження, є фонетично деформованим російською вимовою гідронімом Микитиха. Подібні назви малих та дрібних водотоків фіксуються, як в полтавському регіоні, так і загалом в Україні, досить часто.

Що торкається реконструкції значення зафіксованого у історичних джерелах гідроніму Каяла, то тенденційно значення його виводять із тюркського *скеля* (*каја*) і тут же роблять застереження, що як „в равнинной степи могла существовать речка с таким необычным названием” [15.101] і, звичайно, такого бути не могло.

Реконструкція значення гідроніму Каяла може бути проведена на основі української лексики та у відповідності із порядком і способами українського словотворення. Вірогідно, що словотворчою основою гідроніму Каяла виступає

словотворчий елемент *ял* (*яла*) у значенні *вяла, суха, засушена*. До вказаної словотворчої основи *яла* був долучений передній словотворчий елемент *ка* – урізаний український вказівний займенник *яка*: *ка+яла* – *каяла*. Утворений гідронім може реконструюватися у значенні: „яка суха, річка, яка суха”.

Що торкається назви дрібної річки полтавського регіону Колчева, лівої притоки Ворскли, то вона утворилася, також, на словотворчій основі *кол* (*гол*) у раніше визначеному гідронімічному значенні, шляхом долучення до словотворчої основи *кол* українського урізаного займенника *ка* у значенні *яка*: *кол+ка* – *колка*. Реконструкція значення утвореного гідроніму – „яка річка, то річка”. До цієї вихідної, первинної форми гідроніму *колка* був долучений український присвійний суфікс *-ів* (*-ов*) на місце вилученої флексії *-а*: *колк(а)+ів* – *колків* з послідувочою трансформацією приголосного *-к-* у приголосний *-ч-* на основі чергування приголосних в українській мові – *колк(ч)ів* – *колчів*, та з послідувочим долученням флексії *-а* як ознаки жіночого роду, для узгодження роду утвореного гідроніму із загальним означенням річки: *колчів+а* – *колчів**а*. З часом, під впливом російської мови, російської мовної фіксації гідроніму, гідронім Колчів деформувався у сучасну форму гідроніму – Колчева. Даний гідронім може реконструюватися у значенні: „яка (то) річкова”, можливо *балка, долина*.

Назва дрібної річки Ковжижа, лівої притоки Ворскли, утворилася також на словотворчій основі *кол*, шляхом долучення до словотворчої основи *кол* українського терміну *жижа*: *кол+жижа* – *колжижа* – *ков(л)жижа* і може реконструюватися в значенні „річка-жижа”, можливо, „замулена річка”.

Назва дрібної річки Колбаня, лівої притоки Ворскли, утворилася шляхом долучення до словотворчої основи *кол* українського терміну *баня* в значенні *джерело, вода, тепла вода*: *кол+баня* – *колбаня*, *ков(л)баня* і може

реконструюватися у значенні „річка-джерело, річка-тепле джерело”.

Назва населеного пункту полтавського регіону Кованчик, вірогідно, є відгідронімного походження, хоча водний об’єкт із аналогічною назвою не зафіксований. При утворенні цього ойконіму за словотворчу основу використаний гідронім *колань* – в значенні „он (то) річка”, до якого був долучений український вказівний займенник *це* та урізаний вказівний займенник *ка* (*яка*): *колань+це+ка* – *коланьц(ч)ека* – *коланчика* – *кол(в)анче(и)ка* – *кованчик* (з вилученням флексії *-а*). Первинною, вихідною формою ойконіму Кованчик є форма ойконіму Коланчик, в якій приголосний *-л* трансформувався у приголосний *-в*. Значення ойконіму може реконструюватися, як „це яка колань, це яка річка”.

Район компактного поширення гідронімів утворених на основі словотворчого елементу *кол* (*гол*) у полтавському регіоні є частиною південно-східної, більш широкої території Поля. Вірогідно, що гідронім Колка, як вихідна, первинна форма гідроніму Колчіва (Колчева) є тотожною історично зафіксованому у „Слові о полку Ігореві” гідроніму Калка.

У Велесовій книзі на цій же території, у басейні Дону (чи Сіверського Дінця) зафіксовані гідроніми Калка, Велика та Мала Калка. У цьому ж регіоні фіксований гідронім Оскол, як назва лівої притоки Сіверського Дінця. За словотворчу основу при утворенні всіх цих гідронімів використаний словотворчий елемент *кол* (*гол*) у тому ж гідронімічному значенні. У Велесовій книзі зафіксоване широке використання топонімів: Голунь, Колунь (річунь), Колань (річань), Руськолунь (русьрічань), утворених із використанням словотворчої основи *гол* (*кол*) і які, можливо, означають землю, територію, край, країну.

В „Історії вірмен” Мовсеса Хоренаці містяться непоодинокі згадки про „провинцію” (землю, територію) Голтн, співці-оповідачі якої, донесли „в виде иносказания в песнях сказателей Голтна” [1.37] про союз з аланами

(полянами), про так звану „страсть Сатиник” [1.391], про аланську принцесу Сатінік, яка ототожнюється „с іменем нартовської героїни Сатаны” [1.391], із Сетенай адигського епосу „Нарти”. Ці згадки відносяться до 188-159 років н.е. [1.374]. У основі зафіксованого у вірменському історичному джерелі топоніму Голтн (Голтна) використаний також словотворчий елемент *гол (кол)*, можливо у визначеному гідронімічному значенні і вірогідно, що цей топонім є однією із форм українського гідроніму Голта (Голтин – Голтн – Голтна) поширеного в полтавському регіоні. Відповідно цей топонім може реконструюватися в значенні, як „земля, територія, країна річок (річань)”, що пов’язується із топонімами Велесової книги – *колань (річань)*, *колунь (річунь)*.

Окрім того, широко відомий в тому числі і в історичних джерелах топонім Колхіда, який вважається грецькою назвою історичної області у Західній Грузії та „обширной терр. Юго-Вост. и Вост. Причерноморья” [18.349], що виник на початку I-го тисячоліття до н.е. Словотворчою основою і цього топоніму, вірогідно, є словотворчий елемент *кол (гол)* у відповідному гідронімічному значенні, з долученням до нього адигського словотворчого елемента *хі* в значенні *моря, великої води* та кінцевого українського словотворчого елемента *да*, який являє собою фонетично деформований з часом український вказівний займенник *та*: *кол+хі+та – колхіта – колхіда*. У цьому випадку топонім Колхіда може реконструюватися, як українсько-адигський композит, в значенні „та земля (територія) рік великої води, рік моря, рік, що впадають у море”. Отже, архаїчний український словотворчий елемент *гол (кол)* у значенні *річки, потоку води* широко використовувався при утворенні гідронімів та інших топонімів вже з початку I-го тисячоліття до н.е., у кіммерійський (до скіфський) період, як на території Поля, полтавського регіону, так і кавказького регіону. Характерно, що гідроніми із словотворчою основою *кол (гол)* в її

гідронімічному значенні є первинними по відношенню до інших топонімів утворених на цій словотворчій основі. Тільки з часом, на основі цих гідронімів виникли топоніми із значенням „території річок” – *річань, річунь*, як назви цих територій.

На основі цих топонімів – назв територій, областей, країн виникли етноніми, які, наприклад, широко фіксуються у Велесовій книзі: *голуні, колуни, руськолуні, руськолуняни (росколяни, роксолани), грецьколани* [8.187], *колтове, колотве* [8.165], а також етноніми скіфського періоду – *сколоти, колхи*, та деякі інші. Структура, спосіб утворення та значення гідронімів і інших топонімів із словотворчою основою *гол (кол)* є черговим підтвердженням значних генетичних зв'язків українського та окремих кавказьких етносів, спільних витоків походження окремих частин (складових) на яких базується український етнос (певних складових його субстрату) в тому числі і давнього українського населення полтавського регіону.

Грунь, Грунь-Ташань

У полтавському регіоні існують території певного рівня компактного розташування водних об'єктів та населених пунктів із тотожними чи аналогічними назвами. Однією із таких територій є територія компактного поширення гідронімів та ойконімів Грунь. Ця територія обмежена із північного заходу правою притокою р. Псел – річкою Грунь, що впадає в р. Псел в м. Гадяч, із заходу – р. Псел, із півдня – дрібними притоками Грунь-Ташані, Грунь-Шилівської, Грунь-Черкес, а зі сходу – населеними пунктами із словотворчою основою *грунь*, що розташовані у верхів'ях річок Груні, Ташані, Грунь-Черкес. Згідно існуючого адміністративно-територіального поділу України, це

територія Гадяцького та Зіньківського районів Полтавської області та прилеглі території Лебединського і Охтирського районів Сумської області.

До таких гідронімів (назв водних об'єктів) відносяться: Грунь, Грунь-Ташань, Грунь-Шилівська, Грунь-Суха, Грунь-Сира, Грунь-Гнила, Грунь-Тиха, Грунь-Черкес, Грунька, Грунька-Суха. У деяких випадках декількома із цих назв означаються одні і тіж водотоки. Окрім наведених гідронімів у різних джерелах, в тому числі і історичних, зустрічаються слідуєчі варіанти цих гідронімів: Грунь Гнилая, Ташанская Грунь, Ташаньская Грунь, Гронь-Черкаская, Грань-Черкаская, Груня [45.159].

Назви населених пунктів (ойконімів) Грунь, Грунька, Груньки, Грунівка поширені переважно у Лебединському та Охтирському районах Сумської області [59.613].

Аналогічного наведеного компактного розміщення гідронімів та ойконімів із словотворчою основою *грунь* більше ніде не існує, ні на території України, ні на території сусідніх країн.

Походження (етимологія) гідроніму та ойконіму *грунь* остаточно не встановлена. Найбільш обґрунтованою версією походження гідроніму та ойконіму *грунь* можна вважати виведення їх від української (західноукраїнської) лексеми *груні (гроні) – поля, високі поля*. Що торкається ойконімів, то така етимологія може вважатися цілком прийнятною, але ця етимологія відносно гідроніму є досить сумнівною (для водотоку назва дещо незвична). Для реконструкції встановлення значення гідроніму *грунь* необхідно виділити його словотворчу основу, кінцевий словотворчий елемент та встановити їх значення, тобто встановити структуру та спосіб утворення гідроніму, провести аналіз його значення в залежності від значень словотворчої основи, інших складових словотворчих елементів гідроніму.

Безперечно, основним словотворчим елементом гідроніму *Грунь* є словотворчий елемент *гр (гра, гру, гри, грі)*.

Цей словотворчий елемент української лексики є досить архаїчним і використовується для утворення лексем найрізноманітнішого значення. При утворенні гідроніму *грунь* до цього, широко поширеного в українському словотворенні словотворчого елемента *гр* долучався кінцевий словотворчий елемент *-ун*, який в українській мові виступає в якості словотворчого суфіксу *-ун* за допомогою якого утворюється ряд лексем (*бігун, швидун, стовбун, колун, тощо*), які у багатьох випадках, є масдарами (іменниками дії) *гр+ун – грун*.

Для узгодження роду утвореного гідроніму із загальним означенням водотоку (вода, річка), надання йому значення присвійності та, в конкретному випадку, зменшеності, до утвореного *грун* долучалася флексія (закінчення) *-я: грун+я – груня*.

В подальшому, з часом, в процесі розвитку української мови та закономірних змін в українському словотворенні та українській лексиці, з метою усунення ознак присвійності, флексія *-я* була вилучена, але на місці вилученої флексії залишилося кінцеве пом'якшення (як завжди в українській мові при вилученні кінцевої *-я*): *грун(я) – грунь*.

Зафіксована в історичних джерелах одна із форм гідроніму *Грунь – Грань* є ключовою для реконструкції, встановлення значення існуючої основної форми гідроніму *Грунь*. Форма гідроніму *Грунь, Грань* утворилася на основі все того ж словотворчого елемента *гр*, але із долученням кінцевого словотворчого елемента *ан: гр+ан+я – гран(я) – грань*. Цей кінцевий словотворчий елемент в українській мові виступає, як основа так званого словотворчого суфіксу *-ан (-ань)* при утворенні іменників із підкресленим значенням основи та за grubilosti [24.239] – *горбань, здоровань, тощо*. Кінцевий словотворчий елемент *ан* використаний також при утворенні таких гідронімів, як *Кубань – Куб+ан+я – Кубан(я)ь, Ташань – Таш+ан+я – Ташан(я)ь, Лопань – Лоп+ан+я – Лопан(я)ь* та деякі інші.

Словотворчі кінцеві елементи *ун* та *ан* надають гідронімам утвореним з їх використанням дещо різних значень, що виникли в процесі розвитку української мови, але в їх основі лежить один і той же український вказівний займенник *он* (в значенні *он то, он те, он та, он це*, тощо), широко поширений у розмовній лексиці населення полтавського регіону. Підставою для такого висновку є існування у сучасній українській лексиці тотожних за значенням пар лексем *мамуня (мамунь) – маманя (мамань)* та інших їм подібних за способом утворення.

Кінцеві словотворчі елементи *ун* та *ан* є фонетичними варіантами займенника *он*, які використані в утворених гідронімах у тому ж значенні *он (то, це)*.

Отже гідроніми *Грунь* та *Грань* за структурою, способом утворення, за значеннями кінцевих словотворчих елементів *ун* та *ан* є тотожними і враховуючи цілком прозоре в українській лексиці значення гідроніму *грань*, як *межа, рубіж, границя (грани+ця)* можна стверджувати, що словотворча основа *гр* у гідронімі *грунь* є тотожною словотворчій основі *гр* у гідронімі *грань* і виступає в значенні *межі, грані, границі*. Відповідно, реконструкцією значення гідроніму *грунь* буквально може бути „межунь (он межа, то межа, он то межа, це межа)”.

У більш загальному значенні *грунь* може реконструюватися, як „он (то, це) річка, що є межею”. Чий межі, границі, які рубежі засвідчувалися водними об'єктами із назвою *грунь* визначити важко. Це, можливо, були межі, границі, рубежі конкретного прадавнього етнічно-територіального утворення, що, як правило, відділялися природними рубежами, в тому числі і водними об'єктами, від їм подібних.

Більш того, ці межі, рубежі, границі у різні історичні періоди розвитку регіону, могли змінюватися, зміщуватися, але безперечно, межі цієї території (*груні*) чітко топонімічно окреслені.

В подальшому гідронім *грунь*, який не несе в собі гідронімічного значення, конкретних ознак водного об'єкту (словотворчих елементів із значенням *вода, річка, потік*, тощо), передав свою назву також окресленій території, на якій були розміщені водні об'єкти з назвою *грунь* та на назви окремих населених пунктів цієї території.

На цих підставах виникла вторинна, похідна лексема *груні* в значенні *поля, землі, ґрунти*, а точніше – *розмежовані ділянки землі, території*, яка утвердилася в прикарпатському регіоні в значенні *поля, високі поля* при значних переміщеннях, в часи утвердження Київського князівства, етносу *уличів* із Північного Лівобережжя (полтавського регіону) в тому числі і в Прикарпаття. На основі словотворчого елементу *грун, ґруні* утворився український термін *ґрунт*, шляхом долучення до словотворчої основи *грун* (*ґруни, ґруна* – в значенні *поле, поля*) кінцевого словотворчого елементу *та* у вказівному значенні на місце вилученої флексії: *грун+та* – *грунта (ґрунти)* у свою чергу з подальшим вилученням флексії *-а*, як ознаки жіночого роду та множинності (у розмовній лексиці полтавського регіону *грунта* виступають у значенні *ґрунти, розмежовані земельні ділянки*) – *ґрунт*. Гідронім *грунь, ґруня, ґруні* в основі якого лежить *межа, грань* утвердився у лексиці полтавського регіону у значенні *поля, лану, обмеженої території* і вірогідно трансформувався в етнікон, в назву населення, що проживало на цій території – в *ґруни (ґруні)*.

Притока р. Грунь-Ташань – р. Грунь-Черкес вважається більшістю дослідників прикордонною (межовою) річкою між царською Росією та козацькою українською державою, між Московським князівством та черкесами (черкасами), як називали в ті часи українців в офіційних московських документах. Черкеси – прадавній північно-кавказький етнос, який був складовою чисельного абхазо-адигського етносу, „черкеси называють себя адыге” [57.65].

В „Толковом словаре адыгейского языка” зафіксований етнонім *грун*, як частина невідомого етносу, що пересилився на Північний Кавказ, на Кубань до часу приєднання адигів до Росії (вірогідно, до 1557 р.), задовго до переселення частини українського козацтва на Кубань та до утворення кубанського козацтва. Груни проживали в районі станиці Гривінская Краснодарського краю і, з часом, злилися із адигами. Як давно відбулися ці процеси і за яких обставин, історичні документи відповіді не дають. Можливо, що ще за часів становлення Київського князівства (Київської Русі) в X ст., під час воєнних протистоянь літописних уличів та київських князів, частина уличів (грунів) не бажаючи бути залежними від київських князів переселилася у південні частини Поля, на Північний Кавказ та Кубань. У цьому випадку етнонім *грун* (*груни*), зафіксований у словнику, виник на території полтавського регіону із компактним поширенням топонімів *грунь*, як означення населення цього регіону та території.

У полтавському регіоні зафіксовані також прізвища із відповідною словотворчою основою – Грунь, Груня, Грунько, Грунський, Груненко. В адыгейській мові до української словотворчої основи *грун* був долучений тотожний українській флексії *-и* (*i*), що виступає ознакою множинності в українській мові (*грун+и* – *груни*, *грун+i* – *груні*), адыгейський кінцевий словотворчий елемент *хер* (*грун+хер* – *грунхер*). В адыгейській мові „во множественном числе...появляется формант -хэ для выражения значения множественности” [3.311]. *Ахер, михер, мохер* на адыгейській мові значить *вони* (*а, ми, мо* – відповідно вказівні займенники адыгейської мови – *то, це, цей*) [3.310]. У кабардино-черкеській мові, що входить в групу адыгських мов „множественное число имени существительного выражается суффиксом -хэ (+р аффикс определенности) хэр в конце слова” [28.497].

Отже, *грун* є запозиченим етнонімом із української мови в адыгейську на основі якого, шляхом долучення адыгського

словотворчого кінцевого елемента *хер* утворений адигейський етнонім *грунхер* тотожний по своєму значенню, структурі та способу утворення українському етноніму (етнікону) *груни*. Назва станиці Гривінская є давнім народним ойконімом словотворчою основою якого виступає словотворчий елемент *гр* (*гри, гри*) і значення якого пов'язане із гідронімом *грунь*. Ойконім Гривінская може реконструюватися в значенні „межівінская (межівська)”.

В основі гідроніму Ташань більшість дослідників вбачає словотворчий елемент *таш* (*тас*) і значення його пов'язує із тюркським *камінь*. Ця етимологія гідроніму є чисто віртуальною і формальною. В басейні реально існуючої річки Ташань чи Грунь-Ташань, як і взагалі на території поширення топонімів Грунь, ніким і ніколи не були фіксовані виходи твердих кристалічних гірських порід на поверхню та валуни льодовикового періоду. Вірогідно, що у словотворчій основі цього гідроніму лежить словотворчий елемент *таш(с)* який є основним словотворчим елементом в українських дієсловах *розташовуватися, ташуватися, тасуватися, тасувати (ташувати)*. Український термін *патронташ* (*патрон+таш*) буквально означає „розміщення (розташування) патронів”. Гідронім Ташань утворився шляхом долучення до словотворчої основи *таш* кінцевого словотворчого елемента *ан*, який виступає в значенні вказівного займенника *он* (*то, це*) та флексії *-я*: *таш+ан+я – ташаня*. В процесі змін української лексики, з метою усунення значення присвійності, флексія *-я* була вилучена, а на її місці залишилося кінцеве пом'якшення: *ташан(я) – ташань*.

На підставі вище наведеного способу утворення, гідронім Ташань може реконструюватися у значенні „он (то, це) розташування (ташування, розміщення), визначене місце знаходження”. Схоже, що гідронім Грунь-Ташань, як композит двох гідронімів, виник на певних лексичних підставах. Наведені реконструйовані значення гідронімів Грунь та Ташань дуже подібні: *грунь – он (то, це) межа,*

ташань – он (то, це) місце розташування. Значення дієслів *межуватися, розмежовуватися* в основі яких лежить словотворчий елемент *меж (межа)* – *встановлювати межі, визначати місце розташування*. Вони є аналогічними по значенню термінам *ташуватися, розташовуватися*, тобто композитний гідронім Грунь-Ташань може реконструюватися в значенні „он (то, це) річка, по якій іде розмежування (розташована межа) землі, території”.

На території поширення топонімів *грунь* у полтавському регіоні зафіксовані водні об'єкти з назвами Мужева Балка, Мужева Долина. У місцевій розмовній лексиці поширене вживання тільки першої складової цього композитного гідроніму – Мужева. Вірогідно, що це деформований порівняно нещодавно, під час офіційної фіксації російською мовою, цілком зрозумілий і прозорий за значенням гідронім Межова (межова річка, або балка, долина). Більш того, зафіксований, як назва притоки р. Шилівська Грунь, гідронім Межова [48.527] з цілком прозорим значенням „межова річка”, та гідронім Рубіжна [48.844], як назва лівого рукава р. Ворскла, також із цілком прозорим та зрозумілим значенням.

Оріль

Річка Оріль, ліва притока р. Дніпро, бере свій початок у Харківській області і є природною межею, південним кордоном полтавського регіону. Її назва фіксується в історичних джерелах у слідуючих формах: „Орель, Єрель, Арель, Ареля, Орла, Орїл, Орел” [45.400].

Основним словотворчим елементом цього гідроніму виступає словотворчий елемент *ор*, від якого походить також „укр. діал. оровъ...выжолобленье, куда шла ...вода..., огів, гов, fosa, kanal” [22.29]. В українській мові термін *орати* – *робити борозни, канали*, без сумніву, утворений на

словотворчій основі *ор*. У аварській мові словотворчий елемент *ор* зберіг своє самостійне значення, як *рів, канава, річка*. Він використаний, як основний словотворчий елемент, при утворенні назв малих річок Дагестану в значенні *ріка, річка*: Цемаор, Бецор, Кудаор, Ваараор, Кіор [42.416]. При утворенні гідроніму Оріль, також був використаний, як основний словотворчий елемент, *ор* в його первинному значенні *канава (річка)*, до якого був долучений український присвійний суфікс *-ів (ов)*: *ор+ів – орів*, внаслідок чого утворився гідронім в значенні „канавна, канавна річка”. З часом, при фонетичних змінах української лексики, можливо, під впливом слов’янських діалектів, кінцевий приголосний *-в*, як і у багатьох інших випадках, перейшов у кінцевий приголосний *-л* (*став – стал, стовп – столб, був – були*, та багато інших). Для узгодження із загальним означенням ріки, річки до гідроніму *оріл* був долучений голосний *-я*, який в кінцевому результаті, був вилючений, а на його місці залишилося кінцеве пом’якшення приголосного: *оріл – оріл(я) – оріль*.

Правильність встановлення значення словотворчої основи *ор* при утворенні гідроніму Оріль підтверджується фіксацією деяких назв населених пунктів, розміщених по річці Оріль: Канави, Оріль. Окрім того, в українській лексиці полтавського регіону фіксується, як гідронімічний, термін *канава*, що означає *глибоку вузьку річку, чи її частину з обривистими берегами* і часто вживається в значенні *річки* для малих річок полтавського регіону.

Гідронім Оріль зазнав досить ранньої деетимологізації, можливо, в період монголо-татарської експансії, коли населення втратило розуміння значення гідроніму, але зберегло цю назву у майже недеформованому вигляді, що свідчить про певну сталість населення, навіть у цій, південній частині полтавського регіону.

До речі, на латинській мові *oga* означає, як *кордон, край*, так і *берег*, і можливо мають певну рацію деякі дослідники

походження цього гідроніму, які трактують значення гідроніму Оріль, як *прикордонну річку*, але це значення є вторинним і могло виникнути тільки після деетимологізації первинного значення гідроніму Оріль, як *канавної річки*, можливо, в період будівництва на ній фортифікаційних споруд в тридцятих роках XVIII-го століття, української прикордонної межової лінії.

Отже гідронім Оріль може реконструюватися на основі української лексики тільки в значенні *канавної (рівчакової, вижолобленої) річки*.

Орчик – річка в полтавському регіоні, права притока р. Оріль також бере свій початок у Харківській області. Гідронім Орчик утворився шляхом долучення до словотворчої основи *ор* в значенні *канави, річки* українського займенника *ця*: *ор+ця – орця* та з послідуєчим кінцевим долученням урізаного українського займенника *ка (яка)* до форми гідроніму *орці* у присвійній формі: *орці+ка – орціка*. Послідуєчий перехід приголосного *-ц-* у приголосний *-ч-* та видалення флексії *-а* утворили існуючу форму гідроніму: *орціка – орчика – орчика – орчик*.

Значення цього гідроніму може реконструюватися, як „це яка канава, це річка яка канава”.

Притокою р. Оріль є дрібна річка Орілька. Цей гідронім утворився шляхом преднання до словотворчої основи *оріль* урізаного українського займенника *ка (яка)*: *оріль+ка – орілька*. Значення цього гідроніму може реконструюватися, як „яка орілі, яка належить орілі, яка притока орілі”.

Окрім аналізованих гідронімів в полтавському регіоні зафіксовані гідроніми Оржиця, Артополот, Артополог в основі утворення яких, вірогідно, також лежить словотворчий елемент *ор* в значенні *канави, річка*. При утворенні композитного гідроніму Оржиця до словотворчого елементу *ор* був долучений український словотворчий елемент *ржа (ржі)* в значенні *ржава, іржава (руда)* та кінцевий словотворчий елемент – вказівний займенник *ця*: *ор+ржі+ця*

– *орржіця* – *оржиця*. Цей гідронім може реконструюватися в значенні, як „ця руда (іржава) канава (річка)”.

Гідронім Артополот – назва лівої притоки р. Сула та гідронім Артополог – назва лівої притоки р. Многи є композитними гідронімами, дещо деформованими, у зв’язку із їх ранньою деетимологізацією, але без сумніву у їх утворенні був задіяний словотворчий елемент *ор* у значенні *канава, річка*. При утворенні композитного гідроніму Артополот (*ортополот*) перша частина гідроніму *орто* утворилася шляхом долучення до словотворчого елементу *ор* українського вказівного займенника *то*: *ор+то* – *орто*. Кінцева частина гідроніму утворилася шляхом долучення до словотворчого елементу *пол (поля)* українського вказівного займенника *ота*: *пол (поля)+ота* – *полота*. Внаслідок об’єднання композитних частин *орта+полота* утворився композитний гідронім *орта полота* – *ортополот* (з вилученням флексії *-а*), а внаслідок деформаційних змін (можливо, російськомовного впливу) утворилася сучасна форма гідроніму – Артополот. Значення цього гідроніму може реконструюватися, як „то ота канавна річка поля, то ота польова канава (річка)”.

При утворенні композитного гідроніму Артополог (Ортополог), перша частина композитного гідроніму утворилася, як і у попередньому випадку, шляхом долучення до словотворчого елементу *ор* вказівного займенника *то*: *ор+то* – *орто*. Кінцева частина композитного гідроніму являє собою український термін *полога*. Внаслідок об’єднання композитних частин утворився гідронім: *орто+полога* – *ортополога*, з послідуєчим вилученням флексії *-а*, та деформаційною зміною переднього голосного *о-* на *а-*, внаслідок чого утворилася сучасна форма гідроніму: Ортополога – Артополог, який може реконструюватися у значенні, „то канава (річка) полога, з пологими берегами”. Флексії *-а* в аналізованих гідронімах Ортополота та Ортополога були вилучені по не зовсім ясних причинах,

можливо, при фіксаціях у письмових джерелах, описах, а можливо із метою узгодження в роді із загальним означенням водотоку, в данному випадку, *струмка*. Перехід переднього голосного *о-* у голосний *а-* є не характерним для української фонетики. Це могло статися у зв'язку із письмовою фіксацією цих гідронімів в джерелах російською мовою.

Мерло

В полтавському регіоні зафіксований гідронім Мерло, як назва річки, лівої притоки Ворскли, витoki якої знаходяться у Харківській області. В історичних джерелах та інших офіційних документах зафіксовані слідуєчі варіанти цього гідроніму: „Мерль, Мерла, Мерля, Мерло” [45.360].

Основним словотворчим елементом цього гідроніму є *мер* (*мера*). Цей словотворчий елемент лежить в основі утворення етноніму киммерійці, у назві історичної області Грузії – Імеретії. У грузинській мові *мера* (*мер*) – *рівнина, поле*. В українській мові на цій словотворчій основі побудовано ряд лексем, доволі різноманітного значення: *міра, міряти, міркувати*, тощо.

При утворенні гідроніму Мерло, словотворча основа *мер* (*мера*) використана в її первинному архаїчному значенні киммерійського чи навіть докімерійського періоду розвитку українського етносу та української мови, як *поле*. До цієї словотворчої основи *мер* (*мера*), при утворенні гідроніму Мерло, був долучений український словотворчий елемент *ло*, який широко застосовується в українському словотворенні при утворенні іменників, особливо, іменників дії: *вайло, відбувайло, тягло*, тощо, а також дієслів минулого часу. Цей словотворчий елемент також широко використовується при утворенні архаїчних українських прізвищ типу: Гупало, Микало, Сікало, Шарпило, тощо. Український словотворчий

елемент *ло* зберіг своє самостійне значення в аварській мові, в якості вказівного займенника *то* (*ця, це*) – *льо* та в адигських мовах, також, в якості словотворчого кінцевого елемента при утворенні іменників. Отже, український кінцевий словотворчий елемент *ло* при утворенні гідроніму Мерло, вірогідно, також використаний у значенні *то, це*: *мер+ло* – *мерло*.

У зв'язку з цим, реконструкція значення цього гідроніму може бути слідуною: „то (це) польова, то (це) польова річка”. Підтвердженням правильності такої реконструкції значення гідроніму Мерло можуть вважатися назви дрібних річок: Мерць – лівої притоки Ворскли та Мерчик – лівої притоки Мерло [45.360].

Гідронім Мерць виник на основі використання при його утворенні все того ж основного словотворчого елемента *мер* (*мера*) в значенні *поле*, з долученням до нього українського вказівного займенника *ця*: *мер+ця* – *мерця*, з послідуючим вилученням флексії *-я*, для усунення ознак жіночого роду та присвійності. Після вилучення флексії *-я* на її місці (як завжди в таких випадках) залишилося пом'якшення кінцевого приголосного: *мерця* – *мерць*. Реконструкція значення цього гідроніму схожа із реконструкцією значення гідроніму Мерло: „польова ця, ця річка польова”.

Гідронім Мерчик має також аналогічне значення та порядок утворення. До словотворчої основи *мер* (*поле*) також був долучений український вказівний займенник *це*: *мер+це* – *мерце*. До утвореної первинної форми гідроніму був долучений український займенник *яка* в урізаній формі *ка*: *мерце+ка* – *мерцека*. З метою усунення ознак жіночого роду та значення присвійності, флексія *-а* була вилучена, а приголосний *ц* перейшов у приголосний *ч* за правилами чергування звуків в українській мові: *мерцека* – *мерчек* – *мерчик* – *мерчик*. Реконструкція значення цього гідроніму є подібною до значення гідроніму Мерло та гідроніму Мерць:

„це, яка поля, польова, це річка, яка польова”. Що така назва річки, як „польова” є можливою і природною для полтавського регіону, свідчить цілком прозорий за значенням гідронім Ланна, тобто „польова”. В гідронімах Мерло, Мерця, Мерчик використаний при утворенні за основу архаїчний словотворчий елемент *мер* (*мера*), значення якого, як *поле*, виходить із кімерійського чи докімерійського періоду, вірогідно, може бути спільним для мов деяких етносів, що формувалися на території Поля та у прилеглих регіонах.

Назви дрібних річок полтавського регіону: утворення та реконструкція значень

Назви дрібних водотоків (річок, струмків) полтавського регіону у переважній більшості не потребують реконструкції (відновлення) їх значень. Значення цих гідронімів, як правило, цілком прозорі і зрозумілі, знаходяться у рамках сучасної української лексики полтавського регіону, що свідчить про їх виникнення у недалекому минулому. Словотворчі основи цих гідронімів, порядок їх утворення та структура знаходяться у загальних рамках українського словотворчого процесу та української лексики, але у деяких випадках, із деформаційними змінами словотворчих основ, що може пояснюватися російськомовною фіксацією цих гідронімів в офіційних російських письмових джерелах на певному історичному відрізку часу. Ці гідроніми, як і інші топоніми (та антропоніми) взагалі, фіксувалися у російських офіційних письмових джерелах російською мовою із деформаційними перекрученнями, з метою наближення зрозумілості їх значень носіями російської мови, незважаючи на їх прозоре, зрозуміле значення в українській мові.

Особливістю утворення назв дрібних водотоків, як полтавського регіону, так і, взагалі, українських, є

застосування при їх утворенні словотворчих основ, які не мають гідронімічного значення, не характеризують водотоки, як водні об'єкти. При утворенні цих гідронімів окрім гідронімічних словотворчих основ широко задіяні, як словотворчі основи, імена людей, прізвища (антропоніми), назви об'єктів тваринного та рослинного світу. Існування такого способу утворення назв дрібних водотоків полтавського регіону передбачає певну складність визначення походження назви того чи іншого конкретного водотоку (можливості походження від назв населених пунктів – від ойконімів).

Окрім цього, певна, досить незначна частина назв малих та дрібних водотоків полтавського регіону, особливо його південної частини, не може бути реконструйована на основі української лексики та українського словотворення, не знаходять пояснення значень своїх назв в українській мові (водотоки Кагамлик, Манжелія, Тагамлик, та деякі інші).

Основна група назв дрібних водотоків полтавського регіону включає в себе гідроніми, що утворилися на словотворчих основах гідронімічного значення, які несуть в собі характеристики того чи іншого конкретного водного об'єкту або із прямим гідронімічним значенням. До цієї основної групи гідронімів потрібно віднести слідуючі назви дрібних водотоків (річок, струмків) полтавського регіону: Бакай, Бистра, Борозна, Боромля, Бубнівець, Бурчак, Водяна, Вузька, Гатка, Гать, Глибока, Глинка, Глиняна, Гнилиця, Голенька, Гремяча, Грузна, Грузька, Довжик, Камянка, Кремянка, Крива, Кривоустівка, Криворічка, Крутька, Колбаня, Котельва, Куца, Лохвиця, Обтічка (Обтічок), Окрінь, Охлань, Пена (Піна), Перетік, Річище, Річиця, Розсоха, Ропа, Сага, Сагай, Слінка, Солониця, Старець, Сурмичка, Тарапунька, Туха (Тухова), Устя, Холодна, Цюрило, Чевелча, Човнова та деякі інші. Більшість із цих гідронімів в українській лексиці полтавського регіону мають цілком прозоре і зрозуміле значення, але деякі із них

потребують визначення порядку утворення, їх структури та реконструкції значення.

До цієї групи гідронімів вірогідно відноситься назва дрібної річки полтавського регіону, правої притоки р. Ворскла – Боромля (Бурімля, Буромля, Борімля), значення якої є вкрай незрозумілим. Більшість дослідників вважають цей гідронім тюркським запозиченням (як завжди при виникненні труднощів із визначенням походження назви) і не знаходять пояснення його значення на базі української лексики [29.140]. Але при більш детальному розгляді способу утворення цього гідроніму, стає очевидним, що утворився він на основі української лексики, як композит із двох рівнозначних українських словотворчих основ, із наявними деформаційними змінами, які також лежать у рамках української лексики. Передня словотворча основа цього композитного гідроніму *боро* (*бурі*, *буро*) використана при утворенні гідроніму Боромля (Бурімля) в значенні *бурити* (*бури*), *цюрити*, *дзюрчати*, *текти* цівкою створюючи відповідний звук. Кінцевою словотворчою основою цього композитного гідроніму є словотворчий елемент *мля*, який безперечно використаний при утворенні гідроніму в значенні *млява*, *мляво* (укр. – *мамля* – *ма+мля*, значить *є мля*, *є млява*). Одже, вихідною первинною формою гідроніму Боромля є *бури(i)+мля* – *бурімля*, яка з часом перетерпіла незначних деформаційних фонетичних змін: *бурімля* – *боромля*. Реконструювати значення гідроніму Боромля (Бурімля) у відповідності із способом утворення можливо слідуючим чином: „бурить (дзюрчить, цюрить) мляво, річка, що мляво бурить, дзюрчить, цюрить”. Необхідно також зауважити, що за межами полтавського регіону зафіксовано ряд подібних композитних гідронімів, назв дрібних водотоків: Віжомля, Ідеромля, Радомля, Сітомля, Хотомля (Хотімля), Хохімля. Ці композитні гідроніми при уважному розгляді також утворилися на базі української лексики, мають повністю аналогічну структуру та спосіб утворення, тотожну кінцеву

словотворчу основу *мля* в значенні *млява*, із деякими деформаційними змінами передніх словотворчих основ, що не заважає розглядати їх, як словотворчі основи української лексики.

Виключенням може вважатися гідронім Ідеромля (*ідеро+мля*), в якому передня словотворча основа *ідеро* не знаходить пояснення свого значення в українській лексиці і може означати назву р. Одер, занесену німецькими колоністами у XVIII столітті на південь України: *о(і)дера(о)+мля – одерамля – ідеромля* в значенні „млявий одер”. Схоже, що при утворенні назв дрібних водотоків України, українська словотворча основа *мля* в значенні *млява* використовувалася в недалекому минулому зовсім не епізодично.

Назва дрібної річки полтавського регіону, лівої притоки Ворскли, Котельва, вірогідно, утворилася на словотворчій основі *котель* (*котел*). У перській мові *котель* означає на ряду із іншими значеннями – *долину*. На території сучасного Ірану зафіксовано декілька десятків різноманітних топонімів, утворених з використанням словотворчої основи *котель* [42.294]. В українській лексиці полтавського регіону значення словотворчої основи *котель* (*котел*) тісно пов'язане із *котловиною*, *заглибленням*, *долиною*. При утворенні цього гідроніму до словотворчої основи *котель* був долучений український присвійний суфікс *-ов* та флексія *-а*, як ознака жіночого роду та присвійності: *котель+ов+а – котельова*, внаслідок чого, утворилася вихідна, первинна форма гідроніму із значенням „котлова, річка, долини”. З часом голосний *-о-* випав із гідроніма і утворилася сучасна існуюча форма гідроніму: *Котель(о)ва – Котельва*, яка передалася, як назва, населеному пункту, що розмістився на цій річці. Назва населеного пункту *Котельва* є ойконімом відгідронімного походження. Топонімічна пара *Котельва* є досить архаїчною і її виникнення може бути віднесено, як мінімум, до початку I-го тисячоліття н.е.

Гідронім Лохвиця також має затемнене значення та ускладнений спосіб утворення. Вірогідно, що він утворився на словотворчій основі *лог* в значенні „балки з пологими схилами, широкої низини, улоговини” [42.43]. При утворенні гідроніму до словотворчої основи *лог* на першому етапі був долучений український присвійний суфікс *-ов* з долученням флексії *-а*: *лог+ов+а* – *логова*. Голосний *-о-* випав із утвореної форми гідроніму, а флексія *-а* була замінена на флексію *-и*, з метою надання утвореній формі гідроніму значення присвійності: *лог(о)в(а)* – *логви*. Утворилася похідна форма гідроніму *логви* до, якої був долучений український вказівний займенник *ця*: *логви+ця* – *логвиця*. З часом, утворилася сучасна форма гідроніму, з переходом приголосного *-г-* у приголосний *-х*: *лог(х)виця* – *Лохвиця*, в значенні „ця річка логви (улоговини)”. Населений пункт Лохвиця отримав свою назву від відповідного гідроніму, є ойконімом відгідронімного походження. Слід зауважити, що тотожний гідронім Лоховиця – Лох(о)виця зафіксований у басейні ріки Варта, що свідчить про архаїчність цього гідроніму полтавського регіону.

Назва дрібної річки полтавського регіону, лівої притоки Ворскли – Окрінь виникла на словотворчій основі *окр* (*окра*), можливо, у значенні „полосы прибылой воды” [42.411], крайця річки, водотоку, куди прибуває крайня вода під час розливів, паводків. При утворенні цього гідроніму до словотворчої основи *окр* був долучений український присвійний суфікс *-ін* та флексія *-я*, як ознаки жіночого роду: *окр+ін+я* – *окріня*. З часом, флексія *-я* була вилучена, а на її місці залишилося кінцеве пом’якшення: *окрін(я)* – *окрінь*. Так утворилася сучасна форма гідроніму Окрінь, яка може означати „річку краю, кінця прибулої води”.

Назва дрібної річки полтавського регіону, притоки річки Груні – Охлань беззаперечно має гідронімічне значення. Цей гідронім утворився на словотворчій основі *охл* (*охла*, *охля*), в значенні *охляла*, з долученням кінцевого словотворчого

елементу *ан* в значенні *он (то)* та флексії *-я*, як ознаки жіночого роду та присвійності: *охл+ан+я – охляня*. З часом утворилася сучасна форма гідроніму шляхом вилучення кінцевої флексії *-я* із залишковим пом'якшенням на її місці: *Охлан(я) – Охлянь*. Цей гідронім може реконструюватися у значенні: „он (то) охляла, он річка, що охляла” (вірогідно, маловодна, висихаюча).

До цієї групи гідронімів відноситься також гідронім *Тарапунька*, широко поширений в полтавському регіоні, як назва дрібних річок, струмків. Вірогідно, що цей гідронім утворився на основі словотворчого елемента *тороп* (в укр. лексиці – *торопун, торопець, торопчій, торопко*, тощо, в рос. „торопиться” – спішити). До словотворчої основи *тороп* був долучений український словотворчий елемент *ун* в значенні „он, он то, он та, он той”: *тороп+ун – торопун*, внаслідок чого утворилася форма гідроніму із значенням „он той, що спішить”. До утвореної форми гідроніму була долучена флексія *-я*, яка утворила форму гідроніму жіночого роду з тим же значенням: *торопун+я – торопуня*. В свою чергу, з часом, на місце флексії *-я* був долучений український вказівний урізаний займенник *ка (яка)*: *торопунь+ка – торопунька*, із залишковим пом'якшенням на місці вилученої флексії *-я*. Реконструкція значення гідроніму *Торопунька* може бути слідуючою: „он (то) річка, яка спішить, швидко тече”. Сучасна форма гідроніму *Тарапунька* виникла внаслідок російського впливу, російської вимови гідроніму *Торопунька* (рос. „торопиться” – *тарапіца*) у полтавському регіоні.

Гідронім *Туха (Тухова)* є дещо незвичним у сучасній лексиці полтавського регіону. Він утворився шляхом використання словотворчої основи *тух* у значенні *тухлий* з долученням кінцевої флексії *-а*, для узгодження в роді та надання значення присвійності гідроніму. Форма гідроніму *Тухова* утворилася шляхом долучення до словотворчої основи

тух присвійного суфіксу *-ов* та флексії *-а*: *тух+ов+а* – *тухова* із значенням „річка тухлої води”.

Гідронім Чевелча повністю втратив зрозумілість свого значення у сучасній українській лексиці полтавського регіону внаслідок певних деформаційних фонетичних змін. Цей гідронім утворився на основі словотворчого елементу *вил* (*вел*) у значенні „вила, развилок реки” [42.122]. До словотворчої основи *вила* на місце флексії *-а* був долучений український урізаний вказівний займенник *ка* (*яка*): *вил+ка* – *вилка*. Утворився первинний, вихідний гідронім *вилка* в якому, кінцевий приголосний *-к-* перейшов у приголосний *-ч-*, внаслідок чого, утворилася форма гідроніму присвійного значення *вилча* – „яка вил, та, що вил”. З часом до гідроніму *вилча* був долучений передній словотворчий елемент, український вказівний займенник *це* (можливо і *ця*): *це+вилча* – *цевилча*. У свою чергу передній приголосний *-ц-* у гідронімі перейшов у приголосний *-ч-*, внаслідок чого, утворилася сучасна форма гідроніму – Чеви(е)лча – Чевелча. Реконструкція значення цього гідроніму може бути наступною – „річка, ця, яка вил”, річка, що утворилася шляхом злиття кількох водотоків.

До групи гідронімів із гідронімічною основою потрібно віднести назви дрібних водотоків полтавського регіону, які характеризують колір води водотоку: Буланова, Булатець, Ворона, Іржавець, Красна, Ржавець, Руда, Рудка, Сенча, Синянка, Чорна та деякі інші їм подібні.

Найбільш поширеною назвою дрібних та малих водотоків полтавського регіону є гідронім Рудка, який утворився шляхом долучення до словотворчої основи *руд* в значенні *рудий*, *руда* українського урізаного вказівного займенника *ка* (*яка*): *руд+ка* – *рудка*. Значення цього гідроніму в українській лексиці полтавського регіону є цілком прозорим: „яка руда, річка яка руда, річка рудої води”. В подальшому, цей гідронім майже став загальним означенням дрібної річки полтавського регіону.

Гідронім Сенча (Синча) утворився на основі словотворчого елементу *синя* (*синь*). До цієї словотворчої основи, на місце вилученої флексії *-я* був долучений український вказівний займенник *ця*: *син+ця* – *синця*. В утвореній формі гідроніму, приголосний *-ц-* перейшов у приголосний *-ч-*, а у зв'язку з цим, флексія *-я* перейшла у флексію *-а*: *синц(ч)я(а)* – *синча*. Значення цього гідроніму може реконструюватися, як „ця синя, ця річка синьої води”. На основі цього гідроніму, його первинної вихідної форми *синця*, утворилася назва стародавнього літописного поселення Синець, шляхом вилучення кінцевої флексії *-я* (із залишковим пом'якшенням). Назва населеного пункту Сенча (Синча) є ойконімом відгідронімного походження. Ця топонімічна пара (гідронім та ойконім) є досить архаїчною, враховуючи їх структуру, порядок утворення та історичні і археологічні дані.

Гідронім Буланова утворився безперечно на словотворчій основі *булан* у значенні „світло рудий”. Більшість дослідників цього гідроніму вважають словотворчу основу *булан* тюркським запозиченням із тим же значенням, що викликає певні сумніви. Справа у тім, що словотворча основа *булан* у свою чергу утворилася на основі словотворчого елементу *бул* (*була*), з долученням до неї українського словотворчого елементу *ан*, у значенні „он, он то, он та”. Такий спосіб словотворення є досить поширеним в українській лексиці (*білан*, *жадан*, тощо) і відносити словотворчу основу *булан* (*бул*) у значенні *світло рудий* до запозичених є безпідставно і некоректно. При утворенні гідроніму Буланова до словотворчої основи *булан* був долучений український присвійний суфікс *-ов* (*-ів*) та флексія *-а*, як ознака жіночого роду та присвійності: *булан+ов+а* – *буланова*. Значення гідроніму може реконструюватися, як „он світло рудої, он річка світло рудої води”. По значенню цей гідронім подібний до гідронімів Руда, Рудка. Ойконім Буланово відгідронімного походження, і ця топонімічна пара виникла порівняно недавно.

Можливо, що гідронім Булатець також має подібне значення і утворився шляхом долучення до словотворчої основи *бул (була)* вказівного українського займенника *та*: *була+та – булата*. У свою чергу до вихідної форми гідроніму *булата*, але вже із флексією *-и* (що підсилила значення присвійності основи) був долучений і ще один український вказівний займенник *ця*: *булати+ця – булатиця*. З часом, флексія *-я* була вилучена, а на її місці (як завжди) залишилося кінцеве пом'якшення, внаслідок чого, утворилася існуюча форма гідроніму: *булатиц(я) – булати(е)ць – Булатець*. Значення цього гідроніму може реконструюватися також як „та, ця річка світло рудої води”. При утворенні гідроніму Булатець, окрім словотворчої основи *бул (була)* у значенні світлорудий, були задіяні два аналогічних українських вказівних займенники *та* і *ця*, що може свідчити про втрату етимологічного значення первинного вихідного гідроніму *булата* у зв'язку з чим виникла необхідність у застосуванні іншого аналогічного українського займенника. Але скоріше за все, при утворенні кінцевої сучасної форми гідроніму, первинна вихідна форма гідроніму *булата* вже була деетимологізована і її значення не розумілося, як гідронімічне (як колір води водотоку).

До розглянутої основної групи гідронімів із гідронімічним значенням словотворчих основ чи їм подібних можливо віднести також гідроніми типу: Багата, Багатенька, Багачка, Многа. Гідроніми Багата, Багатенька, Багачка утворилися у різний спосіб, але на одній словотворчій основі *баг* в значенні „багато, багацько”. Реконструюватися ці гідроніми можуть у значенні „багата, багатенька, багацька річка” (можливо, рибою).

Значення гідроніму Многа також може реконструюватися, як „багата річка”, бо словотворчою основою цього гідроніму виступає словотворчий елемент *много* у значенні багато. Відойконімне утворення цих гідронімів виключене.

Значна група назв дрібних водотоків полтавського регіону утворилася від назв рослин, об'єктів рослинного світу, що характеризують чи характеризували ту чи іншу річкову долину водотоку, або річкову рослинність водотоку. До них відносяться такі гідроніми полтавського регіону, як: Березова, Березівка, Березова Рудка, Березоточа, Берестова, Берестівка, Бузова, Вишнева, Вільховатка, Вільшана, Вільшанка, Вільховата, Вязівка, Вязівець, Вязовиця, Дубок, Дубовичин, Калиниха, Кустувата, Куствиця, Лозова, Лозоватка, Лебехівка (вірогідно Лепехівка), Липянка, Липовий, Лопухівська, Мачиха, Ольшанка, Омельник (вірогідно, омела), Орешня (Орішня), Очеретянка, Рогізна, Рябина, Рокита, Ромен, Терн, Хвоцова, Хмелівка, Фіалка, та деякі інші. Всі ці гідроніми утворені на прозорих словотворчих основах, у відповідності із українськими способами та правилами словотворення і не потребують реконструкції їх значень.

Назви дрібних річок полтавського регіону утворювалися також на основі назв об'єктів тваринного світу. До цих гідронімів відносяться слідуєчі гідроніми зафіксовані в полтавському регіоні: Бобрик, Веприк, Вовча, Вовчанка, Вошива, Вошивець, Галка, Гуска, Гусочка, Жабина, Жаботянка, Жабине Око, Журавка, Зайчик, Зайців, Куриця, Качка, Лисича, Лисівка, Тарганка, тощо. Всі ці гідроніми також утворені на прозорих українських словотворчих основах, у відповідності із способами та правилами українського словотворення і не потребують реконструкції їх значень.

Як правило, гідроніми не утворюються від антропонімів (людських імен та прізвищ), але назви дрібних річок та струмків є виключенням із цього правила. Від антропонімів, власних імен та прізвищ людей, утворилися вірогідно слідуєчі гідроніми полтавського регіону: Галійка (Галій, Галя), Гринька (Гринь), Микілка (Миколка, Микула), Миниха (Мина), Мотря, Лагодиха (Лагода), Луциха (Луц, Луцко),

Романиха, Степка (Степа), Стеха, Солоха, Христя, Ходосих (Ходос), Юриха, Яха (Яша), та деякі інші.

Від прізвищ власників земельних участків в межах, яких знаходилися водотоки, вірогідно, утворилися такі гідроніми: Величків, Величківка, Величкове (Величко), Бихів (Биха), Брусова (Брус), Деркачка (Деркач), Крячківка (Крячко), Красилів (Красило), Крохмалів (Крохмаль), Кулішів (Куліш), Кудрин (Кудря), Купєвата, Купєваха (рос. Купєватов), Лагодин (Лагода), Морозова (Мороз, рос. Морозов), Новачка (Новак), Осьмачка, Восьмачка (Осьмак), Седяків (Седяк, Сідак), Строкачів (Строкач), Педашка (Педах), Федунка (Федун), Шумейка (Шумейко), та деякі інші.

Велика група назв дрібних і малих водотоків полтавського регіону мають відойконімне походження (утворилися від назв населених пунктів). До таких гідронімів, вірогідно, відносяться: Аврамівка, Броварка, Буда, Бодаква, Войниха, Головач, Гончарка, Дейнеківщина, Нехвороща, Кагамлик, Тагамлик, Комишня, Ковалівка, Котельва, Лубянка, Лютенька, Манжелія, Маячка, Побиванка, Свинківка, Сари, Ситникове, Труханівка, Чутівка, та деякі інші. У багатьох випадках назви водотоків, що утворилися від назв населених пунктів, досить важко виділити в окрему групу гідронімів, бо вони можуть включати в себе, в принципі, гідроніми будь-якого значення. У багатьох випадках значення гідронімів відойконімного походження незрозумілі, потребують окремого аналізу їх структури та способу утворення.

Назва дрібної річки полтавського регіону, правої притоки Псла – Рашівка, вірогідно, відойконімного походження, від назви населеного пункту Рашівка. Ойконім утворився на словотворчій основі *ря(а)ша*, *ряха*, *ряшка* в значенні *велике, бридке лице, голова*, тобто від імені-прізвища власника чи першопоселення *Ря(а)хи*, *Ра(я)ші*. Утворений ойконім за типовою схемою утворення аналогічних українських ойконімів на основі імені-прізвища з долученням

українського присвійного суфіксу *-ів (-ов)*: *ра(я)ш+ів* – *ра(я)шів*, що означає *хутір (населений пункт) Ря(а)хи – Ряхи*. У полтавському регіоні зафіксовані непоодинокі українські прізвища утворені на відповідній словотворчій основі – Рахно, Ряхно, Ряшко, Решко та їм подібні. З часом, до утвореної вихідної, первинної форми ойконіму *Ра(я)шів* був долучений урізаний вказівний український займенник *ка* в значенні *яка*: *ра(я)шів+ка* – *ра(я)шівка* – *Рашівка*. Так виникла типова топонімічна пара (ойконім та гідронім) полтавського регіону Рашівка.

Назва дрібної річки Сари, правої притоки Псла, вірогідно, утворилася від назви населеного пункту Сари в межах якого, зафіксоване городище скіфського періоду. Ойконім Сари утворився на архаїчній словотворчій основі *сар* у значенні *голова (цар, голова, правитель)*. У давньоіранській мові *сар* означає *голова* [42.296]. Словотворча основа *сар* у цьому значенні широко поширена при утворенні ойконімів, назв населених пунктів, як на території Кавказу, Іранського нагір'я, так і на території Північного Причорномор'я (назва літописного міста-фортеці Саркел). Флексія *-и (-і)* в ойконімі Сари, можливо, вказує не скільки на поселення, як належне *сар (голови)*, скільки на населення цього регіону – *головні, царські, сар(и)*, яке може бути пов'язане із „царськими скіфами” Геродота, або сарматами. Отже ойконім Сари вірогідно потрібно реконструювати в значенні, як „поселення головних, царських скіфів”. Ця назва населеного пункту після його деетимологізації була перенесена на назву дрібної річки на якій знаходилося поселення Сари. Висновки про утворення гідроніму Сари на тюркській словотворчій основі *сар* в значенні „жовтий” у данному випадку є некоректними. Водотік Сари є дрібною річкою (струмком) і від цього гідроніму не могла утворитися назва значного давнього населеного пункту про, що свідчить наявність городища скіфського часу та у регіоні де тюркські впливи незначні і можливі тільки у значно пізніші періоди. Можливо також, що

поширене у полтавському регіоні прізвище Цар (Царенко, Царько) вказує не на належність до *голови, правителя (царя)*, а на належність до царських (сарських – головних) *скіфів, сарматів*.

Назва дрібної річки полтавського регіону правої притоки Хоролу, Озниця утворилася на словотворчій основі *озн (озна)* у значенні „ознаки, означення”. При утворенні гідроніму до словотворчої основи *озн* у присвійній формі *озни* був долучений український вказівний займенник *ця*: *озни+ця* – *озниця*. Значення гідроніму Озниця на базі української лексики може реконструюватися як, „ця ознаки, ця знаку, ця річка знаку” тобто річка, яка є ознакою межі, кордону, рубежу, або річка на берегах якої розміщені певні знаки (межові знаки, сторожові вежі, маяки, можливо навіть, мамаї, тощо). По значенню цей гідронім аналогічний топоніму (гідроніму та ойконіму) Маячка, що утворився на основі словотворчого елементу, українського терміну *маяк* у формі *маяч* із долученням українського урізаного вказівного займенника *ка* в значенні *яка*: *маяч+ка* – *маячка* – „яка маяка, річка яка маяка, річка яка знаку”.

Значення дрібного водотоку полтавського регіону Чумгак (Чумгачок) є вкрай затемнене. В основі утворення цього гідроніму лежить словотворчий елемент *чум (чума)*. Цей словотворчий елемент є словотворчою основою при утворенні таких термінів української лексики, як *чумак, чумарка, чуманіти* та деяких інших. Як видно, значення цього словотворчого елементу досить широке і різноманітне в сучасній українській лексиці. Цей гідронім, як назва водотоку, утворився порівняно недавно і, вірогідно, що в його основі лежить словотворчий елемент *чум* в значенні *чума* (назва хвороби). При утворенні гідроніму до словотворчої основи *чум (чуми)* був долучений український словотворчий елемент *га* у значенні *що* внаслідок чого, утворилася вихідна первинна форма гідроніму: *чум(и)+га* – *чумга* в значенні „що (то) чуми”. З часом, після деетимологізації первинного

гідроніму *чумга*, до нього був долучений аналогічний по значенню словотворчому елементу *га*, урізаний український вказівний займенник *ка* (*яка*): *чумга+ка* – *чумгака*, з послідувачим вилученням флексії *-а*, внаслідок чого утворилася існуюча форма гідроніму Чумгак. Інші гідроніми утворені на цій словотворчій основі є похідними від основної форми гідроніму із деякими деформаційними фонетичними змінами. Яким чином назва дрібного водотоку полтавського регіону Чумгак пов'язувалася із хворобою чума, встановити однозначно важко. Можливо, що цей гідронім пов'язаний із регіоном захворювання на чуму (епідемією), але можливо, що значення цього гідроніму пов'язане не із загальним означенням чуми, як хвороби, а із окремим симптомом цієї хвороби, про що свідчить наявність в українській лексиці терміну *чуманіти*. Вірогідно, що значення цього гідроніму лежить у рамках річки (струмка) „що (яка) тече повільно, невпевнено, річка (струмок), що чуманіє, річки (струмка) чуми”.

Назва дрібної річки полтавського регіону, лівої притоки Сули, Бодаква (Будаква) є відойконімного походження, виникла від назви населеного пункту Бодаква. Словотворчою основою цього ойконіму є словотворчий елемент *буда* у значенні *будівлі*, *будинку*, до якого був долучений урізаний український вказівний займенник *ка* (*яка*): *буда+ка* – *будака* (*будак*). З часом, до вихідної первинної форми ойконіму на місце вилученої флексії *-а*, був долучений український присвійний суфікс *-ов*: *будак+ов* – *будак**ов*, та флексія *-а*, яка надала словотворчій основі ознак жіночого роду та значення присвійності. З часом, в утвореній формі ойконіму Будакова, внаслідок фонетичних деформаційних змін, голосний *-о-* був вилучений і утворилася сучасна існуюча форма ойконіму – Бодаква, яка передала свою назву дрібному водотоку в межах населеного пункту.

У полтавському регіоні, у багатьох випадках, утверджуються в якості гідронімів назви водних об'єктів

(річок, струмків), які виникли у їх нижній течії де водні об'єкти (річки, струмки) є більш заводнені і мають більше значення для функціонування населення та його господарської діяльності ніж тіж водні об'єкти у верхній течії.

Реконструкція значення гідронімів полтавського регіону та аналіз їх поширення, дозволяє зробити дещо неочікувані висновки. На території полтавського регіону у різні історичні періоди розвитку українського етносу існувало декілька етнічно-територіальних утворень (спільнот), ареал поширення яких визначається територією поширення тих чи інших гідронімів, утворених на одній словотворчій основі. До таких територій потрібно віднести ареал поширення гідронімів утворених на словотворчій основі *кол (гол)*. Це, в основному, південний схід полтавського регіону та прилеглі до нього території. Вірогідно, що це дуже давнє етнотериторіальне утворення визначене у Велесовій книзі, як Колань (у різних формах), було країною (землею) сколотів (скіфів), роксолан. Воно безумовно пов'язується із Більським городищем кімерійсько-скіфського періоду, розташованим в басейні р. Ворскли, у полтавському регіоні.

Значним, давнім та стійким етнотериторіальним утворенням на території полтавського регіону та за його межами, у прилеглих регіонах, була Ула – країна (земля) будинів (будіів), герулів, уличів, осередок (центр) якої знаходився у Посуллі.

На сході полтавського регіону, в ареалі поширення гідронімів та ойконімів Грунь існувало етнотериторіальне утворення грунів, яке є найбільш пізнім етнотериторіальним утворенням на території полтавського регіону, і яке, можливо, у певні історичні періоди відігравало роль прикордоння, межі між Улою та Коланню.

Назви цих етнотериторіальних утворень та їх населення не обов'язково були самоназвами. Можливо, що так їх означали сусідні етноси. Межі цих етнотериторіальних

утворень у історичному ракурсі взагалі важко визначити, бо вони кардинально і часто змінювалися (від Десни до Кубані, від Дніпра до Дону), але витoki їх знаходилися у полтавському регіоні. Населення цих етнотериторіальних утворень, було носіями української мови, українських традицій, української ментальності на протязі не однієї тисячі років і, вірогідно, самоназва їх була – українці, можливо із уточнюючими лексемними елементами їх приналежності до того чи іншого етнотериторіального утворення. Ці територіальні утворення українського етносу безумовно входили у певні історичні періоди до більш широких етнополітичних об'єднань (кіммерійців, скіфів, сарматів, тощо), чи створювали їх самі із залученням інших етносів. У інші історичні періоди ці етнотериторіальні утворення полтавського регіону могли існувати самостійно і самостійно виступати на історичній політичній арені, як етнополітичні об'єднання чи міжетнічні етнополітичні об'єднання, про що власне і свідчить топоніміка полтавського регіону, археологічні дослідження та історичні джерела.

Походження назв Ворскла та Полтава

Етимологія гідроніму *Ворскла* та ойконіму *Полтава* до цього часу є не визначеною, не дивлячись на велику кількість досліджень мовознавців, істориків, краєзнавців. У першу чергу це пояснюється невідповідністю застосованих методів дослідження та самих предметів досліджень. Мовознавці досліджують цю проблему з позицій основних принципів мовознавства, історики та краєзнавці – із своїх позицій. Це, як правило, породжує фантастичні гіпотези або формальні мовознавчі схеми, які не вирішують суті етимології назв *Ворскли* та *Полтави* і призводять до певного зміщення і підміни як цілей досліджень, так і їх результатів та до кон'юнктурних висновків.

Етимологію гідроніму *Ворскла* та ойконіму *Полтава* необхідно досліджувати тільки в рамках історичної хронології та історичних процесів, з прив'язкою до певної території та рельєфу місцевості, з урахуванням мовно-етнічних процесів, топоніміки, та усвідомлення певних, формально встановлених мовознавчих та історичних постулатів.

Предметом дослідження є етимологія (походження) гідроніму (назви річки) *Ворскла* та ойконіму (назви населеного пункту) *Полтава*. Походження цих назв-топонімів досліджується у нерозривному зв'язку, з урахуванням топоніміки регіону, із залученням можливих історичних та мовних джерел.

У руських літописах ріки *Ворскла*, однієї із головних рік Полтавщини, не має. Є ріка *Ворскол*. Це не помилка літописця. Так майже за тисячу років трансформувалась назва ріки, пристосувалась до об'єктивних мовних обставин.

На захід від *Ворскли* протікає декілька малих річок з назвою *Голтва*, найбільша ліва притока *Ворскли* – *Коломак*, на південному сході – ріка *Оскол*, на північному сході – річка *Воргол*. Маса топонімів і гідронімів від слів *колодязь*, *калюжа*

поширені в Сумській, Курській областях РФ, аж до літописної річки *Колуга*, по всьому межиріччю Дніпра і Дону. Спільний у цих назвах словотворчий елемент *кол* чи *гол* (що фонетично тотожно), у далекому минулому „судя по большому количеству собственных названий рек и речек обозначал „поток текущей воды” и является одним из старых культурных слов, которые ещё в доисторические времена распространился среди различных генетически не связанных народов” [42.285]. Тобто гідронім *Ворскол*, являє собою композит, що утворився із двох словотворчих елементів. Кінцевим словотворчим елементом цього композиту виступає елемент *кол* в значенні *ріка*. Іншу частину композитного гідроніму складає словотворчий елемент *ворс*, який задіяний в утворенні гідроніму в значенні *світлий, білий*. В осетинській мові, яка відноситься до групи іранських мов *урс, орс* значить *білий*, а в давньоперській мові *ауруса* – *світлий*. Ці мови-родичі і відносяться до групи іранських мов, як і українська мова.

Також необхідно зазначити, що в I ст. до н.е. – I ст. н.е. в межиріччі Дону і Дніпра проживали *аорси* – сарматський народ, як його визначають сучасні історики, хоча в давніх історичних джерелах *сармати* і *аорси* нерідко чітко розмежовуються. Ця назва етносу не є самоназвою, а отримана етносом, що проживав по *Ворсколу* – *аорсами*, від іраномовних етносів-сусідів, що проживали на окремих територіях в межиріччі Дону – Дніпра. *Ворс, аорс, аорси* походить від *ауруса* або від *урс, орс*, що є фонетично можливим, і тоді *Ворскол* означає – *ріку аорсів, ріку аурусів, ріку ворсів* в різних іраномовних варіантах, а точніше *ріку світлих, білих*. На те, що це *ріка племені аорсів* або *ріка світлих, білих*, а не просто *світла (біла ріка)* вказує той факт, що на південному сході, якби в противагу *Ворскол* знаходиться *Оскол* – *ріка осів*. *Оси, яси, язиги* вірогідно іраномовні племена, що вважаються предками осетин. Тобто, *Оскол* – це *ріка осів*, а *Ворскол* – це *ріка аорсів, ріка світлих,*

білих. В самих цих назвах гідронімів визначається ареал проживання *осів* та *аорсів*. По *Ворсколу* ще з кіммерійських часів проживали *будіни* – *будії*, *ули* – *уличі* і можливо ці етноніми і були самоназвами цієї групи етносів в різні історичні періоди. Характерною ознакою *будинів* скіфського періоду за Геродотом була їх світлість, а арабський історик ал-Надім згадує у тому ж регіоні і „племена с маленькими глазами и белокурыми волосами” [1.352].

Ще один сарматський етнос – *роксолани*, проживав в Північному Приазов’ї, хоча це не завадило їм робити військові походи в далеку Мізію на початку нашої ери. *Роксолани* – це етнонім який прийшов від давньогрецьких істориків, тому точно звучання цієї назви не встановлюється, але можливий і цілком виправданий варіант *росколани*, де *-ск-* перейшло в грецьке *-кс-*. Тоді цей етнонім повністю вкладається в низку наступних назв-етніконів: *аорсколяни*, *аурусколяни*, *росколяни*, *ворсколяни*. Що це так, знаходимо підтвердження у „Велесовій книзі”. У цій, ще не вивченій пам’ятці нашої давньої історії, неодноразово натикаємось на топонім *Русколань* у значенні *територія, країна росів, русів*. Давньоукраїнський топонім *Русколань* утворений як композит словотворчою основою якого виступає також елемент *кол* в значенні *ріка*. Кінцевим елементом цього топоніму виступає український словотворчий суфікс *-ань* (*-ан*), який можливо використаний в значенні *он* (*он то, он та*) як і у випадку утворення топонімів типу *Тамань*, *Кубань*, *Тмуторокань*, тому *колань* може реконструюватись в значенні *річань*. Там же у „Велесовій книзі” знаходимо підтвердження пояснення значення у вживаному виразі „*отці ма річанські*” (*отці є річанські*) в значенні *вождів (отців) річані – Русколані*.

Базуючись на зовсім різних історичних мовних джерелах можливо зробити висновок, що гідронім *Ворскол* означає *ріка аорсів, ріка світлих, білих*, і можливо, в подальшому – *ріка русів, руська ріка* (за „Велесовою книгою”). Ця подвійність

реконструкції значення пов'язана із існуванням в давньоукраїнській мові двох різних за значенням, але подібних за фонетикою лексем: *росу*, *рос*, *рус* значення яких збереглося в аварській та латинській мовах, як *поселення*, та *русий*, *рус* значення якого тотожне прикметнику *світлий* в українській мові. Наведені лексеми мають нетотожне значення і різні джерела походження. З часом *Ворскол* під впливом деетимологізації гідроніму (населення Поворскля по тій чи іншій причині перестало розуміти назву) отримав флексію *-а*, як ознаку жіночого роду, адаптуючись до загального означення водного об'єкту *ріка*, що є іменником жіночого роду, який загубив голосний *-о* пристосовуючись до нового пояснення значення гідроніму *Ворск(о)л+а – Ворскла*. Вірогідно також, що ойконім *Варшава* (столиця польської держави) виник на словотворчій основі *ворс*, *аорс* (*аорс+ов+а – аорсова – ворсова – воршова – варшова – варшава*) і означає „поселення аорсів (ворсів)”.

Ще в 1638 році при узгодженні російсько-польського кордону представники Речі Посполитої пред'являли низку документів від 1570, 1590 років в яких населення Поворскля згадується як „севрюки *Ворскольськіє*” [69.473], а не *ворсклянські*, тобто даний прикметник ще утворений від гідроніму *Ворскол*.

З часом на цій річці виникло поселення, що в даний час має назву *Полтава*. Походження назви остаточно не з'ясовано, про що відмітив Янко М.Т. в своєму „Топонімічному словнику-довіднику Української РСР”, а також Шенніков А.А. у „Статтях по русской истории”. Останній відзначив, що назва *Полтава*, якщо і не зовсім ясного походження, то у всякому випадку не кіпчакська (половецька).

Літопис Руський за Іпатським списком вказує: „Того ж року, на Петрів день, Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле за *Ворскол* і стрів половців, які тут підстерігають язика. Він захопив їх, і розповів йому

колодник, що Кобяк і Кончак пішли до Переяславля. Ігор тоді, почувши це, поїхав супроти половців і переїхав *Вороскол коло Лтави*, до Переяславля, і узрілись вони з військом половецьким” [33.307]. За однією із версій учених у перерахунку на сучасне літочислення це могло статись 1174 року.

Із запису можемо зробити висновок, що Ігор „переїхав *Ворсклу*” з лівого на правий берег „*коло Лтави*”, де *Лтава* може бути тільки населений пункт. Літописець вказав відомий орієнтир на той час на Ворсклі, який не міг бути ні маленьким струмком, ні притокою Коломаком, та й переправа війська через більш менш значну ріку у місцях впадіння її приток найбільш незручна. До того ж на час переправи Ігоря через Ворсклу поселення вже існувало, що підтверджується археологічними знахідками.

Літописець вказав точне місце переправи Ігоря через Ворсклу з декількох причин. По-перше, переїхавши Ворсклу „*коло Лтави*”, Ігор перетнув рубіж своєї землі, кордон Русі з „*полем*”, в’їхав у свою землю. Іншого пояснення бути не може, адже до Переяславля Ігор мав перетнути декілька рік, серед яких не менш значні за Ворсклу – Псел і Сула.

По-друге, вірогідно, що літописна *Лтава* на той час була значним поселенням, відомим багатьом, і літописець мав змогу вказати точне місце переправи. Інші географічні орієнтири цього випадку в літопису відсутні.

Крім того, Шенніков А.А. у тих же „*Статьях по русской истории*” вказує, що: „на месте нынешнего города *Полтава* в домонгольское время, судя по некоторым археологическим и письменным данным, находилось пограничное селение Киевской Руси” [69.455].

Тільки в XV ст. в офіційних джерелах з’являються дані про наявність у цьому районі українського поселення *Полтава*, як вотчини князів Глинських.

Уперше поселення під назвою *Полтава* згадується в 1430 році в грамоті великого князя литовського Вітовта. Але

аналізуючи „Родословную книгу по трём спискам” відносно князів Глинських, Шенніков А.А. в „Статьях по русской истории” приводить дані до 1430 року, в яких *Полтава* виступає і у варіантах *Полдова*, *Полтова* та *Плотава*. Перші дві назви є тотожними *Полтаві* ойконімами з суто фонетичними недоліками. Третя назва фонетично помилкова (перестановка фонем під час запису). Назва *Полтава* утворилась від назви *Лтава* за допомогою префікса *по-*, одне із значень якого – *після*. Тож маємо всі підстави виводити із літописної *Лтава*, відомого прикордонного поселення на річці *Ворскол*, ойконім *Полтаву*. На перший погляд назва *Лтава* не пов’язана з українською мовою, але всі дослідники сходяться на думці, що словотворчий елемент *лт*, *льт* у слові *Лтава* є давньоукраїнським, і значить „полита земля, земля перемішана з водою, болото” (порівн. рос. „болтать” в смислі перемешивать, „бултыхаться”). Назви річок (гідроніми) з елементом *лт*, *льт* зустрічаються майже у всіх місцях розселення слов’ян. Назви річок, озер, інших водоймів з елементом *лт*, *льт* знаходимо від Прибалтики до Балкан, в Угорщині і Румунії. Навпаки назви поселень з елементом *лт*, *льт* (не гідроніми), зустрічаються дуже рідко. До таких назв відноситься і *Лтава*.

За словотворчу основу лексеми *Лтава* використаний композитний словотворчий елемент *лт* (*льт*), який в свою чергу утворився внаслідок злиття словотворчих елементів *ль*(*лі*, *ли*, *лье*)+*то* – *льто* і використовувався в українській архаїчній лексиці в значенні *болото*. Словотворчий елемент *ль* вірогідно може реконструюватися в самостійному значенні як *вода*, *волога* (*лить*, *л’є*, *ляти*, *лин*, *літепло*, *лій*, *олія*, тощо), а словотворчий елемент *то* – український вказівний займенник. В подальшому до словотворчої основи *лт* (*льто*) долучався присвійний кінцевий словотворчий суфікс *-ов* (*лт+ов* – *лт’ов*), який надавав лексемі присвійного значення (відповідала на питання чий? який?). Долучення кінцевої флексії *-а* (*лт’ов+а* – *лт’ова*) надало лексемі ознак жіночого

роду. В кінцевому результаті утворився прикметник жіночого роду з наголосом на кінцевій флексії *-лтовá* (*болотова*, лексема типу *берегова*, *річкова*). За правилами українського словоутворення голосна *-о* лексеми трансформувалася в голосну *-а* внаслідок гармонійної асиміляції голосних: *Лтовá* – *Лта́ва*. Звідси – літописний ойконім *Лтава́* (*болотяна*, *болотова*).

Чому ж прикметником жіночого роду стало називатись поселення, чи місто чи град яким була на той час *Полтава*?

Склалась традиція вважати, що назва *Лтава* походить від назви струмка, правої притоки Ворскли. Такої притоки, струмка з такою назвою ніде, ніколи ніким не було зафіксовано. До того ж, щоб назву ріки прийняв природним шляхом населений пункт потрібні особливі об'єктивні обставини.

Населені пункти з назвою *ріка*, *озеро*, *болото*, *море*, *струмок* зустрічаються досить рідко, і як правило виникали не природним шляхом.

Одним із основних факторів переносу назви ріки на назву населеного пункту є нерозуміння значення гідроніму населенням поселення за тією чи іншою причиною, або через адміністративні втручання. У випадку з *Полтавою* це виключено. У Поворсклі на той час проживало українське населення, що підтверджено археологічно, і словотворча основа ойконіму є українська.

Назва *Лтава* виникла природним, стихійним шляхом. *Болотяною*, *болотовою*, *лтовою* називалась переправа через Ворсклу, яка була в районі теперішнього міста, якою переправлявся Ігор, ідучи з військом на Переяславль, але набагато раніше за цю подію біля *Болотяної переправи* через *Ворсклу*, біля *Лтави-переправи* виникло поселення (де ж йому й виникати, як не біля переправи) і поступово перебрало на себе назву переправи – *Лтава*. Оскільки поселення продовжило своє формування на горі, значно пізніше, в проміжку 1174-1430 рр. пройшло уточнення назви за

допомогою префікса *по-* і *Лтава* трансформувалась в *Полтаву* – *по переправі, після переправи*, і значення цього слова в ті часи населення ще, як бачимо, прекрасно розуміло.

Найбільш цікавим є те, що назви *Ворскол* і *Полтава* правильно зафіксовані в джерелах, тобто на час фіксації ці назви вживалися населенням і правильно розумілися. Населення зберегло їх правильне фонетичне звучання, як у випадку з *Ворскол*, протягом майже тисячоліття. Отже, було кому зберігати назви і було кому їх передавати, не було перерв в історико-культурном розвитку Поворскля, не було „дикого поля” і „дикого степу”, масового відселення і заселення народів і племен, народ зберігав свій поступ протягом тисячоліть на теренах Полтавщини, багато в чому мінючись, пристосовуючись, асимілюючи в собі чужоземців.

Якщо викладене на нинішній час вступає у протиріччя із деякими історичними постулатами і археологічними теоріями, із лінгвістичними догматами, то це свідчить не скільки про недостатність наших знань, скільки про їх ідеологічну зашореність.

Україна та українці

Етно-топонімічний термін *Україна* зафіксований у Літопису Руському за Іпатським списком згадується під 1187 роком у зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича, якого відплакували українці у церкві Святого Михайла у місті Переяславі Руському. „І плакали по ньому всі переяславці...За ним же Україна багато потужила” [33.343]. Окрім наведеної згадки, в цьому ж літопису під 1189 роком згадується *Україна Галицька*, а при опису діянь князя Данила Романовича під 1213 роком – *вся Україна*. У російськомовних виданнях цього ж літопису термін *Україна* чомусь фіксується вже у формі *Оукраїна*. У пізніших історичних джерелах термін *Україна (Оукраїна)* вживається у словосполученнях Галицька, Волинська, Чернігівська, Литовська, Польська, тощо.

Чеський історик і філолог XIX століття Шафарик П.І. у своїх наукових дослідженнях, із історичних джерел X століття наводить топоніми та етноніми, що мають відношення до назви *Україна*. Це етнонім *украини*, або *вкрани*, що жили по річці *Укри (Вкри)* і входили до складу полабсько-лехітського союзу велетів-лютичів, а також топонім *Уккермарк*, як давню назву пруської провінції, що збереглася і до сьогодні. За Шафариком П.І., німецький *Уккермарк (Uckermark)* це частина надодранського лівобережжя. Ріка Одра (можливо, *од+ра*, від *ра* в значенні „ріка від бога”) це сучасна ріка Одер у Німеччині, відома під назвою *Укра (Ukka)*, басейн якої був заселений *укранами*.

Давня назва *українців*, як *укрів*, вірогідно, відноситься до першої половини I-го тисячоліття і зафіксована у Велесовій книзі у формі *ухре (укре)* [8.193] та у формі *укрех* [8.200].

На території сучасної Польщі фіксуються три гідроніми *Укра (Ukka)* в басейнах р. Вісла та р. Західного Бугу. Окрім того, на території Німеччини зафіксовані топоніми „Уккермюнде – Грд. въ Штеттинскомъ окр. Помераніи” та річка „Уккеръ въ Бранденбургіи (Пруссія)” [12.460], „н.п.

Уккерат Ускерат, Рейнської провінції” [31.215], „Окер н.п. Окер, Брауншвейг” [31.181] та річка „Окер, Окер, ГанOVER” [31.181], „Иккер река Ускер, Макленбург” [31.106]. Всі ці назви є топоніми, які означають чітко окреслені, окремо виділені території, місцевості, землі заселені *українцями* (*вкраїнцями*), *українами*, *українами* (*вкраїнами*), або гідроніми (відповідні назви річок), або ойконіми (відповідні назви населених пунктів).

Проблема походження (утворення та реконструкції значення) терміну *Україна* на науковому рівні досі не вирішена. Вірогідні версії ідеологічно не заангажованих дослідників побудовані на фактично існуючому лінгвістичному матеріалі та на історично фіксованих лінгвістичних даних, корифеями української (до сих пір, російської шовіністичної) науки оголошуються непрофесійними некомпетентними, несумісними із науковими підходами і такими, що „дискредитують українську суспільствознавчу науку перед світовою науковою спільнотою” [46.5] (точніше – перед російською шовіністичною псевдонауковою спільнотою). Як і сто років тому, більшість „корифеїв української історикографії” зводять походження назви *Україна* до тез доповіді полтавського губернатора Фон Богутова (із прізвищем українського походження Богут – Богута, деформованим з метою виглядати за походженням, чи то росіянином, чи то німцем) міністру внутрішніх справ Російської імперії, за 1914 рік, про необхідність роз’яснювати населенню України, в тому числі, і населенню Полтавщини, значення назви *Україна*, як *окраїни* або *Польщі* або *Російської імперії* (факт наведений за дослідженнями Шевельова Ю.В.). Для імперської шовіністичної російської науки було не важливо, чиєю „окраїною, околицею, краєм”, якої держави була *Україна*. Головною метою було утвердити відсутність *України* та *українців*, як етносу.

Науково обґрунтовані спроби вирішення походження терміну *Україна* лежать за межами існуючих ортодоксальних уявлень офіційних наукових дослідників, базованих на „науковій версії” українського етимолога та історика мови, член. кор. АН УРСР Скляренка і впираються в ідеологічне несприйняття будь якої версії походження терміну *Україна* окрім утворення його на словотворчій основі *край* у слідуючих значеннях:

1. край – гранично віддалена від центру територія, місцевість, земля, окраїна;
2. край – украяний, відділений від цілого шмат (землі), окраєць;
3. край – кінець, межа (до краю, до кінця);
4. край – країна, батьківщина, жителі, якої є країни (новоутворення) [46.99].

Всі спроби реконструкції значення терміну *Україна* базуються на наведених значеннях словотворчої основи *край*, які, в свою чергу, передбачають утворення терміну *Україна* шляхом долучення до словотворчої основи *край* переднього словотворчого елемента *у-* (*в-*), що надає словотворчій основі, в українському словотворенні, у більшості випадків, значення внутрішності (*у чомусь, в чомусь – всередині чогось*) та шляхом долучення кінцевого словотворчого елемента (українського присвійного суфіксу) *-ін* (*-ин*), що надає словотворчій основі значення належності, присвійності і флексії *-а*, як ознаки жіночого роду: *у+край+ін(ин)+а – Україна*.

Реконструкція значення утвореного таким способом терміну зводиться більшістю дослідників-науковців до „території, землі в кінці, з краю, що належить цьому краю, кінцю”, тобто до „окраїни, околиці”, незважаючи на те, що задіяний у процесі словотворення передній словотворчий елемент *у-* (*в-*) надає словотворчій основі, в процесі українського словотворення, значення внутрішності, а не

окремішності, відрізаності (*окрасць*), чи як у російській лексиці наближеності, приближеності (*у края – біля краю*).

Враховуючи викладене, більш точна (буквальна) реконструкція значення терміну *Україна*, при наведеному способі утворення, мала б означати в українській лексиці (не в російській) „територію, землю, що лежить всередині краю і належить цьому краю”, а ще більш буквально, але логічно не прийнятно – „територію, землю, що лежить всередині краю, кінця, околиці, окраїни, всередині межі гранично віддаленої території”.

Такі помилки при реконструкції значення терміну *Україна* та інших подібних українських топонімів є типовими для більшості дослідників, які керуються при реконструкції значень тільки подібністю фонетичного складу лексем, не вважають за доцільне встановлювати порядок і спосіб утворення топонімів в контексті української лексики та в рамках українського словотворення, що і призводить до неправильних, не логічних і не обґрунтованих висновків.

Сама ж словотворча основа *край (країна)* в її наведених вище значеннях є похідною від терміну *Україна* і утворилася шляхом вилучення передньої голосної *у-* з метою усунення значення внутрішності новоутвореного терміну, після втрати усвідомлення самостійного значення носіями мови переднього словотворчого елементу *ук-* в терміні *Україна*.

Згідно порядку та способів українського словотворення та української лексики, основними словотворчими елементами терміну *Україна* (який є композитним утворенням) виступають два українських словотворчих елементи *ра* та *ук*. Словотворчий елемент *ра* при утворенні терміну *Україна* задіяний в значенні „сонця, сонячного божества, бога сонця”. Єгипетська Книга мертвих зафіксувала звертання до сонця, як до бога „О ти, ра суций у своєму яйці, сяючий із свого круга, ти піднімаєшся на своєму горизонті і сіяєш” [63.134]. В українській міфології існує також образ яйця-райця, який тісно пов'язаний із сонцем, яке виникло із

яйця-райця [9.613]. Словотворча основа *ра* широко використовується в українському словотворенні у значенні „сонця та бога сонця”.

В українській лексиці терміни *бог*, *сонце* та словотворча основа *ра* мають спільне значення *сонця*. До визначеної словотворчої основи *ра* був долучений словотворчий елемент *я (йа)* – український займенник, що надав основі присвійного значення та ознак жіночого роду: *ра+я(йа)* – *райа* – *рая*, тобто утворилася лексема із значенням *сонця*, *бога* (що відповідає на питання чия?). Після вилучення флексії *-а* в лексемі *рая* (*райа*) утворилася лексема *рай*, без ознак жіночого роду, але із тим же значенням „сонячна, божа, благодатна” або „блаженна, вічнозелена, сонячна, тепла країна” – *рай* [63.416]. Для надання значення належності, до утвореної лексеми *рай* був долучений український присвійний словотворчий суфікс *-ін (-ин)*, що широко використовується в українському словотворенні: *рай+ін(ин)* – *райін* – *раїн*. В подальшому, для надання лексемі ознак жіночого роду, була долучена флексія *-а*: *раїн+а* – *раїна*. В данному випадку утворилася лексема із значенням „райська, раю (що відповідає на питання чия ?) країна, місцевість, земля, територія”. Утворена лексема *раїна* існує в українській лексиці у самотійному значенні *тополя* (*то+поля*) – „пірамідальний тополь”, вірогідно, як означення, з однієї сторони, тотемного (сонячного, божого, райського) дерева українців, а з іншої, як характерної ознаки райської, сонячної землі, території, країни, благодатної місцевості в якій проживали українці (*то поля*, територія Поля).

В подальшому, до утвореного терміну *раїна* був долучений ще один український словотворчий елемент *ук* в значенні „мудрий, досвідчений, навчений, розумний”. Внаслідок цього утворився термін *Україна*: *ук+раїна* – *Україна* в значенні „райська (божа), сонячна країна досвідчених, навчених, розумних, мудрих людей”, людей, що проживають в Україні. Ще у ХІХ столітті мандрівник Коль описуючи Лівобережну Україну, відмічав побожність до

слова Україна у населення українських козацьких сіл та містечок [34.200].

Етнонім *українці* утворився згідно способів та порядку українського словотворення на основі української лексики, шляхом долучення до словотворчої основи *україна* у формі *україни*, на місце вилученої флексії *-и*, українського вказівного займенника *ці*: *україн(и)+ці* – *українці* – „ці, що належать Україні (ці України)”, „ці що досвідчені, мудрі, навчені люди, що живуть у райській, сонячній, божій країні – Україні”. Похідними, вторинними від етноніму *українці* є етноніми *вкраїнці*, *україняни*, *україни* (*вкраїни*), *украї*, іноді досить деформовані, а також гідроніми та ойконіми в Польщі та Німеччині із словотворчою основою *укр* та їм подібні. Сам факт фіксації цих топонімів на вказаних територіях, звичайно, у формах адаптованих до мов відповідних етносів і повна відсутність таких гідронімів та ойконімів в межах території України, свідчить про похідне та вторинне їх утворення від того ж етноніму *українці*, які в певні історичні періоди масово проникали на територію Європи, можливо, під час аварської (полянської, антської, а отже – української) експансії, чи ще раніше, здійснюючи свій потужний етнолінгвістичний вплив на автохтонне населення цих територій.

Вживання терміну *Україна* для означення певних територій (як топоніму) у словосполученнях *Україна Галицька*, *Волинська*, *Київська*, тощо було викликане необхідністю конкретизації тієї чи іншої території України, заселеної українцями і ці словосполучення відповідали на питання *яка?* (а не *чия?*).

Константин Багрянородний самостійно правив у Константинополі з 945 по 959 р. і у своїх історичних працях описуючи Кавказ залишив згадку про ріку *Укрух*, як межовий водотік, що розділяв Зіхію і Таматараху. Під *Укрухом* більшість дослідників вбачає ріку Кубань, найбільший водотік Північного Кавказу, а гідронім *Укрух* вважають болгарського походження (і як завжди, безпідставно). Даний

гідронім, вірогідно, утворився від етноніму *українці* на словотворчій основі *укр* (*укри, укра*) із долученням до цієї словотворчої основи кінцевого словотворчого елемента *ук* (в тому ж значенні, що і при утворенні терміну Україна): *укр+ук* – *укрук* (деформоване *укрех* Велесової книги), із послідуєчим переходом кінцевого приголосного *-к* у глухий приголосний *-х*. Так утворився гідронім *Укрух* (при умові чіткої фіксації гідроніму в іншомовних історичних джерелах). Враховуючи значення кінцевого словотворчого елемента *ук*, як „досвідчений”, а також „дорослий, великий” гідронім *Укрух* може означати „велика ріка укр (укрів), українців”. Адигейська назва р. Кубань – Псиж, що означає на адигейській „мати-ріка, стара ріка”, близька по значенню до „дорослої, великої ріки укрів (українців)”, до *Укруха*. Тільки при визначенні способу утворення гідроніму, встановлення його словотворчої основи та інших словотворчих елементів, його структури, виявляється українське походження гідроніму та можливість реконструкції його значення.

Терміни *Україна* та *Анта* є досить дотичними, близькими за своїми первинними значеннями. *Україна* і *Анта* виступають, як означення „сонячної, божої, сяючої місцевості, країни” та, як „країни мудрих, досвідчених людей”, враховуючи деякі значення терміну *анти* із латинської мови, в якій *antiques (antik)* означає старий „давній, древній (мудрий, досвідчений)” [21].

В окремі історичні періоди існування етнолінгвістичної спільності *українці*, самоназва *українці* та термін *Україна* були більш вживані, в інші – менш вживані, але у будь якому випадку, це єдині обґрунтовані, безальтернативні, дуже древні, самоназви етносу та країни, як території, заселеної цим етносом.

Мідійські племена будіїв, магів, арізантів, бусів та інші, мігрувавши із території Малої Азії, Закавказзя, Іранського нагір'я, вірогідно, повернулися на свою прадавню батьківщину і стали основою формування сучасного

українського етносу на території Поля (на території сучасної України). Міграційні хвилі із вказаних територій накочувалися на територію Поля починаючи із хато-хетського періоду історії (хато-хетська хвиля, кімерійсько-скіфська, сарматська). В той же час проходили і зворотні процеси, наприклад, кімерійсько-скіфська експансія в середині I-го тисячоліття до н.е. Це було зумовлено спільними історико-етнічними процесами розвитку цих етносів у спільному для них ареалі проживання та походження. Сам термін *українці* можливо виник у середовищі мідійських племен до їх міграції на територію Поля, як їх спільна самоназва, що походила від назви території заселення – України, у мідійський період розвитку українського етносу.

Мова етносу це дзеркало в якому відбивається його минуле. В українській лексиці відбилися всі процеси формування етносу, але, на жаль, не завжди видається можливим правильно оцінити такі факти та зробити належні висновки.

Наявність в українській лексиці лексем із мов північно-кавказьких етносів (аварців, адигів), як вже зазначалося, пояснюється спільним ареалом витоків походження українців та цих етносів. Лексеми, які згубилися в українській лексиці із різних причин, часто збереглися у мовах північнокавказьких етносів (адигських, аварській), які були більш закритими для впливу інших мовних систем, у зв'язку із етнополітичними умовами існування та функціонування, зокрема в II-му тисячолітті. Українська ж мова зазнала значного впливу словенських діалектів після словенської експансії кінця I-го тисячоліття та християнізації краю, але цей вплив не був одновекторним.

Українська мова здійснила потужний, вирішальний вплив на лексичний склад словенських мов (і не тільки), особливо в період існування Аварського (полянського) каганату, а в балканському регіоні, можливо, і раніше. Видається вірогідним, що словенські (сучасний термін –

слов'янські) мови є наскільки словенськими, наскільки значним, на мови цих етносів, був вплив української мови.

Російська та білоруська мови є відносними новоутвореннями, в основному, пов'язаними із словенською експансією в регіони Східної Європи в кінці I-го тисячоліття, але безумовно, вплив на ці мови, української мови був досить потужним і встановлення його етапів та характерних ознак потребує окремого дослідження.

Українська мова є строго логічною структурною мовною системою, на відміну від багатьох інших мовних систем, в тому числі і слов'янської. Вона має величезний власний (органічний), часто, надзвичайно архаїчний, лексичний склад, запозичення у якому, є незначними, чітко встановлюваними, власну (органічну) логічну і зрозумілу систему словотворення, а також історію функціонування, яка налічує не одну тисячу років.

Джерела та література

1. Агусти Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. Москва. 2003 г.
2. Березанська С. С. та інші. Київське Полісся. Київ. 1989 р.
3. Блягоз З. У. Русско-адыгейский разговорник. Майкоп. 1990 г.
4. Брайчевский М. Ю. Когда и как возник Киев. Киев. 1964 г.
5. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ. 1968 р.
6. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. Киев. 1988 г.
7. Бубенок О. Я. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VII - нач. XIII в.). Киев. 1997 г.
8. Велесова книга (за ред. Довгича В. Н.). Київ. 1995 р.
9. Войтович В. Українська міфологія. Київ. 2012 р.
10. Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва. 1973 г.
11. Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). Полтава. 2000 р.
12. Гагаринь С. П. Всеобщий географический и статистический словарь. Москва. 1843 г.
13. Гадагатль А. М. Героический эпос Нарты адыгских (черкесских) народов. Майкоп. 1987 г.
14. Генко А. Н. Абазинский язык. Москва. 1953 г.
15. Гетманец М. Ф. Тайна реки Каяла. Харьков. 1982 г.
16. Геродот із Галікарнасу Скіфія. Київ. 1992 р.
17. Гимбатов М. М. Аварско-русский словарь. Махачкала. 2006 г.
18. Гладкий В. Д. Древний мир. Донецк. 1996 г.
19. Греков Б. Д. Киевская Русь. Ленинград. 1953 г.
20. Грушевський М. С. Історія України-Руси. т. 1. Київ. 1999 р.

21. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва. 1976 г.
22. Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя. Київ. 1987 р.
23. Іллінська В. А. Про походження та етнічні зв'язки культури Посульсько-донецького Лісостепу./ Археологія. т.2. Київ. 1966 р.
24. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. Київ. 1965 р.
25. Иордан. О происхождении гетов. Москва. 1960 г.
26. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. Київ. 1967 р.
27. История Украинской ССР. Т.1. Киев. 1981 г.
28. Карданов Б. М. Кабардинско-русский словарь. Москва. 1957 г.
29. Карпенко О. П. Назви річок нижньої Правобережної Наддніпрянщини. Київ. 1989 р.
30. Книга Большого Чертежа. Москва. 1950 г.
31. Краткий словарь русской транскрипции географических названий Германии. Москва. 1950 г.
32. Латинско-русский словарь. Москва. 2001 г.
33. Літопис Руський за Іпатським списком. Київ. 1989 р.
34. Липа Ю. Призначення України. Львів. 1992 р.
35. Мавродин В. Древняя Русь. Ленинград. 1946 г.
36. Маковский М. М. Метаморфозы слов / Вопросы языкознания. № 4. Москва. 1998 г.
37. Марр Н. Я. Избранные работы. т.1. Москва. 1933 г.
38. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменный Могилы. Запорожье. 1999 г.
39. Михайлов Б. Д. Каменная Могила-подземный „эрмитаж” Приазовья. Киев. 2005 г.
40. Мыльников А. С. Картина словенского мира: взгляд из Восточной Европы. Санкт-Петербург. 1999 г.
41. Моця О. П. Південна „Руська земля”. Київ. 2007 р.
42. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. Москва. 1984 г.

43. Народы Кавказа. т. 1. Москва. 1962 г.
44. Непокупний А. П. та інші. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. Київ. 1989 р.
45. Непокупний А. П. та інші. Словник гідронімів України. Київ. 1979 р.
46. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ. 1993 р.
47. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. Москва. 1974 г.
48. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. Київ. 1992 р.
49. Польков А. Н. Древняя цивилизация: основы политического строя / Вестник истории. № 3. Москва. 1974 г.
50. Пучков П. Н. Исчезнувшие народы. Москва. 1988 г.
51. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ. 1968 р.
52. Тамара Т. Райс. Скифы. Москва. 2004 г.
53. Татищев В. История Российская. т. 1. Москва. 2003 г.
54. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть. Київ. 1991 р.
55. Тохтасьев С. Р. Из ономастики Северного Причерноморья. Малоазийские племена Боспора / Вопросы языкознания. № 4. Москва. 1998 г.
56. Тугов Б. Б. Абазинско-русский словарь. Москва. 1967 г.
57. Тунманн. Крымское ханство. Симферополь. 1991 г.
58. Уильям Куликан. Персы и мидяне. Москва. 2002 г.
59. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Київ. 1973 р.
60. Унбегаун Б. О. Русские фамилии. Москва. 1998 г.
61. Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. Москва. 1996 г.
62. Халиков М. М. Хронологическая стратификация грузинських лексических элементов в дагестанских языках / Вопросы языкознания. № 4. Москва. 1998 г.
63. Чепурко Б. Українці / Основа №23(1). Київ. 1998 р.

64. Чигуров И.С. Византийские исторические сочинения: Хронография Феофана. Бреварий Никифора. Москва. 1980 г.
65. Чирикба В. Л. К вопросу об абхазских заимствованиях в мегрельском языке / Вопросы языкознания. № 4. Москва. 1998 г.
66. Членова Н. Л. Оленные камни как исторический источник. Нальчик. 1984 г.
67. Чуркин И. В. Первые государственные объединения словенцев / Вестник истории №3. Москва. 2007 г.
68. Шаова Ж. А. Адыгейско-русский словарь. Майкоп. 1975 г.
69. Шенников А. А. Статьи по русской истории. Москва. 1996 г.
70. Шрамко В. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев. 1987 г.
71. Языки народов СССР. т.4. Москва. 1967 г.
72. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. Київ. 1973 р.

**Перелік топонімів, етнонімів, давніх антропонімів,
реконструкція значення яких, проведена у
дослідженні**

авари 31	гелони 16
алани 23	Гелон 15
анти 25, 28	гепіди 26
арізанти 24	герули 26, 118
Артанія 41	Говтва 140
Артополог 157	Гожули 27
Артополот 157	Голтва 141
Аскольд 44	Грунь 28, 150
атаули 26, 119	груни 151
Багачка 168	Гривінская 153
Бачман 46	дігірон 22
Баян 33	Дір 44
Бодаква 173	Деюк 134
бойки 35	Десна 18
Боромля 162	Дісна 121
Бохуни 28	древляни 119
Будапешт 14	Ідеромля 163
будини 15	Калка 145
будії 15	Касахія 48
Буланова 167	касоги 48
Булатець 168	Каяла 144
варяги 39	Кий 19
Варшава 179	Київ 43
Велес 80	Кіаксар 20
венети 37	кіммерійці 12
Ворожба 138	Кобищани 110
Ворскла 136, 177	Кованчик 145
в'ятичі 38	Ковжижа 144
галичани 16	козак 48
гели 16	Колань 145, 146, 178

Колбаня 144
Колчіва 144
Коломак 142
Колхіда 146
Котельва 163
Кременчук 104
кривичі 38
Куар 41
Куявія 41
леги 16
Лохвиця 164
Магас 135
мадяри 14, 26
Макатиha 143
Маячка 172
Мгар 137
Мерчик 159
Мерло 159
Мерць 159
Многа 168
Москва 107
Мужева 154
неври 138
Неруса 40
Новгород 40
Одра 184
Озниця 131, 172
Окрінь 164
Оріль 155
Орілька 156
Оржиця 156
Орчик 156
Оскол 177
осетини 22, 61
Охлань 165
Переяслав 42
Псел 126
Поле 6
половці 46
Полота 122
Полоцьк 121
Полтава 183
поляни 6
Прусія 37
радимичі 38
Рашівка 170
роксолани 178
Росава 40
Росони 40
Рось 40
Роська 40
Рудка 166
Русь 39, 42, 119
савромати 21
Санжари 107
Сари 171
сармати 20
Сатінік 62
Сенча 167
Сетенай 60
сіверці 31
Сіверський Донець 136
скіфи 18, 19
склавіни 37
сколоти 18
Славія 41
словени 37
Стара Руса 40
Сула 27
Сулак 122

Сулиця 120
тапанта 28
Тарапунька 165
Тахтаулово 27
Ташань 153
твали 23
тіверці 31
Токмак 142
Туха 165
Удава 135
Удай 135
удини 134
Удиця 135
Удич 136
Україна 188
українці 189
Укрух 190
Укуле 46
Ула 121, 123
Улла 121
Улинівка 27
Улиця 27
уличі 46, 119
Улька 123
Ульський аул 123
Хаттусу 120
хохол 49, 51
Хорів 130
Хоробр 180
Хорол 131
Хорос 130
хорвати 130
Хортиця 129
Чевелча 166
Черкаси 80
черкеси 80
чехи 35
Чумгак 173

Історико-мовознавче, краєзнавче видання.

Шаповал Юрій Сергійович
Шаповал Станіслав Юрійович

**Витоки походження українців
(на основі української лексики полтавського регіону).**

За редакцією авторів.

Електронна адреса авторів: vytoky@meta.ua

Віддруковано в ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс»
36039, м. Полтава, вул.. Пушкіна, 103, к. 102

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ПЛ №9 від 20.06.2001

Підписано до друку 12.04.2017 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12.37. Наклад 300 прим.
Зам. № 73